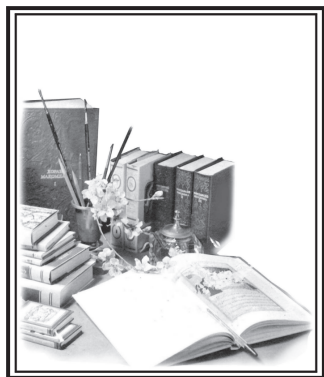

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

*R. A. Maylonova, N. X. Rahmonqulova,
B. A. Normurodova, K. O. Matnazarova*

TARBIYAVIY ISHLAR METODIKASI

DARSLIK

TOSHKENT — 2014

Ushbu darslikda boshlang'ich sinf o'qituvchilarining tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish mazmuni, milliy qadriyatlar, an'analar, milliy tarbiyaning turlari, maqsad va vazifalari, allomalarimizning tarbiya haqidagi o'g'itlari, sinf rahbarining ish faoliyati, sinf jamoasini o'rganish, sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish; o'quvchi ma'naviyatini shakllantirishda ma'naviyat ishlari bo'yicha direktor o'rinbosarining vazifalari, maktab, oila va mahalla hamkorligi ishlari kabi masalalar keng yoritib berilgan.

Mazkur darslik pedagogika yo'nalishidagi oliy o'quv yurti o'quvchilari va magistrarlari, boshlang'ich sinf o'qituvchilari, umumta'lim maktablari o'qituvchilari hamda pedagogika kasb-hunar kolleji o'quvchilari, ota-onalar va barcha qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar: ***Sh. Mardonov, p. f. d., professor***
X. Sanaqulov, p. f. n., dotsent

KIRISH

Jamiyatimizning ma'naviy yangilanishi ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish jahon hamjamiyatiga qo'shilishini ta'minlaydigan, demokratik huquqiy davlat qurish, kadrlar tayyorlashning milliy masalasi ustivor mezon sifatida muhim rol o'ynaydi.

Prezidentimiz Islom Abdug'aniyevich Karimov ta'kidlab o'tganlaridek: „Bu murakkab dunyoning azaliy va abadiy muammolari, shu bilan birga, har bir davrning dolzarb masalalariga har tomonlama asosli ilmiy javoblar topilgan taqdirdagina ma'naviyat olami yangi ma'no-mazmun bilan boyib boradi. Boshqacha aytganda, har bir ilmiy yangilik, yaratilgan kashfiyot — bu yangicha fikr va dunyoqarashga turtki beradi, ma'naviyatning shakllanishida o'ziga xos ta'sir o'tkazadi“¹.

Bugungi kunda ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni shakllantirish ertangi taqdirimizni belgilab beruvchi dolzarb masalalardan biriga aylanib bormoqda.

Mana shu ma'noda bugungi mustaqillik sharoitida kadrlar tayyorlashning milliy modelini ro'yobga chiqarish, har tomonlama kamol topgan, jamiyatda turmushga moslashgan, ta'lim-tarbiyani ongli ravishda idrok eta oladigan, davlat, jamiyat va oila oldida javobgarlik hissini yuragiga tuya oladigan fuqarolarni tarbiyalashni nazarda tutish bilan birga, ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlashdan iborat.

¹ **Karimov I. A.** „Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch“. — T.: „Ma'naviyat“, 2008, — 40, 41- b.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirishdagi asosiy tamoyillardan biri ta'lim tizimini isloh qilish, o'qituvchi va murabbiylarni yuqori malakali mutaxassislar qilib tayyorlash.

Buyuk islohotlarni amalga oshirishda O'zbekiston sharoitida mustaqil fikrlovchi yoshlarning bo'lishi davr taqozosidir. Respublikada olib borilayotgan siyosatning bosh omillaridan biri ham teran fikrlovchi, mustaqil dunyoqarashga ega, iqtidorli shaxslarni kamol toptirish va tarbiyalashdan iborat.

O'quvchilarga tarbiya berish ularga ta'lim berish bilan mustahkam va yaxlit birlikda amalga oshiriladi. Ammo tarbiyaning o'z vazifasi, mazmuni, shakl hamda uslublari mavjud. O'quv tarbiyaviy jarayonining uzviyligi maktab oldiga qo'yilgan eng muhim pedagogik qoidalardan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar bevosita o'quv jarayoni bilan bog'langandir. Yoshlarning kundalik ehtiyojlari, intilishlari, talab va qiziqishlarini faqat dars jarayoni bilan qoniqtirib bo'lmaydi. Sinfdan va maktabdan tashqari mashg'ulotlar o'qituvchilar faoliyatining barcha qirralarini qamrab olmog'i lozim. Har bir o'quvchi bilan yakkama-yakka ishlash, uni ijtimoiy-ruhiy jihatdan o'rganish sinf faoliyatiga yangicha mazmun olib kiradi. Yoshlarning g'oyaviy-siyosiy ongini shakllantirish orqali ularda atrof-muhitga, jamiyatga ongli munosabatda bo'lish, jonajon Vatanni cheksiz sadoqat bilan sevish, xalqimizning milliy qadriyatlarini e'zozlash hissini tarkib toptiradi.

I BOB. TA'LIM VA TARBIYA TIZIMI

Ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratib bo'lmaydi — bu sharqona qarash, sharqona hayot falsafasi.

Islom Karimov

1.1. I. A. Karimovning ta'lim tizimidagi islohotlari va barkamol insonni ma'naviy tarbiyalash masalalari

Mustaqilligimizning poydevorini mustahkamlashda, O'zbekistonning buyuk davlatga aylanishida ta'lim-tarbiya ishlarini oqilona yo'lga qo'yish, fuqarolarni zamonaviy ilm-fan texnologiyalari yutuqlari bilan muntazam ravishda tanishtirib borish katta ahamiyatga ega. Bu taraqqiyot taqdirini ma'naviy jihatdan yetuk, zamonaviy bilimlar va murakkab texnologiyalarni egallagan, iymoni butun, irodasi baquvvat, teran fikrlaydigan, yuksak salohiyatga ega bo'lgan kadrlar hal etadi. Yurtimizning kelajagi mamlakatimizning intellektual salohiyatiga, aql-zakovotiga, milliy ta'lim-tarbiya tizimini jahon andazalari asosida takomillastirishga, uning milliy zaminini mustahkamlashga, kadrlar tayyorlashga bevosita bog'liq. Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash bilan uzviy bog'liq bo'lgan uzluksiz ta'lim tizimi orqali har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirishni nazarda tutadi.

Bu haqda Prezidentimiz Islom Abdug'aniyevich Karimov shunday deydilar: „Barchamiz yaxshi anglab olishimiz kerakki, hayotimizning boshqa sohalaridagi ahvol, amalga oshirilayotgan islohotlarimizning samaradorligi, avvalo, xalq ma'naviyatining tiklanishi, boy tarixiy merosimizning keng o'rganilishi, an'analimizning saqlanishi madaniyat va san'at, fan va ta'lim rivoji bilan uzviy bog'liqdir“.¹ Ilm-fan, madaniyat va ma'rifat har

¹ **Karimov I. A.** „O'zbekiston XXI asrga intilmoqda“. — T.: 2000- y.

qanday mamlakat va xalqni yuksaklikka ko‘taradi, uning taraqqiyotini ta‘minlaydi, kelajagini oldindan ko‘rsatib beradi.

O‘zbekiston Respublikasida jahonning rivojlangan mamlakatlari kabi ta‘lim-tarbiyani rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Milliy tarbiya tizimini shakllantirish, barcha sohalarda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish va undan foydalanish, jahon axborot resurslaridan bahramand bo‘lishni kengaytirishga mustahkam zamin yaratilmoqda. Endilikda mamlakatning iqtisodiyoti, insonlar hayoti va jahon hamjamiyatidagi o‘rni axborot-texnologiyalarining rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Ma‘lumki, fan va texnika jadal sur‘atlar bilan rivojlanayotgan bugungi kunda ilmiy bilimlar, tushuncha va tasavvurlar hajmi keskin ortib bormoqda. Bu, bir tomondan, fan-texnika yangi soha va bo‘limlarining taraqqiy etishi tufayli uning differensiallashuvini ta‘minlayotgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, fanlar orasida integratsiya jarayonini vujudga keltirmoqda.

Har qaysi insonda muayyan darajada intellektual salohiyat mavjud. Agar shu ichki quvvatning to‘liq yuzaga chiqishi uchun zarur bo‘lgan barcha shart-sharoit yaratilsa, tafakkur har xil qotib qolgan eski tushuncha va aqidalardan xalos bo‘ladi. Va har qaysi inson Olloh taolo ato etgan noyob qobiliyat va iste‘dodini avvalo o‘zi uchun, oilasi, millati va xalqi, davlatining farovonligi, baxt-saodati, manfaati uchun to‘liq baxshida etsa, bunday jamiyat shu qadar kuchli taraqqiyotga erishadiki, uning sur‘at va samarasini hatto tasavvur qilish ham oson emas. Shunday ekan, ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot qurish bosh g‘oya, shu g‘oyaning yetakchi targ‘ibotchisi, tarbiyachisi o‘qituvchi hisoblanadi. Erkin fuqarolik, huquqiy demokratik jamiyat qurishda ta‘lim-tarbiya hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ma‘naviyatni shakllantirishga bevosita ta‘sir qiladigan yana bir muhim hayotiy omil — bu ta‘lim-tarbiya tizimi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Ma‘lumki, ota-bobolarimiz qadimdan bebaho boylik bo‘lmish ilm-u ma‘rifat, ta‘lim va tarbiyani inson kamoloti va millat ravnaqining eng asosiy sharti va garovi deb bilgan. Albatta, ta‘lim-tarbiya ong mahsuli, lekin ayni vaqtda ong darajasi va uning rivojini ham belgilaydigan, ya‘ni xalq ma‘naviyatini shakllan-

tiradigan va boyitadigan eng muhim omildir. Shuni unutmasligimiz kerakki, kelajagimiz poydevori bilim dargohlarida yaratiladi, boshqacha aytganda, xalqimizning ertangi kuni qanday bo‘lishi farzandlarimizning bugun qanday ta‘lim va tarbiya olishiga bog‘liq.

Buning uchun har qaysi ota-ona, ustoz va murabbiy har bir bola timsolida avvalo shaxsni ko‘rishi zarur. Ana shu oddiy talabdan kelib chiqqan holda, farzandlarimizni mustaqil va keng fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lgan, ongli yashaydigan komil insonlar etib voyaga yetkazish ta‘lim-tarbiya sohasining asosiy maqsadi va vazifasi bo‘lishi lozim, deb qabul qilishimiz kerak. Bu esa ta‘lim va tarbiya ishini uyg‘un holda olib borishni talab etadi. Shunday ekan, yosh avlod tarbiyasida komil inson taqdiri turibdi. Xalqning ma‘naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish — O‘zbekistonda davlat va jamiyatning eng muhim vazifasidir. Ma‘naviyat shunday qimmatbaho mevaki, u bizning qadimiy va navqiron xalqimiz qalbida butun insoniyatning ulkan oilasida o‘z mustaqilligini tushunib yetish va ozodlikni sevish tuyg‘usi bilan birgalikda yetilgan. Ma‘naviyat insonga ona suti, ota namunasi, ajdodlar o‘giti bilan birga singadi. Ona tilining buyuk ahamiyati shundaki, u ma‘naviyat belgisi sifatida kishilarni yaqin qilib jiplashtiradi. Tabiatga yaqinlik, jonajon o‘lkaning benihoya go‘zalligidan bahramand bo‘lish ma‘naviyatga oziq beradi, kuchaytiradi. Ma‘naviyat o‘z xalqining tarixini, uning madaniyati va vazifalarini chuqur bilish va tushunib yetishga suyangandagina qudratli kuchga aylanadi.¹

Ma‘naviyati yuksak shaxslar yurtni tanitadi. Shaxsni esa uning ma‘naviy qiyofasi tanitadi. Ma‘naviyat tarbiyadan boshlanadi. Ta‘lim-tarbiyasiz ma‘naviyatning bo‘lmasligi barchaga ayon haqiqatdir. Prezidentimiz I. Karimov „Tafakkur“ jurnali bosh muharriri E. A‘zam bilan suhbatda ulug‘ alloma Abdulla Avloniyning „Tarbiya — biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasi, jamiyati-

¹ **Rahimjonov N.** „Yoshlar iqtisodiy tafakkurini shakllantirishda oilaning roli“. — T., 2005 (B.M.I.)

mizning ertangi taqdiri farzandlarimiz tarbiyasi bilan bog‘liq“¹ degan fikrini alohida ta’kidlab o‘tgan edi. Chunki buyuk ma’rifatparvar bobomizning bu so‘zlari asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo‘lgan bo‘lsa, hozirgi vaqtda ham biz uchun shunchalik, balki undan ham ko‘ra muhim va dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ma’naviy barkamollik „hayot qonuni ilmini idrok etish“ demakdir. Ilmning har qanday ko‘rinishi esa ta’lim-tarbiya orqali ustoz-muallimlar boshchiligida beriladi. Ushbu ma’noda umumta’lim maktablari mazkur masalani hal qilishda asosiy bo‘g‘in hisoblanadi. Umumiy ta’lim oldiga qo‘yilgan muhim masala umuminsoniy va milliy qadryatlarga tayangan holda ta’lim-tarbiyaning mazmunida insonparvarlik g‘oyasini kuchaytirish, xalqchillashtirish, uning uzviyligi, izchilligi, ilmiyligi va dunyoviyligi asosida yoshlarning ma’naviy madaniyatini shakllantirishdan iboratdir. Shu o‘rinda mamlakatimiz Prezidenti „Tafakkur“ jurnali muxbiri bilan bo‘lgan suhbatda shunday degan edilar: „Ta’limning yangi modeli jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllanishiga olib keladi. O‘zining qadr-qimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo‘lgan insonlarni tarbiyalash imkoniga ega bo‘lamiz. Ana shundan keyin ongli turmush kechirish jamiyat hayotining bosh mezoniga aylanadi. Kelajakda O‘zbekiston yuksak darajada taraqqiy etgan iqtisodi bilangina emas, balki bilimdon, ma’naviy jihatdan yetuk farzandlari bilan ham jahonni qoyil qildirishi lozim. Donolarning aytishicha, inson o‘z umri davomida uch yumushni bajarishi: ko‘chat o‘tkazishi, uy qurishi, farzand tarbiyalashi kerak. Lekin men oxirgi yumushni, albatta, birinchi o‘ringa qo‘ygan bo‘lar edim. Ko‘chat o‘tkazish mumkin, uy qurish mumkin, ammo o‘zingdagi eng yaxshi xususiyatlarni farzandlaringga singdirsang va ular sendan ko‘ra yaxshiroq va aqlliroq bo‘lishi uchun hamma ishni qilsang, bu maqsadni har qancha hurmat qilsa arziydi, deb hisoblayman“.²

¹ **Avloniy A.** „Turkiy guliston yohud axloq“. — T.: „O‘qituvchi“. 1992. — 14 b.

² **Karimov I. A.** „O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda. — T.: 2000- y.

Biz barkamol avlod yoki bilimli shaxs deganda ma'naviy dunyosi boy, aql-zakovatli, savodli, hayot tajribalarini to'g'ri o'zlashtirgan shaxsni tushunamiz. Bugungi kunda yosh avlodning bilimli bo'lishining o'zi yetarli emas, shu bilan birga, ular zimmasida insoniylik, mehribonlik, samimiylik kabi fazilatlar bo'lishi kerak. O'tmishga nazar tashlar ekanmiz, ajdodlarimiz ilmiy salohiyatiga, ular qoldirgan boy tarixiy, ma'naviy-madaniy merosga havas bilan emas, balki hayrat bilan qaraymiz. Ajdodlarimiz bosib o'tgan shonli yo'l biz uchun ibrat va tarbiya manbayidir. Mustaqillik bizga ma'naviy mulkimizni, ulug' bobolarimiz ruhini shod etish imkonini qaytarib berdi. Istiqlol tufayli o'tmish tariximizga munosabat ijobiy tomonga o'zgardi. Bobolarimiz merosini o'rganib idrok etmoqdamiz. Ulug' bobokalonlarimiz Imom Al-Buxoriy, Imom At-Termiziy, Xoja Ahmad Yassaviy, Xoja Bahovuddin Naqshband, Najmiddin Kubro kabi allomalarimizning insoniy ma'naviy yetuklikka chorlovchi diniy, axloqiy va huquqiy hikmatlari qaytadan jaranglay boshladi. Bugungi kunda avlod-ajdodlarimiz tarixi tiklanayotganligi mustaqilligimizning ajoyib samarasidir. O'tmishni o'rganish va undan foydalanish bilan insonlarning ongi shakllanadi. Xotirasiz barkamol kishi bo'lmaganidek, o'z tarixini bilmagan xalqning kelajagi ham bo'lmaydi. Shu ma'noda yurtboshimiz Islom Karimovning quyidagi so'zlarini keltirish joizdir: „Tarix xotirasi, xalqning, jonajon o'lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy o'zlikni anglashni, ta'bir joiz bo'lsa, milliy iftixorini tiklash va o'stirish jarayonida g'oyat muhim o'rin tutadi“.¹ Ajdodlar xotirasini pok tutish ularning tarixiy an'analoriga, vasiyat va o'gitlariga, milliy qadriyatlariga, axloqiy-ma'rifiy qarashlariga, avlodlarga qoldirgan madaniy merosiga sodiqlik va shularga amal qilish demakdir. Mustaqillik — bu bizga ajdodlarimiz qoldirgan boy va muqaddas ma'naviyatdir. Ma'naviyat tushunchasi juda keng qamrovli. Ma'naviyat inson uchun moddiy ehtiyoj emas, siyosiy zaruriyat ham emas. Ma'naviyat

¹ **Karimov I. A.** „Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman“. „Xalq so'zi“ gazetasi, 2000- yil, 10- iyun.

insonning o‘z mohiyati oldidagi mahsulligidir. Shu o‘rinda yurt-boshimiz I. A. Karimov ma’naviyat tushunchasini quyidagicha izohlaydilar. „Ma’naviyat — insonni ruhan poklanish, qalban ulg‘ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e‘tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg‘otadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir“.¹

Milliy va dunyo madaniyatlarining eng yaxshi namunalari keng targ‘ib qilish va ommalashtirish o‘sib kelayotgan avlodni, zamonaviy yoshlarimizni ma’naviy tarbiyalashning asosi bo‘lmo‘g‘i lozim.

Zero Prezidentimiz ta’kidlaganlaridek, „Biz quradigan jamiyat O‘zbekiston xalqining munosib turmushini va erkinligini kafolatlashi, milliy qadriyatlarimiz va madaniyatimiz qayta tiklanishini, insonning ma’naviy-axloqiy barkamolligini ta’minlashi kerak“. Demak, ta’lim-tarbiya jarayonida umuminsoniy va milliy madaniy qadriyatlarning ustuvorligiga erishish umumiy ta’lim maktabi o‘quvchilarining ma’naviy madaniyatini shakllantirishning muhim omilidir. Biz yurtimizda yangi avlod, yangi tafakkur sohiblarini tarbiyalashdek mas’uliyatli vazifani ado etishda birinchi galda ana shu mashaqqatli kasb egalariga suyanamiz va tayanamiz, ertaga o‘rnimizga keladigan yoshlarning ma’naviy dunyosini shakllantirishda ularning xizmati naqadar beqiyos ekanini o‘zimizga yaxshi tasavvur qilamiz. Yuksak ma’naviy madaniyatli insonda vatanga muhabbat, samimiy do‘stlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, mustahkam e‘tiqod, iymon, nafosat, axloqiy madaniyat singari fazilatlar mujassamlashadi. Uning sifat darajasi kishilarning umuminsoniy va milliy qadriyatlarga, xalqning ma’naviy merosiga bo‘lgan munosabatlarida namoyon bo‘ladi. Bugungi kunda hur va ozod xalqimiz barcha xalqlar va davlatlar tomonidan yaratilgan ma’rifatda, fan va texnikada, madaniyat va san’atda nimaiki yangi va ilg‘or jihatlar bo‘lsa, shunga dadillik bilan intilmoqda. O‘zbek diyorida, tarixda ko‘p marta bo‘lganidek, yana yangidan o‘zimizning betakror va

¹ **Karimov I. A.** „Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch“. — T.: „Ma’naviyat“, 2008- y.

ilgʻor, iqtidorli va eng muhimi, insonlarga kerakli qadriyatlarimiz barpo etiladi. Maʼnaviy madaniyatning negizi hisoblangan umuminsoniy va milliy qadriyatlar shaxslar ijtimoiy tuzumiga munosabati, turli maʼrifiy maʼnaviy gʻoyalar, tushunchalar, qarashlar, tasavvurlar tizimining mahsulidir. Maʼnaviy madaniyatning mohiyatini namoyon etuvchi obyekt shaxs hisoblanadi.

Respublikamiz Prezidenti Islom Karimov aytganlaridek, „Inson oʻz umri davomida qanday yutuq va natijalarga erishmasin, qayerda, qanday lavozimda ishlamasin, maktab dargohida olgan taʼlim-tarbiyasi uning yetuk shaxs va malakali mutaxassis boʻlib shakllanishida ulkan ahamiyatga ega. Muxtasar aytganda, maktab degan ulugʻ dargohning inson va jamiyat taraqqiyotidagi hissasi va taʼsirini, nafaqat yoshlarimiz, balki butun xalqimiz kelajagini hal qiladigan oʻqituvchi va murabbiylar mehnatini hech narsa bilan oʻlchab, qiyoslab boʻlmaydi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, maʼrifatparvar bobolarimizning fikrini davom ettirib, agarki dunyo imoratlari ichida eng ulugʻi maktab boʻlsa, kasblarning ichida eng sharafli oʻqituvchilik va murabbiylikdir, desak, oʻylaymanki, ayni haqiqatni aytgan boʻlamiz“. Binobarin, biz davlatimiz kelajagini oʻz qobigʻimizga oʻralib qolgan holda emas, balki umumbashariy va demokratik qadriyatlarni chuqur oʻzlashtirgan holda tasavvur etamiz. Biz istiqbolimizni taraqqiy topgan mamlakatlar tajribasidan foydalanib, davlat va jamiyat boshqaruvini erkinlashtirish, inson huquq va erkinliklarini, fikrlar rang-barangligini oʻz hayotimizga yanada kengroq joriy qilishda koʻramiz. Mana shu oʻrinda, aytish joizki, yoshlarimizning maʼnaviy olamida boʻshliq vujudga kelmasligi uchun ularning qalbi va ongida sogʻlom hayot tarzi, milliy va umummilliy qadriyatlarga hurmat-ehtirom tuygʻusini bolalik paytidan boshlab shakllantirishimiz zarur. Ayniqsa, boshlangʻich sinflardan boshlab murgʻak qalblarda axloq-odobga oid sodda tushunchalardan boshlab, sekin-astalik bilan milliy qadriyatlarimiz elementlarini singdirib borish katta ahamiyatga ega, ular taʼlim-tarbiya jarayonida oʻzbekona ibratomuz urf-odatlarimizdan xabardor boʻlib boradilar. Insoniy fazilatlarini kichik hikoyalar, tanbehlar va rivoyatlar orqali anglab, axloqan tarbi-

yalanadilar. Salbiy xislatlardan o'zlarini saqlab, ota-bobolari-mizdan meros qolgan udum va qadriyatlarini tiklashga, amal qilishga hissa qo'shishga intiladilar. Bu esa ularning milliy mafkuramizning asl mohiyatini tushunishga olib keladi. Eng asosiysi bizning davlat demokratik tamoyillarga asoslangan holda, barcha mafkuralarning yashash huquqini ta'minlovchi institut sifatida ish ko'rishini tushunib yetadilar. Shu sababli ma'naviy qadriyatlarini ta'lim-tarbiya jarayoniga kiritib, yoshlarni axloqan pok va ruhan tetik, sog'lom aqlli qilib tarbiyalash bugungi kunning dolzarb masalasidir. Bu masalalarni hal etishda ta'lim-tarbiya samaradorligini yangi sifat bosqichiga ko'tarish asosiy vazifamiz hisoblanadi. Buning uchun tarbiyaviy ishlar tizimida sinfdan va maktabdan tashqari ta'limning shakllari va mazmunini tubdan yangilash, o'quvchilarning qiziqishlari va ota-onalarning xohish-istaklari asosida to'garaklar tashkil etish, milliy hunarmandchilik, badiiy-estetik yo'nalishlardagi to'garaklarni ko'paytirish, yoshlarda sog'lom turmush tarzi hamda faol hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ta'lim mazmuni bevosita shaxsga yo'naltirish va ta'lim oluvchilarning shaxsiy ijodiy qobiliyatlarini boyitish, mavjud imkoniyatlarini rivojlantirishda ularning qiziqish va ishtiyoqlarini hisobga olgan holda ta'limni ijtimoiylashtirish, individuallashtirish, insoniylik va insonparvarlik, bolalar va o'smirlarning jismoniy, intellektual, ma'naviy-axloqiy, estetik, kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish, ta'limni innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish va ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etishni takomillashtirish zarur.

1.2. Milliy tarbiyaning tarixiy ildizlari

Mustaqil O'zbekistonning kelajagi har tomonlama barkamol intellektual salohiyatga ega bo'lgan yosh avlodni tarbiyalashga bog'liq. O'zbek xalqining ajdodlari bundan bir necha ming yillar oldin yashagan bo'lib, ular yuksak va o'ziga xos madaniyatni vujudga keltirishda juda katta va mashaqqatli yo'lni bosib o'tgan. Bugungi kunda ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida

yaratib kelingan ulkan, bebaho ma'naviy va madaniy merosni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan muhim vazifa bo'lib qoldi. Bu borada Prezidentimiz Islom Karimov o'z ma'ruzalarida quyidagicha fikr bildirganlar. „Xalqimiz tayanchi — ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy merosning o'zi bir xazina. Bu xazinadan oqilona foydalanishimiz lozim“. Zero ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan asarlarda xalqimizga xos bo'lgan insonning axloqiy ruhiy kamolot masalasi yetakchi o'rin tutadi. Insoniyat yaratgan ma'naviy boyliklar bisotida donishmandlarning pand-nasihatlari va o'gitlari, tarbiya haqidagi fikrlari alohida o'rin egallaydi. Donishmandlarning pand-nasihatlari umrboqiy ma'naviy boylik hisoblanadi. Chunki ular hayotdan, hayot tajribalaridan kelib chiqqan va ezgu orzu niyatni ifodalaydi. Shuni ta'kidlash lozimki, eng qadimgi tarbiya haqidagi fikrlar bizgacha bevosita yetib kelmagan. Bu fikrlar insonning shakllanishida moddiy va ma'naviy madaniyatning yillar davomida rivojlanishi natijasidan dalolat beradi. Shuning uchun ham har bir davrda yashab ijod etgan mutafakkir allomalarimiz „tarbiya“ so'zini turlicha izohlaganlar. Tarbiya — arabcha so'zdan olingan bo'lib, parvarish qilmoq, ta'lim bermoq, o'rganish, odob o'rgatish, mehribonlik ko'rsatish, himoya qilish singari ma'nolarni anglatadi. Bu o'rinda tarbiyaviy manba sifatida Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lmish „Avesto“ katta ahamiyatga ega. „Avesto“da insonning barkamol bo'lib yetishishida uning so'zi, fikri, ishi birligiga katta e'tibor berilgan. Bu axloqiy uchlik eng qadimgi davrlardan boshlab, undan keyin yaratilgan barcha ma'rifiy asarlarga asos bo'lgan, desak, xato qilmagan bo'lamiz. Mana shunga asosan, „Avesto“ning eng asosiy manbasi bo'lgan Zardushtiylik to'g'risida so'z borganda u to'g'rilik bilan yashash va axloqiy unsurlarga asoslanganligini ta'kidlash lozim. Ayniqsa, „Avesto“da inson tarbiyasiga, insonlarning jamiyatda tutgan o'rniga munosabati to'liq yoritilgan. Zardusht ta'limotida tarbiya haqida quyidagicha fikr bildirilgan. „Tarbiya — hayotning eng muhim tirgagi (tayanchi) bo'lib hisoblanishi lozim. Har bir yoshni shunday tarbiyalash zarurki, u, avvalo, yaxshi o'qishni va so'ngra esa yozishni o'rganishi bilan eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin va yana yaxshi ovqat-

lanadigan xalqdan yaxshi nasl — sogʻlom avlod qoladi“, deb taʼkidlanadi. Tarbiya ijtimoiy hodisa. Tarbiya kishilik jamiyatining paydo boʻlishi bilan vujudga keldi, taraqqiy etdi, jamiyatning oʻzgarishi bilan tarbiya ham oʻzgarib bordi. Tarbiya xulqni boshqarish va belgilash, bir-birini talab etadigan va belgilaydigan tarkibiy qismlar — axloqiy ong, axloqiy faoliyat va axloqiy munosabatlarning murakkab yigʻindisidir. Tarbiya shaxsni maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun uyushtirilgan pedagogik jarayon boʻlib, tarbiyalanuvchilarning shaxsiga muntazam va tizimli taʼsir etish imkoniyatini beradi. Tarbiya — oʻsib kelayotgan avlodda hosil qilingan bilimlar asosida aqliy kamolot — dunyoqarashni, insoniy eʼtiqod, burch va masʼuliyatni, jamiyatimiz kishilariga xos boʻlgan axloqiy fazilatlarini yaratishdagi maqsadni ifodalaydi. Tarbiya deb tarbiyachi oʻzi xohlagan sifatlarni tarbiyalanuvchilar ongiga singdirishi uchun ularning ruhiyatiga maʼlum maqsadga koʻra tizimli taʼsir koʻrsatishiga aytiladi. Tarbiya bola tugʻilganidan umrining oxirigacha davom etadigan jarayondir. Tarbiya — biror maqsadga qaratilgan jarayon, u doimo muayyan rejaga ega boʻladi va buning uchun maxsus vakolati mavjud boʻlgan kishilar tomonidan amalga oshiriladi. Hamma davrlarda ham tarbiyachilar yoshlarning axloqi va odobi, imoni va vijdoni, bilimi, malakasi, xatti-harakati, yoʻnalishi, tarixiy tajribasi, davr talablari va ehtiyojlari, istiqloq vazifalari bilan uygʻunlashtirib shakllantirishga, rivojlantirishga harakat qilganlar. Oʻz oldiga inson kuchi, bilimi va irodasi bilan bajarilishi mumkin boʻlgan muayyan maqsadlarni qoʻygan davlatlar ham taʼlim-tarbiya ishlariga befarq qaramagan. Oʻrta Osiyo mutafakkirlarining tarbiya haqidagi fikrlari, oʻgʻitlari shunday kuchga egaki, ular yoshlar qalbida insoniylik urugʻlarining unishiga, katta hayot yoʻliga olib chiqishiga yordam beradi. Shu bois biz uchun qadrli boʻlgan allomalarimizdan Bahovuddin Naqshband, Abu Nasr Forobiy, Yusuf Xos Hojib, Kaykovus, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Umar Xayyom, Alisher Navoiy, Abdurrahmon Jomiy, Jaloliddin Devoniy, Munavvarqori, Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Asqar Zunnunov va boshqalarning taʼlim-tarbiya va maʼrifat haqidagi gʻoyalaridan keng foy-

dalanish bugungi kun talabiga javob bera oladigan yoshlarni tarbiyalashda muhim omil bo'lib hisoblanadi.

Bahovuddin Naqshbandning ta'lim-tarbiya haqidagi fikr-mulohazalari va pand-u nasihatlari g'oyat qimmatlidir. U barkamol insonni tarbiyalash dastlab odobdan boshlanishini ta'kidlab, shunday degan edi: „Adab xulqni chiroyli qilish, so'z va fe'lni soz qilishdir... Adab saqlash — muhabbat samarasi, yana muhabbat daraxtining urug'i hamdir. Agar adabdan ozgina nuqsonga yo'l qo'ysangiz ham, nimaiki qilsang, beadablik ko'rinadi. Odam o'zini bir xil sifat va ko'rinishda olib yurishi lozimki, toki odamlarda unga tasarruf (ta'sir qilish) ta'masi paydo bo'lmasin“.

Abu Nasr Forobiy birinchi bo'lib ta'lim va tarbiyaga ta'rif bergan olimdir. „Ta'lim so'z va o'rganish bilangina amalga oshiriladi. Tarbiya esa, amaliyot, ish-tajriba bilan, ya'ni shu yo'l orqali amalga oshiriladi“, deydi u.

Abu Nasr Forobiyning fikricha, har bir shaxs munosib odam bo'lishi uchun unga ta'lim va tarbiya zarurdir. U ta'lim orqali nazariy kamolotga erishadi. Tarbiya orqali esa kishilar bilan muloqotni, axloqiy qadr-qimmatni va amaliy faoliyatni o'rganadi. Forobiy bolalarning fe'l-atvoriga qarab tarbiya jarayonida „qattiq“ yoki „yumshoq“ usullardan foydalanish kerak, deb hisoblaydi:

1. Tarbiyalanuvchilar o'qish-o'rganishga moyil bo'lsa, ta'lim-tarbiya jarayonida yumshoq usul qo'llanadi.

2. Tarbiyalanuvchilar o'zboshimcha, itoatsiz bo'lsa, qattiq usul qo'llanilishi lozim, degan fikrni bildiradi.

Yusuf Xos Hojib tarbiyani juda murakkab jarayon deb tushunadi. U tarbiya kishini ezgulikka o'rgatmog'i kerak. Ezguning har ishi chiroyli, har bir qadami go'zal. Ezgulik aslo qarimaydi. Tarbiya beldan madorni, tandan quvvatni, ko'zdan nurni, dildan oromni talab qiladi, degan fikrni bildiradi.

Kaykovus bola tarbiyasida talabchanlik bilan mehribonlikni birga olib borishni ta'kidlaydi: „Yosh bola ilm bilan adabni tayoq bilan o'rganur, o'z ixtiyori bilan o'rganmas. Ammo farzand be-adab bo'lsa va sening ul sababdan qahring kelsa, o'z qo'ling bilan urmagil, muallimlarning tayog'i bilan qo'rqitgil. Bolalarga

muallimlar adab bersinlar, toki sendan o'g'lingning ko'nglida gina qolmasin“.

Abu Rayxon Beruniy inson va axloqiy tarbiya haqida fikr yuritar ekan, „Insonga yer yuzini obod etishi va uni boshqarib turishi uchun aql-zakovat ato etilgan, Shuning uchun har bir inson yuksak axloqli bo'lishi lozim“, deydi.

Abu Ali ibn Sino bola tarbiyasi haqida fikr bildirar ekan, bola tarbiyasini unga ism qo'yishdan boshlashni lozim deb topadi. „Bolaga munosib ism tanlash ota-onaning dastlabki oliyjanob vazifasi, bola tarbiyasi bilan avvalo ota-ona shug'ullanishi kerak“, deydi.

Umar Xayyomning ta'kidlashicha, tarbiyaning maqsadi „sog'lom fikr, ziyarak aql va o'tkir zehnga ega bo'lgan insonni shakllantirishdan iborat bo'lmog'i kerak“. Faqat chuqur zehngina barkamol xalqni qondira oladigan ilhomga erishishi va uning yordami bilan yuksak aql-idrok, farog'atni hosil qilish mumkin, lekin shuning o'zi kifoya qilmaydi, inson yuksak axloqqa ega bo'lishi, yaqinlarini sevishi lozim.

Alisher Navoiy bola tarbiyasi bilan oila hamda maktabda shug'ullanish, shuningdek, bola tarbiyasini olib borish jarayonida namuna uslubidan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligiga alohida urg'u beradi. Tarbiya va ta'lim ishlari o'qituvchi hamda ota-onalar tomonidan olib borilishi lozim. Mutafakkir bolalar bilan munosabatda bo'lish chog'ida ular tomonidan yo'l qo'yilgan xatoliklarni bartaraf etishda ularga jismoniy jazo berishdan saqlanish, aksincha, hushmuomalalik bilan yo'l qo'yilgan xatolarning mohiyatini ularga tushuntirish zarurligini, biroq bu o'rinda ma'lum me'yorga amal qilish zarurligini aytadi. Alisher Navoiy o'qituvchining, ayniqsa, talabchan bo'lishi bolalarning puxta bilim olishlari va ularda axloqiy sifatlarning shakllanishida muhim ahamiyatga ega, deb hisoblaydi. Alloma ma'lum fan asoslari yoki muayyan kasb-hunar sirlarini o'rganishga layoqatli, iste'dodli bolalarni tarbiyalashga alohida ahamiyat berish jamiyat uchun katta foyda keltiradi, qobiliyatsizni tarbiyalashga urinish befoydadir, degan xulosaga keladi va bu o'rinda quyidagilarni bayon etadi: „Qobiliyatlini tarbiya qilmaslik zulmdir, qo-

biliyatsizga tarbiya — xayf. Qobiliyatlini tarbiya qilmaslik bilan uni nobud qilma“,¹ degan fikrni bildiradi.

Abdurahmon Jomiy, avvalo, tarbiya haqida fikr yuritar ekan, har bir narsani ham parvarish etsa, undan yaxshi natija chiqishini, insonni ham yaxshi tarbiya etsa, u barkamol bo‘lishini alohida ta’kidlaydi.

Jaloliddin Devoniy „Bolaning tarbiya olishi, odob-axloqli bo‘lishi uning keyingi tarbiyasiga bog‘liq. Chunki hayotda har kuni bola ko‘radigan, muloqotda bo‘ladigan narsalar uning xulqiga yaxshi va yomon tomondan ta’sir etadi. Bolada har kuni insoniy xislatlar: yurish-turish qoidalari, xushmuomalalik, ota-ona va boshqa katta yoshlilarni hurmat qilish, to‘g‘rilik va rost-go‘ylikni o‘rganish, shirinsuxanlik, kamtarlik, so‘zlashuv odobiga rioya qilish kundalik turmushda o‘rganiladi“, deydi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy ta’lim-tarbiya ishini ijtimoiy hayot, jahon miqyosida sodir bo‘layotgan voqealar bilan bog‘liq holda olib borishni talab etadi. U yoshlar tarbiyasida, oila, ota-onalar alohida mavqega ega ekanini, maktab tarbiyasi bilan oila tarbiyasi uzviy birlikda olib borilishi kerakligini ta’kidlaydi.

Munavvarqori bolalar tarbiyasida faqat ota-onalar emas, balki muallim va keng jamoa javobgar ekanligini aytib, ulardan bolalarni axloqli qilib tarbiyalashni talab etadi. U yoshlarni bilimlarni puxta egallashga, mehnat qilishga, umuminsoniy qadriyatlarga sadoqatli bo‘lishga chorlaydi, ota-onalarni farzandlarida ma’naviyat, nafosat, go‘zallik tuyg‘ularini rivojlantirishga da’vat qiladi. Munavvarqorining fikricha, yosh avlodni tarbiyalash bilanгина millatni uyg‘otish, Vatanni ozod qilish, xalq ma’naviyatini yuksaltirish, turmushni farovonlashtirish mumkin. Adib yoshligidan bolalarda mehnatga qiziqish, g‘ayrat, jasorat fazilatlarini tarbiyalashni tavsiya etadi.

Abdulla Avloniyning fikricha, axloq bu xulqlar majmuyidir. Xulq esa, kishida o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi. Ularning shakllanishi uchun ma’lum bir sharoit, tarbiya kerak. Kishilar tug‘ilishida yomon bo‘lib tug‘ilmaydilar, ularni muayyan sharoit yo-

¹ Yuqorida nomi qayd etilgan asar, 17- bet.

mon qiladi. Avloniyning ta'kidlashicha, axloq tarbiyasi xususiy ish emas. Bu tarbiya ijtimoiy ishdir. Har bir xalqning taraqqiy qilishi, davlatlarning qudratli bo'lishi avlodlar tarbiyasiga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Hamza Hakimzoda fikricha, maktab bolalarni ilimli, odobli qilib tarbiyalashi va hunarga o'rgatishi kerak, maktabda dunyoviy fanlar o'qitilishi lozim. Aqliy tarbiyada bolalar tabiat va jamiyat qonun-qoidalarini, tabiat hodisalarini, ularning o'zaro bog'liqligini bilishlari kerak. Shundagina bolalar jamiyat va xalq farovonligi uchun xizmat qiladigan bo'lib yetishadilar. Zero, insonparvar odamgina kishilarni, ota-onani qadrlaydi, insoniy huquqlarni himoya qiladi, ularga hurmat-ehtiromda bo'ladi. Uning uqtirishicha, axloqiy tarbiyada bolalarda insonparvarlik tuyg'usini rivojlantirish, bolalarni barkamol inson, go'zal axloqli bo'lib yetishishi uchun oilada sog'lom muhit, tarbiya to'g'ri yo'lga qo'yilgan bo'lishi kerak.

Asqar Zunnunovning fikricha, tarbiyada bilim va tajribaga ega bo'lgan, milliy qadriyatlardan xabardor o'qituvchi bolalarni bilimli, go'zal xulqli qilib yetishtirishi shubhasizdir. Ammo ularning bolalarga beradigan tarbiyasi tarbiyaning asosiy zamini bo'lgan oila, tarbiya ilmidan xabardor ota-ona, ayniqsa, iffat, sharm-hayo, or-nomus, sabr durdonalaridan ziynatlangan, baxt-saodat mujassam bo'lgan ona tarbiyasi darajasida bo'lmaydi.

Shu o'rinda yurtboshimiz Islom Karimov ta'kidlaganlaridek, „Farzandlarimizni mustaqil va keng fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan, ongli yashaydigan komil insonlar etib voyaga yetkazish ta'lim-tarbiya sohasining asosiy maqsadi va vazifasi bo'lishi lozim, deb qabul qilishimiz kerak“. Bu esa ta'lim va tarbiya ishini uyg'un holda olib borishni talab etadi. Jamiyatimiz komil insonni tarbiyalashda, uning ma'naviyatini shakllantirishda eng asosiy o'rinni egallaydi. Komil inson tarbiyasi davlat siyosatining ustuvor sohasi hisoblanadi. Komil inson deganda biz, avvalo, yuksak ongli, mustaqil fikrlaydigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli kshilarni tushunamiz. Tarbiya — vijdon ishi; ta'lim esa fanning vazifasi. Keyinchalik, inson voyaga yetgach, bilimning bu ikki turi biri-birini to'ldiradi.

Tarbiyaga jamiyat a'zolari o'rtasida qaror topgan munosabatlarni saqlab turish uchun juda zarur bo'lgan bilimlarni uzluksiz egallash, deb qarash mumkin. Tarbiya ishida har bir kishining individual qobiliyatini rivojlantirish haqida g'amxo'rlik qilish bilan, ayni chog'da, ularda atrofdagilarga nisbatan mas'uliyat hissini tarbiyalashga ham e'tibor bermoq zarur. Davlatning gullab-yashnashi, xalqning farog'ati oliyjanob xulq-odobga bog'liq, oliyjanob xulq-odob esa tarbiya tufaylidir. Tarbiya, asosan, bizning dilimizga jamiyat uchun foydali bo'lgan fazilat urug'larini sochmog'i lozim. Tarbiya faqat inson zehni o'stirish va unga ma'lum hajmdagi bilimni singdirishgina emas, balki u insonda mehnatga tom ma'nodagi chanqoqlik hissini uyg'otmog'i lozim, busiz odam hayotda na e'tiborli va na baxtiyor bo'la oladi. Tarbiya, bu nisbatan keksaroq avlodning o'z tajribasi, o'z ehtirosi, o'z e'tiqodini yosh avlodga topshirishi demakdir. Tarbiyaning bosh vazifasi odamni yaxshi qadam bosishga majbur etishgina emas, balki bu yaxshi ishlardan huzurlanishga ham o'rgatishdir; faqat ishlabgina qolmay, ishni sevish ham kerak. Tarbiya bizni yo'ldan ozdirmay turishining o'zi kifoya emas, u tobora bizni yaxshilab bormog'i lozim. Nazarimizda bolalarning a'zoyi badani va ruhiyatini tabiat qanday yaratgan bo'lsa, shundayligicha qoldiraverishdan qoniqmaymiz, biz ularning tarbiyasi va o'qishi haqida g'amxo'rlik qilamiz, toki yaxshi yanada yaxshilanishi, yomon esa o'zgarib, yaxshi bo'lishi kerak. Tarbiya odamda mehnatga ko'nikma va mehnri kuchaytirmog'i lozim, u insonga hayotda o'ziga loyiq ish topa bilish imkoniyatini bermog'i zarur. Tarbiya qiyin ish va tarbiya shart-sharoitlarini yaxshilash har qanday kishining ham muqaddas burchlaridan biridir. Zero, o'zini va tevarak-atrofdagilarni ma'lumotli qilishdan ham ko'ra muhimroq ish yo'q. Har bir mamlakatda insonni voyaga yetkazish san'ati idora etish uslubi bilan shu qadar chambarchas bog'lanib ketganki, ijtimoiy tarbiyaga doir u yoki bu muhim o'zgarishni davlat tuzumining o'ziga o'zgartirish kiritmasdan turib amalga oshirish mumkin emas. Chinakam tarbiya yuksak ezgulikdir, aks holda, u hech nimaga yaramaydi. Barcha kashfiyotlar ichida eng go'zali yaxshi tarbiya olgan insondir. Tarbiya

ikki negizga — axloq va oqillikka tayanmogʻi lozim; birinchisi yaxshi fazilatni oʻstirsa, ikkinchisi oʻzgalar illatidan himoya qiladi. Biz tarbiyalayotgan insonda axloqiy soflik, maʼnaviy boylik, jismoniy barkamollik uygʻunlashib ketmogʻi lozim.

Xalq ogʻzaki ijodida tarbiya haqidagi hikmatli soʻzlar

Odamlar oʻz sirlarini jon-jahdlari bilan yashiradilar-u, bosh-qalarnikini saxiylik bilan yoyadilar.

Nodon oʻtmishdan saboq olmaydi, kelajakni oʻylamaydi, u faqat bugungi kun bilan yashaydi.

Nodoning hatto haqiqati ham oʻz ziyoniga ishlaydi.

Yoʻqotish hamisha alamli.

Hayotda hammasi aks: istaganingga intilib yetolmaysan, istamaganing oyogʻingning ostidan chiqaveradi.

Xotirjam boʻlmaguncha ishing unmaydi.

Ham baxt, ham davlat kamdan-kam hollarda birga boʻladi.

Kundalik tashvishlardan baland koʻtarila olmagan ulugʻ boʻlolmaydi.

Birovning boshiga ish tushsa, bir-biridan suyunchi oladigan koʻpayadi.

Odamlar yaxshilikka bosh qoʻshishmasa ham, yomonlikda bir jon-u bir tan.

Dushmanlik, koʻpincha, biz sira kutmagan tomondan keladi. Bizni, koʻpincha, shubhalanish xayolimizga ham kelmaydigan kishilar chuv tushirib yurishadi (*Xalq ogʻzaki ijodidan*).

Zimmangda farz boʻlgan narsani qarz va burch oʻrnida koʻr. Bu hol qalbing-u dilingga rohat baxsh etib, sharafing va obroʻyingni saqlash uchun eng toʻgʻri yoʻldir.

Oʻz vaqtidan kechikib berilgan inʼom-ehson mahkam tortilgan zanjir misoli qattiq boʻgʻuvchidir (*Hadisdan*).

Oʻzi sazovor boʻlmagan hamd-u sano-yu maqtovlarni talab qilish uyatsiz, telba odamlarning odatlaridandir (*Hadisdan*).

Tavba qilgan kishi umrining nihoyasi (xotimasi) umrining boshidir (yaʼni onadan tugʻilgan kabi gunohsizdir), uning ishlari Alloh taolo nazdida aybli boʻlmaydi (*Hadisdan*).

Kimning xulqi xush, fe'l-aftori to'g'ri bo'lsa, u tilaklariga yetadi, istiqboli porloq bo'ladi (*Yusuf Xos Hojib*).

Inson faqat niyatnigina yo'qotishdan qayg'urish kerak, chunki har qanday xayrli ish niyatsiz durust bo'lmaydi (*Hakim at-Termiziy*).

Badantarbiya bilan mashg'ul bo'linsa, hech qanday dori-darmonga zarurat qolmaydi, buning uchun muayyan bir tartibga rioya qilmoq ham shart (*Ibn Sino*).

Do'stlarning do'stligi mashaqqat va mehnat chog'ida bilinur (*Xoja Ahror Valiy*).

Tarbiya uch qismdan iborat: badan tarbiyasi, aql tarbiyasi, axloq tarbiyasi (*Fitrat*).

Ilmning avvali sukut, so'ng eshitish, so'ng yod olish, so'ng amal qilish, so'ng uni tarqatishdir (*Imom G'azzoliy*).

Qiyinchilik aqlning charxi-yu g'ayratning qayrog'i bo'lar ekan (*Abdulla Qahhor*).

Ishga yarab qolsa ilming bir muddat,

Yana oshirmoqqa aylagil shiddat (*Mirzo Ulug'bek*).

Dunyoda ilmdan boshqa najot yo'q va bo'lmagay (*Imom al-Buxoriy*).

O'quv qayda bo'lsa, ulug'lik bo'lar.

Bilim qayda bo'lsa, buyuklik bo'lar (*Yusuf Xos Hojib*).

Qobliyatli odamni tarbiya qilmaslik — zulmkorlik va noqobil odamga tarbiya xayfdir. Tarbiyangni ayab, uni nobud qilma, tarbiyangni bunisiga zoye ketkazma (*Az-Zamahshariy*).

Har qanday mushkul ish aql egalari tufayli isloh qilinur (*Alisher Navoiy*).

Tarbiya uch narsaga ehtiyoj sezadi: iste'dodga, ilmga, mashqqa (*Arastu*).

Maktab — dunyo imoratlarining eng muqaddas va qadrlisidir. Maktabning chin va haqiqiy ma'nosini bilgan millatlar jonlari, mollari bilan himmat va g'ayratlarini sarf etib, millatning taraqqiy rivojiga ijtihod qilurlar (*Behbudiy*).

Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko'p zamonlardan beri taqdir qilinib kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyalgan muqaddas vazifadir (*A. Avloniy*).

Hayot yoʻlida birinchi masala maktab masalasidir (*Abdurauf Fitrat*).

Toʻgʻri bolalarga, hali ular bola ekan, ota-onalar vasiylik qilishlari kerak, biroq ayni paytda ular bir umr bola boʻlib qolmaydigan tarzda tarbiyalanishlari lozim (*X. Viland*).

Izzat-hurmat ota va onani, shuningdek, bolalarni ham qoʻriqlab turuvchi posbondir: u ota-onani kulfat va gʻamdan, bolalarni esa vijdon azobidan qutqaradi (*O. Balzak*).

Tarbiya — buyuk ish: tarbiya bilan inson qismati hal etiladi (*V. Belinskiy*).

Oʻqish — tarbiya deb ataluvchi gulning faqat birgina gulbargi, xolos (*V. Suxomlinskiy*).

Oʻqitish ikki barobar oʻqish demakdir (*J. Juber*).

Inson tarbiyasining bosh yoʻli ishonchdir (*K. Ushinskiy*).

Inson uchun nondan soʻng eng muhimi maktab (*J. Danton*).

Oʻz shogirdlarida mehnatdan zavqlanish hissini uygʻota bilgan muallim sharafiga loyiq (*E. Xabbard*).

Kitoblar keksalikda eng yaxshi doʻst, ayni paytda, yoshlikning eng aziz rahamosidir (*S. Smayls*).

Kitoblar jonsiz, ammo sodiq doʻstlardir (*V. Gyugo*).

Odamning qanday odamligini hamisha u oʻqiydigan kitoblardan bilish munlin (*S. Smayls*).

Hayotda hech narsa mashaqqatli mehnatsiz qoʻlga kiritilmaydi (*Goratsiy*).

Mehnat chinakam oliyjanoblikning yagona unvoni hisoblanadi (*R. Rollan*).

Tinmasdan gapirib, birovga quloq solmaslik magʻrurlik belgisidir (*Demokrit*).

Ulugʻ ishlar uchun tolmas sabot kerak. Past odamlarning gʻururi shundan iboratki, ular doimo oʻzlari haqida gapiradilar, chinakam insonlarning gʻururi esa oʻzi haqida mutlaqo gapirmaslikdir (*F. Volter*).

Faqat bir ezigulik bor — bilim va faqat bir yomonlik bor — jaholat (*Suqrot*).

Insonni inson qilib yetishtiruvchi narsa — tarbiyadir (*Demokrit*).

Fan olg'a siljigan sayin beto'xtov yangilanib boradi (*Viktor Gyugo*).

Oz bo'lsa ham bilmoq uchun ko'p o'qimoq zarurdir (*Monteskye*).

1.3. Milliy tarbiyaning mazmuni va mohiyati

„Milliy tarbiya“ tushunchasi ko'p qirrali bo'lib, uning milliy qadriyatlar asosida olib boriluvchi maqsadga yo'naltirilgan tarbiyaviy faoliyati, umuminsoniy tarbiyaning har bir xalqqa xos va mos betakror shakli, xalq va uning madaniyatini saqlab qolish, tiklash va rivojlantirishdan iborat.

Ma'naviy qadriyatlar va milliy o'zlikni anglashning tiklanishi, biror-bir jamiyat imkoniyatlarini, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay hamda mustahkamlamay turib, o'z istiqbolini tasavvur eta olmaydi. Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratilib kelingan g'oyat ulkan, bebaho ma'naviy va madaniy merosni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan nihoyatda muhim vazifa bo'lib qoldi. Biz ma'naviy qadriyatlarning tiklanishini, milliy o'zlikni anglashni xalqning ma'naviy sarchashmalariga, uning ildizlari bilan uzviy bog'liq, tabiiy jarayon deb hisoblaymiz. Jamiyatimizning, xalqimizning ming yillik ma'naviy-axloqiy yuksalish tajribasini o'zida jamlagan Islom madaniyatini tiklash o'z taqdirini o'zi belgilash, tarixiy xotiraga, madaniy-tarixiy birlikka ega bo'lish yo'lidagi g'oyat muhim qadam bo'ldi. Ma'naviy qadriyatlarning yana bir qudratli manbasi an'anaviy oila va qarindoshlik munosabatlari odobidan iboratdir. Kattalarni hurmat qilish, o'zaro yordamlashish, kelajak avlod haqida g'amxo'rlik qilish hamisha uning asosiy qoidalari bo'lib kelgan.

Axloqiy tarbiya — shaxs dunyoqarashini shakllantirishning muhim omili. Shaxs dunyoqarashining shakllanishida ma'naviy-axloqiy tarbiya muhim o'ringa ega bo'lib, uni samarali tashkil etish o'quvchida ma'naviy-axloqiy ongni shakllantirishga yordam beradi. Axloqiy tarbiya muayyan jamiyat tomonidan tan olingan

va rioya qilinishi zarur bo'lgan xulq-atvor qoidalari, mezonlarini o'quvchilar ongiga singdirish, ularda axloqiy ong, axloqiy faoliyat ko'nikmalari hamda axloqiy madaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon bo'lib, ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismlaridan biri sanaladi. Axloqiy tarbiyaning asosi axloq va axloqiy me'yorlardir.

Axloq (lotincha „moralis“ — xulq-atvor ma'nosini bildiradi) ijtimoiy munosabatlar hamda shaxs xatti-harakatini tartibga soluvchi, muayyan jamiyat tomonidan tan olingan va rioya qilinishi zarur bo'lgan xulq-atvor qoidalari, mezonlari yig'indisi. Axloqiy me'yorlar to'g'risidagi bilimlar o'quvchilar ongiga ta'lim va tarbiya jarayonida singdirilib boriladi. Axloqiy tarbiyaning natijasi o'quvchilarda axloqiy ong, axloqiy faoliyat ko'nikmalari va axloqiy madaniyatning shakllanishida ko'rinadi.

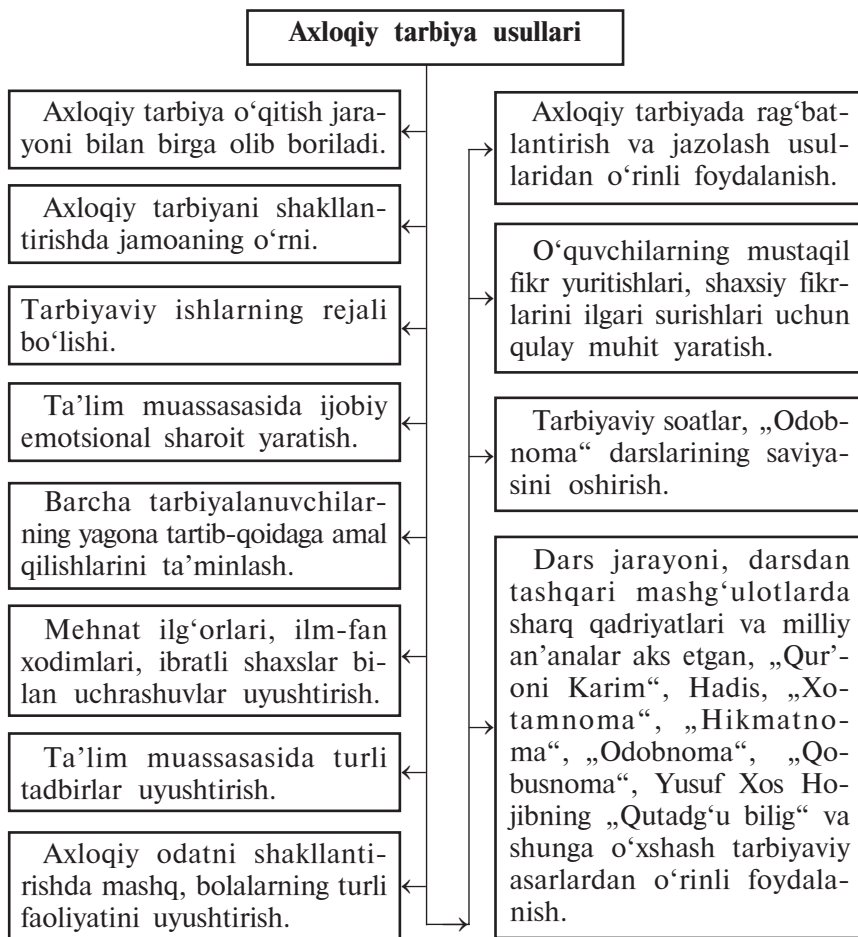
„Axloq“, „xulq“ va „atvor“ so'zlari arabcha so'z bo'lib, ular o'zbek tilida ham o'z ma'nosida qo'llaniladi. Ayrim odamlar „Axloq — kishilarning har bir jamiyatga xos xulq me'yorlari majmuyi“ deyishsa, boshqalar esa „Axloq — ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, hamma sohalarda kishilarning xatti-harakatlarini tartibga solish funksiyasini bajaradi“, deyishadi. Axloq me'yorlari xulq-atvorning regulyatori sifatida odat me'yorlariga zid xatti-harakat axloqsizlik harakati deb qaraladi. Shunisi ham boriki, huquq majburiy bo'lsa, axloq ixtiyoriydir. Axloqiy tarbiya odamlarni nomusli vijdonli, adolatli, vatanparvar, mehnatsevar bo'lishga o'rgatadi. Axloqiy tarbiyada yaxshi xulqni takomillash-tirish uchun kurashiladi. Xalq ta'limi tizimida o'qitish tarbiyalanuvchilarning axloqiy mukammallashishi bilan bog'liq bo'ladi. Ularda ong bilan xulq birligi tarbiyalanadi. Shaxsning jamoat va vatanga, mehnatga, kishilarga, o'z xulqiga munosabatlari quyidagilarda o'z aksini topgan:

- a) jamiyatga, vatanga muhabbat va sadoqatni tarbiyalash;
- b) mehnatga axloqiy munosabatni tarbiyalash;
- d) atrofdagi kishilarga axloqiy munosabat, yuqori muomala madaniyatiga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish;
- e) shaxsning o'ziga, o'z xulqiga axloqiy munosabatni tarbiyalash.

Dars va darsdan tashqari tarbiyaviy ishlar jarayonini Al-pomish, To‘maris, Shiroq kabi xalq qahramonlari, Amir Temur, Ulug‘bek, Bobur singari davlat arboblari va sarkardalarimiz, Ibn Sino, Beruniy kabi olim-u fuzalalarimiz qarashlariga tez-tez murojaat qilishimiz, yoshlarni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash ishining asosini tashkil qiladi. Shu bilan birgalikda tarbiya borasidagi jahon standartlariga ham e‘tiborni qaratmoq lozim. Yosh avlodni jamiyatga, mehnatga, o‘ziga munosabatni ochib beruvchi ma‘naviy fazilatlariga muvoffiq ravishda tarbiyalash — tarbiyalanuvchi shaxs axloqiy tarbiyaning pedagogik va psixologik asoslarini chuqur bilishini talab qiladigan murakkab jarayondir. Axloqiy his-tuyg‘ular o‘quvchilarga atrofda kishilarning xatti-harakatidagi qaysi jihatlar yaxshi-yu, qaysilari yomon ekanligini anglab olishga yordam beradi. Axloqiy tushunchalarning turli yosh davrlarida shakllanish darajasi turlichadir. Jumladan, axloqiy onglilik, axloqiy qadriyatlar, axloqiy his-tuyg‘ular. Axloqiy tarbiyani rivojlantirishning bir necha usullari mavjud (1- shaklga qarang).

Aqliy tarbiya. Aqliy tarbiyani shakllantirishda faqat tushuncha va faktlardan foydalanishning o‘zi yetarli emas, buning uchun fikrlash, isbotlash, xulosa chiqarish, umumlashtirish, tizimlashtirish, taqqoslash, asosiy ma‘lumotni ajratib olish kabi jarayonlarni ham faol qo‘llash lozim bo‘ladi. Aqliy mehnatni to‘g‘ri tashkil qilish o‘quvchilarga mustaqil bilim olishda eng muhim element bo‘lib hisoblanadi. Aqliy tarbiya o‘quvchilarda aqliy mehnatni to‘g‘ri tashkil etish, o‘z-o‘zini boshqarish, o‘z-o‘zini nazorat qilish malakasining hosil bo‘lishiga ko‘maklashadi. Aqliy tarbiya o‘quvchilarda didaktikani jamlab olish xususiyati, xotirani mustahkamlash, fikrlash operatsiyalarini ratsional o‘tkazish kabi malakalarni o‘stiradi.

Aqliy tarbiyasi yetuk, o‘tkir zehni, zukko va zakovatli insonlarni xalqimiz donishmand kishilar deb ataydilar. Donishmandlik — bu donolik. Donolik — bu insonning eng buyuk va oliyanob fazilatidir. Donolik noyob ne‘matdirki, u har kimga ham nasib etavermaydi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, xalq donoligida „Aql toji oltindan, oltin har kimda ham bo‘lmas“, deyiladi.

1- shakl. Axloqiy tarbiyani rivojlantirishning usullari.

Ekologik tarbiya. Ekologiya so'zi „tom“ yoki „uy“ degan ma'noni anglatib, nemis olimi Ernest Gekkel tomonidan birinchi bor fanga kiritilgan. Ekologiya fani hozirgi bozor munosabatlari davrida ko'pgina tarmoqlarga ega: o'simliklar ekologiyasi, zoologiya, tuproq ekologiyasi, inson ekologiyasi va boshqalar. Ekologiya fani tanlab olingan bir yoki bir necha obyektning yashash sharoiti me'yorlarini o'rganadi va yashashning

umumiy darajasini aniqlashga yordam beradi. Bu yoʻnalishdagi ishlar bizga ekologik bilimlarni yetkazadi, ammo bu bilan insoniyat cheklanib qolmaydi. Davr talabiga koʻra, yana boshqa yoʻnalishda ham ish olib borish talab etilmoqda. U ham boʻlsa ekologik tarbiya masalasidir.

Ekologik tarbiya, albatta, ekologik bilim asosida shakllanadi, lekin u oʻziga xos xususiyatlarga ham ega. Ekologik tarbiya insonda tabiatga nisbatan toʻgʻri, oqilona munosabatni shakllantirish masalasi ustida ish olib boradi va oʻz oldiga oʻquvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirishdek maqsadni qoʻyadi. Ekologik tarbiyaning mazmuniga ekologik onglilik, ekologik his-tuygʻular (tabiatga, insonlarga, hayotga nisbatan munosabatlar) kiradi.

Demak, ekologik tarbiya inson hayotida, jamiyatda, vatanda muhim ahamiyat kasb etadi. Ekologik tarbiyaning shakllanishiga ekologik bilimlarni egallash bilan bir qatorda ekologik munosabatlarni ham shakllantirib borish zarur. Ekologik munosabatlarga quyidagi kabi komponentlarni kiritish mumkin:

1. Hayotga munosabat.
2. Yaxlitlik hissini tarbiyalash.
3. Javobgarlik hissini tarbiyalash.
4. Tabiat goʻzalliklarini his etish.

Huquqiy tarbiya. Huquqiy tarbiya — bu shaxsga nisbatan huquqiy ongini, huquqiy munosabatlarni, qonunga itoatkor xulq-atvor koʻnikmalari va odatlarni shakllantiruvchi uyushgan, aniq maqsadni koʻzlagan ifodasidir. Huquqiy tarbiyani bolaning kichik yoshidan boshlab amalga oshira boshlash, huquqiy axborotlarning birinchi darajali tus olishiga erishish, shaxsning umumiy dunyoqarashi va ijtimoiy yoʻnaltirilganligining tarkibiy qismi tarzida huquqiy qarashlariga asoslanishi zarur.

Oʻsib kelayotgan yosh avlod huquqiy tarbiyasining xususiyatlari yangi jamiyatning oʻz xarakteri, turmush tarziga asoslanadi. Ularning tamoyili jihatdan yangi, yanada murakkab muam-molarni hal etish zarurligini ifoda etadi. Avvalo, huquqiy tarbiya yosh avlodni kamol toptirishning samarali vositasi sanaladi.

Yuqorida qayd qilingan mulohazalar huquqiy tarbiyaning yaxlit tizimi quyidagilardan iboratligini ifodalaydi:

Birinchiidan, huquqiy tarbiya subyektlariga: davlat idoralari, jamoat tashkilotlari, mehnat jamoalari, mansabdor shaxslar va boshqalar kiradi.

Ikkinchiidan, huquqiy tarbiya obyektlariga: mansabdor shaxslar, fuqarolar, ichki ishlar idoralari xodimlari kiradi.

Uchinchiidan, huquqiy tarbiya mazmuniga: huquqiy ta'lim, huquqiy targ'ibot va tashviqot ishlari kiradi.

To'rtinchiidan, huquqiy tarbiya shakllariga: ma'ruzalar, seminarlar, suhbatlar, viktorinalar kiradi.

Beshinchiidan, huquqiy tarbiya metodlariga: ishontirish, rag'batlantirish, majburlash kabilar kiradi.

Oltinchiidan, huquqiy tarbiya vositalariga: matbuot, radio, televideniya, adabiyot va san'at asarlari, ko'rgazmali tashviqot hamda targ'ibot vositalari kiradi.

Mustaqillik sharoitida huquqiy madaniyat bilan huquqiy tarbiyaning bog'liqligi yanada ortadi.

Mehnat tarbiyasi. Mehnat tarbiyasi oldida turgan asosiy vazifa o'quvchilarga mehnat ta'limiga oid ilmiy bilimlar berish, mehnat qurollari bilan muomala qilishga o'rgatib, hayotga, ijtimoiy foydali mehnatga tayyorlashdir. Bu vazifalarni ikki turkumga ajratish mumkin. Birinchiidan, mehnatga bo'lgan munosabat jarayonidagi zarur bilim va ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Yoshlarda xalqi, vatani manfaati yo'lida mehnat qilish xohishini tarbiyalab, mehnatga hayotiy zarur faoliyat deb qarashlarini tarkib toptirishga erishiladi. Ikkinchiidan, guruh vazifalari, mehnat faoliyatini bajarish jarayonida zarur bo'ladigan bilimlar o'zlashtiriladi, fan asoslari, politexnik ta'lim o'rganiladi.

Mehnat tarbiyasi tushunchasi umumiy bo'lib, bu tushuncha bir qancha xususiy tushunchalarni o'z ichiga oladi.

Birinchisi, politexnik ta'lim — bu ishlab chiqarishning barcha sohalariga taalluqli bo'lgan ilmiy asoslarni va prinsiplarni, mehnat ko'nikma va malakalari, oddiy mehnat qurollari bilan muomala qilish kabilarni o'zlashtirishni taqozo qiladi.

Ikkinchisi, bu — umumiy mehnat. Umumiy mehnat o'quvchilarni mahsulot ishlab chiqariladigan faoliyatga jalb etishni taqozo qiladi.

Uchinchisi, ijtimoiy-foydali mehnat. Bu mehnat turi ko'pchilik foydasiga ishlashni nazarda tutadi (temir-tersak, makulatura yig'ish, sinf, maktabni ta'mirlashga yordam berish, maktab uchastkasida ishlash).

To'rtinchisi, o'z-o'ziga xizmat qilish. U maishiy xizmat turiga kirib, sinf, maktab ozodaligini saqlash, ish joyini, kiyim-kechagi, o'quv qurollarini ozoda, tartibli saqlashni nazarda tutadi.

Beshinchisi, uy mehnati, bu ham maishiy mehnat turiga kirib, uyda ozodalikka rioya qilishni, ota-onaga uy ishlarida yordam berishni taqozo qiladi.

Jismoniy tarbiya. Jismoniy tarbiya shaxsni har tomonlama rivojlantirish tizimidagi o'z vazifasini bajarish bilan birga, u quyidagi asosiy vazifalarni hal qilishga qaratilgan: salomatlikni mustahkamlash, inson organizmini chiniqtirish va o'quvchilarning jismoniy rivojlanishiga yordam berish; harakat ko'nikmalarini va malakalarini shakllantirish hamda takomillashtirish; o'g'il bolalarni armiya safariga tayyorlash; badantarbiya va sportning mohiyati hamda ijtimoiy roli haqidagi ma'lumotlardan xabardor qilish. Jismoniy tarbiyaga, ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo'lga kiritgandan buyon davlat darajasida ahamiyat berilmoqda. Jismoniy tarbiya va sport ishlariga hukumatimiz tomonidan katta g'amxo'rlik qilinmoqda.

Estetik tarbiya. Hayotda tabiat go'zallikning manbasidir. U estetik tuyg'ularni, bolalarning kuzatuvchanligini va tasavvurini rivojlantirish uchun juda boy material beradi. Bundan tashqari, san'at ham estetik tarbiya vositasi hisoblanadi. San'at orqali estetik tarbiyalash pedagogikada badiiy tarbiya deb ataladi. U quyidagi metodlardan foydalangan holda olib boriladi:

1. Badiiy asarlarni namoyish qilish va ijro etish.
2. Badiiy asarlarni tahlil qilish va baholash.
3. San'atshunoslik bilimlaridan xabardor qilish, san'atning har xil turlarini — ifoda vositalari, tarixi va nazariyasini xarakterlovchi muayyan ma'lumotlar jamg'armasiga ega bo'lish zarur.
4. Badiiy faoliyatining xilma-xil shakllarida mashqlar o'tkazib, ijodiy qobiliyatlarni, mustaqil tasvirlash ko'nikmalari va malakalarini rivojlantiradi.

Nafosat tarbiyasi (estetik tarbiya lotincha „estezio“ —go‘zallikni his qilaman) — o‘quvchilarni voqelik, tabiat, ijtimoiy va mehnat munosabatlari, turmush go‘zalliklarini anglash, idrok etish va to‘g‘ri tushunishga o‘rgatish, ularning badiiy didini o‘stirish, ularda go‘zallikka muhabbat uyg‘otish, ular tomonidan go‘zallikni yaratish qobiliyatlarini tarbiyalashga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon. Nafosat tarbiyasi „badiiy tarbiya“ sifatida ham qo‘llaniladi. Umuman, nafosat tarbiyasi keng ma‘noga ega bo‘lib, faqat san‘at vositasidagina emas, balki hayot, mehnat, ijtimoiy munosabatlar, tabiat va boshqalar vositasida go‘zallikni his qilishga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyatni o‘z ichiga oladi. Badiiy tarbiya esa, san‘at (adabiyot, musiqa, qo‘shiq, tasviriy va san‘atning boshqa yo‘nalishlari) vositasida shaxsda estetik his-tuyg‘ularni shakllantirishni nazarda tutadi. Nafosat tarbiyasi insonda go‘zallikni his qilish tuyg‘usining shakllanishiga yordam beradi, uni rivojlantiradi. Inson doimo o‘z hayotini go‘zallik asosida qurishga intiladi. Nafosat tarbiyasi axloqiy, aqliy, huquqiy, ekologik, jismoniy va mehnat tarbiyasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Tabiat, adabiyot, teatr, musiqa, she‘riyat, tasviriy san‘at va boshqalarga bo‘lgan muhabbat shaxsning har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi. Nafosat tarbiyasi axloqiy tarbiyani samarali tashkil etishda katta ahamiyatga ega. Nafosatdan rohatlanishda faqat san‘at asarlarigina emas, balki ezgu ishlar, jamoaga hurmat, sadoqat, vijdonan mehnat qilish muhim o‘rin tutadi. Nafosat tarbiyasining mohiyati shundan iboratki, u go‘zallikka bo‘lgan munosabatni qaror toptiradi. Go‘zallikka bo‘lgan tuyg‘uni rivojlantirmay turib, yuqori mehnat madaniyatiga erishib bo‘lmaydi.

Mehnat faoliyatida paydo bo‘lgan go‘zallik butun tarixiy taraqqiyot bosqichlarida rivojlanib bordi, u mehnat faoliyatining o‘ziga ham ta‘sir ko‘rsata boshladi. Mehnat jarayonida tayyorlangan har bir buyum (tovar)ning ahamiyati insonning tabiiy ehtiyojlarini qondirishi jihatidagina emas, balki uning qanchalik go‘zalligi bilan ham baholanadi. Go‘zallik bu hayotning o‘zi, tabiat hamda inson mehnati natijalari, insoniy munosabatlarning mukammalligidir.

O'smirlarda go'zallik ijodkorligiga bo'lgan ehtiyoj ortib boradi. Bunday holat ilk yoshlik davrida ham saqlanib qoladi. Biroq bu davrda badiiy qobiliyat aksariyat o'quvchilarda o'zgacha bo'ladi. Ular, ko'pincha, musiqa va raqsga qiziqqa boshlaydilar. Demak, o'quvchilarning nafosat bilan oshnoligi turli yosh davrlarida o'g'il va qiz bolalarda o'ziga xos xususiyat kasb etadi.

Nafosat tarbiyasi — shaxsning estetik ongi, munosabatlari hamda nafosat faoliyatining vujudga kelishi va takomillashuvidan iborat uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, bu jarayon yosh va ijtimoiy omillar bilan belgilanadigan turli bosqich hamda darajalarga ega. Nafosat tarbiyasi shaxsning nafosat madaniyatini egallashiga yo'naltirilgan bo'lib, turli shakl va metodlar yordamida amalga oshiriladi. Jamiyatda shaxsning nafosat madaniyati tushunchalari mavjud. Jamiyatning nafosat madaniyati deganda insoniyatning butun rivojlanish tarixi jarayonida to'plagan moddiy va ma'naviy qadriyatlari mazmuni tushuniladi. O'quvchi shaxsining nafosat madaniyati uning jamiyat madaniy merosini faol, ijodiy o'zlashtirishi natijasida hosil bo'ladi. Shaxs nafosat madaniyatining asosiy tarkibiy qismlari — bular nafosat ongi, nafosatni his etishga bo'lgan ehtiyoj, uni qondirish yo'lida tashkil etilgan munosabatlardir.

Nafosat ongi — go'zallik, go'zallikni his etish, uning mohiyatini anglash, nafosat his-tuyg'usi, nafosat didi kabi tushunchalarning ongda aks etishi. Nafosat madaniyati go'zallikni his etish, undan zavqlanish, mavjud go'zalliklarni asrash va boyitish yo'lida o'zlashtirilgan bilim hamda amalga oshiriladigan nafosat faoliyatini tashkil etish darajasining sifat ko'rsatkichidir.

Nafosat ongi go'zallikni qadrlash va uni boyitish, amaliy harakatni keng ko'lamda tashkil etish asosida takomillashib boradi. Nafosatning asosiy xususiyatlari, ya'ni tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda nafosat idrokining psixologik qonuniyatlarini hisobga olish lozim. Bu xususiyatlar ilk yoshdagi bolalarga xos hamda rivojlanish, nafosat tajribasi, tasavvurlarning shakllanganlik darajasiga bog'liq.

Demak, tarbiyachi, o'qituvchining birinchi navbatdagi vazifalaridan biri o'quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga

olgan holda, eng murakkab hodisalar hamda go‘zallik shakllari, nafosat muammolarini anglab yetishi lozim.

Bu tuyg‘u go‘zallik qonuniyatlari g‘oyasi bilan yashashga undaydi. Olam va inson go‘zalligi, mardlik, jasorat, yuksak insoniy g‘oyalarni o‘zida aks ettirgan san‘at asarlari insonlarni go‘zallikni his qilish, ularga intilib yashashga undab kelgan. O‘quvchilarning go‘zallik bilan bevosita muloqotda bo‘lishlari ularga ko‘proq hissiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shuning uchun ham o‘qituvchi, tarbiyachilar tarbiyaviy ishlarni tashkil etish jarayonida o‘quvchilarni badiiy jihatdan yuksak bo‘lgan asarlar va tabiat manzaralari bilan tanishtirishga alohida e‘tibor qaratishlari zarur.

Nafosat tarbiyasining vazifalari quyidagilardan iboratdir: o‘quvchilarda nafosat his-tuyg‘usi, fikr-mulohaza, didni tarbiyalash, ularning ijodiy qobiliyatlari, go‘zallikni sevishga bo‘lgan hayotiy ehtiyojini o‘stirishdan iborat. Xullas, maktab o‘quvchilari o‘rtasida nafosat tarbiyasini tashkil etishda samarali shakl, metod va vositalardan oqilona foydalanish ijobiy natijalar beradi.

1.4. Ma‘naviy qadriyatlar — ta‘lim-tarbiyaning omili

Mamlakatimiz mustaqillikka erishishi va hozirgi kunda respublikamizda amalga oshirilayotgan siyosiy, iqtisodiy va ma‘naviy o‘zgarishlar o‘zining ko‘lami va ahamiyati jihatidan tarixiy voqeadir. Bu jarayonlar jamiyatimiz ma‘naviy va ijtimoiy hayotida tub burilishlarni boshlab berdi va ular o‘zbek xalqining bundan keyingi taqdirini belgilab berishda muhim rol o‘ynaydi. Mamlakatimiz istiqlolining eng dastlabki kunlaridanoq, buyuk ma‘naviyatimiz va qadriyatlarimizni, xalqimizning yaratgan boy madaniy merosini avaylab-asrash va keyingi avlodga yetkazish oldimizda turgan muhim masalalardan biridir. Ma‘lumki, har qanday jamiyatning kelajagi yosh avlodni qanday ta‘lim olishiga va qay tarzda tarbiyalanishiga bog‘liq.

Yurtboshimiz I. Karimov „Yuksak ma‘naviyat — yengilmas kuch“ asarida ma‘naviyatning inson va jamiyat hayotidagi o‘rni va ahamiyati, bugungi globallashuv davrida ma‘naviyat sohasida vujudga kelayotgan dolzarb muammolar, xalqimiz ma‘naviyatini

asrash va yuksaltirish, ayniqsa, yosh avlodning qalbi va ongini turli zararli g'oya va mafkuralar ta'siridan saqlash va himoya qilish masalalariga alohida e'tibor qaratilganini ta'kidlaydilar. Inson hayotida moddiy ehtiyojlar qanchalik muhim ahamiyat kasb etsa, ma'naviy ehtiyojlarga talab undan ham kuchliroq ekanligini ta'kidlamoq zarur. „Ma'naviyat“ tushunchasining ilmiy, falsafiy, adabiy yoki oddiy tilda ifodalanadigan ko'plab ta'riflarini keltirish mumkin. Yurtboshimiz Islom Karimov o'z ma'ruzalarida „Men bu boradagi fikrlarni inkor etmagan holda, „Ma'naviyat“ tushunchasining mazmuni faqat „ma'ni“, „ma'no“ degan so'zlar doirasida chegaralanib qolmaydi, deb o'ylayman. Ma'naviyat odamning ichki dunyosi va irodasini baquvvat, iymon-e'tiqodini butun qilishida yorqin namoyon bo'ladi. Ma'naviyat insonning qon-qoni, suyak-suyagiga yillar davomida ona suti, oila tarbiyasi, ajdodlar o'giti, Vatan tuyg'usi, bu hayotning ba'zida achchiq, ba'zida quvonchli saboqlari bilan qatra-qatra bo'lib singib boradi. Biz milliy ma'naviyatni har tomonlama yuksaltirish masalasini o'z oldimizga asosiy vazifa qilib qo'yar ekanmiz, bugungi kunda ma'naviyatimizni shakllantiradigan va unga ta'sir o'tkazadigan barcha omil va mezonlarni chuqur tahlil qilib, ularning bu borada qanday o'rin tutishini yaxshi anglab olishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi“.

Qadriyatlar — inson uchun ahamiyatli bo'lgan millat manfaatlari yo'lida xizmat qiladigan erkinlik, ijtimoiy adolat, tenglik, haqiqat, ma'rifat, go'zallik, yaxshilik, halollik, burchga sodiqlik singari fazilatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Qadriyatlar o'zining mazmun-mohiyatiga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi, ya'ni:

— *tabiiy qadriyatlar* (yashash uchun zarur bulgan tabiiy shart-sharoitlar);

— *iqtisodiy qadriyatlar* (ishlab chiqarish kuchlari va vositalari);

— *ijtimoiy-siyosiy qadriyatlar* (erkinlik, tenglik, adolat, tinchlik, hamkorlik);

— *ilmiy qadriyatlar* (bilimlar, tajribalar, yutuqlar);

— *falsafiy qadriyatlar* (g'oyalar, mafkuralar, konsepsiyalar);

- *badiiy qadriyatlar* (san'at, adabiyot, madaniyat);
- *diniy qadriyatlar* (iymon, e'tiqod, vijdon, savob).

Shu bilan birga, fanda qadriyatlarning milliy va umuminsoniy turlarga ajratilishi an'ana tusiga kirgan. Milliy qadriyatlar ma'lum bir millat, xalq va elatlarning o'z tarixiy taraqqiyotida yaratadigan barcha moddiy va madaniy (ma'naviy) boyliklari yig'indisidan iboratdir.

Qadriyatlar turli-tuman bo'lib, bular ichida „eng oliy qadriyat — inson“ hisoblanib, qolgan barcha qadriyatlar unga xizmat qiladi. Inson qadriyatining ma'naviy, tarixiy hamda ta'limiy jihatlari o'ziga xos yangicha fikrlash va yondoshishlarga asoslanadi. Jamiyatda milliy qadriyatlarni o'z qalbida mustahkam saqlash, atrof-muhit, tabiat va hayotni go'zal, farovon qilish, demokratiya asoslari hamda jamiyatda amal qilayotgan progressiv g'oyalar buyuk qadriyat hisoblanadi. Inson qadriyati uning dastavval o'z-o'ziga va shu jamiyatga bo'lgan hurmati hamda munosabati, xulq-atvori bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Bu insonga o'z xulq-atvorini tartibga solishi, o'ziga nisbatan talabchanlik va nazoratni kuchaytirishga imkon beradi. Insonning shaxsiy qadriyatining milliy qadriyatlardan kelib chiqadigan ijtimoiy xususiyatlardan bo'lib, uni yuksaklikka olib boruvchi oliyjanob bir kuchdir. Shu jihatdan qadriyatlar insonning ijtimoiy erkinligini va ma'naviy pokligini ta'minlovchi bir buyuk manbadir. Bir so'z bilan aytganda, mutafakkir olimlar yuksak ma'naviy qadriyatlarni umuminsoniy qadriyatlar doirasida talqin etdilar va targ'ib qildilar, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida ma'naviy omillarni yuksak baholadilar. Shu ma'noda o'sib kelayotgan yosh avlodda yuksak ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarkib toptirish zaruriyati yuzaga keldi. Axloq kishilik jamiyati tarixiy taraqqiyoti davomida vujudga kelib, tarkib topgan, takomillashib kelgan me'yor va qoidalardan iborat bo'lib, ular kishilarning jamiyatga bo'lgan munosabatlarini tartibga soladi. Bu me'yor va tartib-qoidalar kishilardan jamiyat uchun zarur bo'lgan axloqqa ega bo'lishlikni talab qiladi. Axloq insonning dunyoqarashi, xulqini belgilovchi insoniy fazilatdir. Shu bois dunyoqarash o'zgarma-guncha inson ham o'zgarmaydi.

O‘zbek milliy pedagogi Abdulla Avloniy axloqqa quyidagicha ta’rif beradi: „Axloq insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilmdur. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomonligini dalil va isbotlar ila bayon qiladigan kitob axloq deyilur“.

Axloq — inson hayotida o‘z-o‘zini idora qilish me‘yorlarini, boshqalar bilan munosabatda bo‘lish madaniyatini, halol ishlab, to‘g‘ri hayot kechirish mezonlarini o‘rgatadi. Axloq — tarixiy hodisa. Axloqiy qonun-qoidalar barcha zamonlar uchun bir xil, o‘zgarmas bo‘lishi mumkin emas. Muayyan jamiyat uchun ayrim axloqiy qoidalar to‘g‘ri bo‘lsa, boshqa davrga kelib noto‘g‘ri bo‘lib qolishi mumkin. O‘zbekona, milliy axloqda otabobolarimizning tarixiy tajribalari, davrlar sinovidan o‘tgan saboqlari va bizga doimo madad bo‘lib turgan ruhiy quvvatlari jamuljamdir. Mustaqil mamlakatimizning kelajagi uchun ma’naviyati yuksak, barkamol insonlar zarur. Shuning uchun ham yurtboshimiz „Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch“ degan hikmatli shiorni yanada balandroq ko‘tardilarki, yuksak ma’naviyat mustaqillikni mustahkamlash, rivojlantirish uchun muhim va zaruriy tamoyillardan biri bo‘lib qoldi. Barkamol insonni axloqiy tarbiyalash, voyaga yetkazish haqida mutafakkirlarimiz bir qator asarlar yaratishgan. Chunonchi, Kaykovusning „Qobusnoma“, Sa’diyning „Guliston“, „Bo‘ston“, Amir Temurning „Temur tuzuklari“, Abdurahmon Jomiyning „Bahoriston“, Alisher Navoiyning „Mahbub ul-qulub“, Husayn Voiz Koshifiyning „Axloqi muhsiniy“ va boshqalarni ko‘rsatishimiz mumkin. O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng ta’lim-tarbiya sohasida jiddiy o‘zgarishlar ro‘y berdi. Ta’lim-tarbiyada milliy qadriyatlarni shakllantirish va rivojlantirish asosiy o‘rinni egalladi. Tariximiz, madaniyatimiz, milliy urf-odatlariga e’tibor kuchaydi. Bugungi kun yoshlari mustaqilligimizni mustahkamlashda o‘z e’tiqodi, g‘ayrat-shijoati, madaniyati, bilimi va ularni tatbiq etish mahorati bilan ajralib turadilar. Ular jamiyatda, jamoada xalqlar va millatlar o‘rtasida do‘stlik, sog‘lom turmush tarzini yaxshilashga qaratilgan muhitni vujudga keltirishga intiladilar.

Komil insonni shakllantirishda maktabda, oilada sogʻlom maʼnaviy muhit barqaror boʻlishiga erishish muhim ahamiyatga ega. Chunki sogʻlom muhit natijasidagina axloqiy fazilatlar tarkib topadi. Kishi oʻz hayotida axloqiy kamolotga qanchalik koʻp intilsa, shunchalik oʻz xato-kamchiliklarini anglab boradi. Turon zaminimiz xalqlari axloqiy tarbiya sohasida boy anʼanalarga ega. Axloq-odob insonning jamiyatga boʻlgan munosabatining negizini tashkil etadi. Shuning uchun ham oʻquvchida jamiyatga boʻlgan hurmatni yuksaltirish mustaqilligimizni mustahkamlashga, axloqiy madaniyat egasi boʻlishga, oʻzini-oʻzi anglab yetishga, yaxshi insonlarga boʻlgan eʼtiqodni rivojlantirishga olib keladi. Maktab oʻquvchilari dars va darsdan tashqari jarayonlarda doʻstlik, hamjihatlik, hamkorlik, bir-birini qoʻllab-quvvatlash, birovning dardiga darmon boʻlish kabi fazilatlar xalqimiz va millatimiz kuch-qudratining asosi, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy taraqqiyotning negizi ekanligini oʻz oʻquvchilariga tushuntirishlari darkor. Maʼnaviy-axloqiy tarbiya — maʼnaviy ongni bir maqsadni koʻzlab tarkib toptirish, axloqiy tuygʻularni rivojlantirish hamda xulq-atvor koʻnikmalari va odatlarini hosil qilishdan iborat. Maʼnaviy-axloqiy tarbiyaning maqsadi: jamiyat talablariga bogʻliq boʻlib, bu talablar, oʻz navbatida, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi va jamiyatda yoshlarni oʻqitish va tarbiyalash ishlarining hammasi yosh avlodda maʼnaviy axloq va eʼtiqodni shakllantirishga, ularni Vatanga cheksiz sadoqat ruhida tarbiyalashga xizmat qilishi lozim. Yoshlarni maʼnaviy-axloqiy tarbiyalash tuzimini takomillashtirishda boshlangʻich maktab muhim oʻrin egallaydi. Insonning jamiyatga boʻlgan munosabatini shakllantirish, salbiy illatlarga qarshi nafrat uygʻotish, ongli intizomni tarbiyalash, komil insonni voyaga yetkazish kabilar axloqiy tarbiyaning vazifalaridir. Axloqiy tarbiya vazifalaridan yana biri insonning jamiyatga boʻlgan munosabatini yuqori pogʻonaga koʻtarishdir. Iymon va insof, soʻz va ish birligi, insonparvarlik yangi qurilayotgan jamiyatning asosiy xususiyatlari boʻlib qoladi. Shunday ekan, jamiyat va xalq manfaati, uning baxt-saodati uchun kurashish masʼuliyatini har bir fuqaro teran his etishi va unga amal qilishi lozim.

Yoshlarni tarbiyalashda sharqona va milliy axloq-odob normalari asosida ish yuritish bilan birga jamiyatga hurmat, mustaqillikni mustahkamlash, insonlarga insoniy munosabatda bo‘lish kabi fazilatlarni singdirish taqozo etiladi. O‘quvchining jamiyatga bo‘lgan munosabatida milliy birlik, birdamlik va hamkorlik tuyg‘ulari, turli xalqlarga bo‘lgan hurmat kabilar yaqqol namoyon bo‘lishi zarur. O‘zbekiston mustaqilligi, yurtimiz ravnaqi yoshlarni o‘qish, izlanish va mehnatdan qochmaydigan, har qanday qiyinchiliklardan hayiqmaydigan, salbiy illatlarga nafrat bilan qarash ruhida tarbiyalashni talab qiladi. Shunga ko‘ra bugungi jamiyatimizda yashayotgan har bir yosh kelgusida shu o‘lkaning haqiqiy egasi bo‘lib yetishishi, uning gullab-yashnashi haqida qayg‘urishi, erishgan yutuqlarini mustahkamlashi lozim. Diyorimizda mustaqillik tantanasi tufayli ta‘lim-tarbiya tizimida tub o‘zgarishlar vujudga keldi. Milliy qadriyatlarni tiklash, milliy ma‘naviyatni yuksaltirish, ayniqsa, sharqona odob-axloq an‘analariga e‘tiborni kuchaytirish shular jumlasidandir. O‘lkamizda buyuk rejalar, bunyodkorlik ishlari aql-idrok, sabr-qanoat bilan, tarixiy an‘analarimiz, tajribalarimizni hisobga olgan holda qadam-baqadam amalga oshirilmoqda.

An‘ana — bu o‘ziga xos ijtimoiy hodisa bo‘lib, kishilarning ongida, hayotida o‘z o‘rnini topgan, avloddan-avlodga o‘tadigan, takrorlanadigan, hayotning barcha sohalarida (umum yoki ma‘lum guruh tomonidan) qabul qilingan tartib va qoidalardir.

Odat („urf-odat“) — kishilarning turmushiga singib ketgan, ma‘lum muddatda takrorlanib turuvchi xatti-harakat, ko‘pchilik tomonidan qabul qilingan xulq-atvor qoidalari. Masalan:

- kichiklarning kattalarga salom berishi;
- erta turib uy-hovlini tartibga keltirib qo‘yish;
- mehmonlarga alohida hurmatda bo‘lish;
- bayram arafasida kasal, ojiz, qiynalganlardan habar olish;
- yordam lozim bo‘lganlarnikiga hasharga borish kabilar o‘zbek xalqining yaxshi odatlari hisoblangan.

Agar an‘ana ijtimoiy hayot, mehnat, madaniyatning hamma sohalariga xos bo‘lib, hodisalarning juda keng doirasini qamrasa, odat ijtimoiy hayotning ma‘lum sohalarida, ya‘ni:

- kishilar turmushi;
- mehnati;
- xulq-atvori;
- muloqoti;
- oilaviy munosabatlarda ko‘proq mavjud bo‘ladi.

Marosim — an‘ana va urf-odatning tarkibiy qismi bo‘lib, inson hayotidagi muhim voqealarni nishonlashga qaratilgan rasmiy va ruhiy ko‘tarinkilik, tantanavor vaziyatda o‘tadigan o‘zining umumiy qabul qilingan ramziy harakatlariga ega bo‘lgan hayotiy tadbir. Masalan:

- ism qo‘yish marosimi;
- nikohdan o‘tish marosimi;
- xotirlash marosimi;
- urug‘ qadash marosimi;
- o‘rimga kirish marosimi va boshqalar.

Odat kundalik hayotning turli vaqtida uchrashi mumkin bo‘lsa, marosim esa inson hayotidagi muhim hodisalar sodir bo‘lganda vujudga keladi.

1.5. Shaxs ma‘naviy yuksalishida qadriyatlarining ahamiyati

O‘zbekiston Respublikasi mustaqil davlat sifatida rivojlanish va taraqqiyot yo‘liga tushgan bugungi kunning istiqboli — kelajagini belgilash va ta‘minlash ko‘p jihatdan hozirgi yosh avlodni ma‘naviy yetuk qilib tarbiyalashga bog‘liq. Bu haqda donishmand Suqrot naql qiladi: „Tarbiya qiyin ish va tarbiya shart-sharoitlarini yaxshilash har qanday kishining ham muqaddas burchlaridan biridir, chunki o‘zini va tevarak-atrofdagilarni ma‘lumotli qilishdan ko‘ra muhimroq ish yo‘q“. Donolar topib aytadi. Zero, har qanday jamiyat taraqqiyoti, inson kelajagining istiqboli ayni ta‘lim-tarbiya masalasiga borib taqalishi haqiqat. Shu nuqtayi nazardan, bugun yurtimiz ta‘lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning mazmun-mohiyati kundek ravshan“.

Bunday muhim ishni, diyorimizdagi barcha xalqlar ma‘naviy yuksalishining muhim omili bo‘lgan bolalarni boshlan-

g'ich maktabdanoq (haftaning dushanba kuni Davlat bayrog'ini baland ko'tarib, Davlat madhiyasini aytib dars o'tishdan boshlaboq) ozodlik va mustaqillikni anglash hamda ularni qadrlash ruhida tarbiyalash, tarixiy-milliy xususiyatlarimizga mos keladigan ta'lim tizimini yaratish orqali amalga oshirilmoqda. Bunda, ayniqsa, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni, xalqimizning an'analarini, madaniyati va ilm-fan bobidagi ko'p asrlik tajribalarini o'rgatish ijobiy pedagogik samaralarni beradi. Shuning bilan birga jamiyatimizda yashovchi har bir ongli kishi, mustaqil va erkin fikrga ega bo'lgan shaxs va fuqarolik jamiyati ma'naviyatini shakllantirish va shu asosda rivojlantirish O'zbekiston Respublikasi taraqqiyotining asosini tashkil etadi. Shu sababli ham o'qituvchining serqirrali va murakkab kasbiy faoliyati zahirida yosh avlodni odobli, e'tiborli qilib tarbiyalash, ularni ilmiy bilimlar bilan qurollantirish yordamida dunyoqarashini kengaytirish kabi muhim vazifalar yotadi.

Ma'lumki, jamiyat ma'naviy hayotini rivojlantirish o'sha jamiyatda faoliyat ko'rsatuvchi kishilarning intellektual salohiyati: ma'naviyati va ma'rifati, madaniyati va san'ati, ilm-fani va ta'lim-tarbiyasi to'g'risidagi bilim (tushuncha)larning nechog'liq ilmiy asoslanganligi, to'g'ri nazariy va amaliy negizlar asosida shakllanganligiga bog'liq. Shu sababli ham bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisining ilmiy dunyoqarashini jahon ta'limi talablariga mos qilib shakllantirish o'ta muhim muammodir. Bu muammo yechimini topishda biz, avvalo, shaxs, ya'ni bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisi oldiga qo'yilgan quyidagi vazifalarga e'tiborni qaratdik:

— har bir bolada mavjud bo'lgan layoqat, ishtiyoq va qobiliyatlarni erkin va samarali rivojlantirishga erisha olishlik;

— ijobiy (axloqiy, mas'uliyat, qat'iyat, iroda, jasorat, mehmuruvvat va shu kabilar) sifatlarni, milliy va fuqarolik his-tuyg'usini hamda milliy g'ururni o'stirishga erishish;

— ilmiy dunyoqarash va e'tiqod; ijtimoiy ehtiyoj va axloqiy zarurlarni chuqur tushunish, ijtimoiy va fuqarolik burchini anglash; ijtimoiy-siyosiy faollikni tarbiyalashga tayyor holda bo'lishga erishish va shu kabilar.

Demak, bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'z o'quvchilarining har tomonlama rivojlanishiga zamin yaratishi, ya'ni ularni o'qishga, ta'lim olishga qiziqtirishi va ishtiyoq uyg'otishi bilan birga ularning idrok etish, fikrlash qobiliyatlarini, dunyoqarashini kengaytirish kabi sifatlarini o'stirishga o'z kasbiy faoliyatini to'liq safarbar etmog'i lozim. Bunda ular o'z o'quvchilarining ruhiy holati va imkoniyatlari, layoqati, yetukligi (yoshi nuqtayi nazaridan), ma'naviy ehtiyoji, yashash muhiti (oiladagi turmush tarzi va ular yashaydigan jamoa — mahalladagi muhit umumsog'ligi) kabi omillarni e'tiborga ola bilish qobiliyatiga ega bo'lmog'i lozim.

Bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'z kasbiy sohalarida quyidagi xislatlarga ega bo'lishi lozim bo'ladi: o'z o'quvchilarini sevish va ular bilan ishlashga qiziqish; pedagogik faoliyatni sevish va bu faoliyatni o'zining hayotiy ehtiyojiga aylantirish; ruhiy va pedagogik jihatdan ham ziyrak, kuzatuvchan, sinchkov bo'lish; pedagogik taktik va tasavvurga hamda tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lish; adolatlilik, dilkashlik, talabchanlik va qat'iyatlilikni uyg'un holda olib bora olishlik; maqsadga intilishda to'g'ri yo'lni tanlay olishlik; vazminlik, dilkashlik, o'zini idora qilishlik, shuningdek, kasbiy faoliyatga layoqatning yuksakligi va shu kabilar.

Shuning bilan birga bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisi yoshlardagi burchga mas'uliyat (javobgarlik hissi)ni tarbiyalash sir-asrorlarini mukammal egallamog'i lozim. Ushbu sohada olib borgan izlanishlarimiz natijalarining ko'rsatishicha, bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisining ma'naviy qiyofasi shakllanishida, asosan, quyidagilarga e'tibor berish kerak ekan:

— oila, mahalla va maktabni muqaddas deb bilish;

— bola xatti-harakatini tahlil qila bilish va rejalashtirilgan ta'lim-tarbiya, bola ongi va tasavvuriga mos qilib, halol va harom, to'g'rilik va egrilik, yaxshi va yomon, mardlik va nomardlik, ma'naviyatlilik va vaxshiylik kabi tushunchalarning mazmun-mohiyatini singdira olish qobiliyatiga ega bo'lish;

— bolaning erkin, mustaqil va to'g'ri, keng ko'lamli fikrlashini shakllantirishning shakl, usul va vositalarining optimal variantlarini tanlay olish;

— o‘tmish boy milliy-ma’naviy merosimizga hurmat uyg‘ota bilish uslubiyatini yarata bilish;

— milliy g‘ururni uyg‘otish, davlat ramzlariga hurmat va unga mos g‘ururni shakllantirish, fidoyilikni shakllantirishning sir-asrorlarini o‘rgata bilish;

— o‘z o‘quvchilarini go‘zal, ziyrak, aqlli, ongli, milliy g‘ururli, sezgir, sinchkov, farosatli, madaniyatli, ma’naviyatli va shu kabi xislatlarni shakllantirishga innovatsion yondashuvlar qila olishga erishish;

— o‘z o‘quvchilarini vatanparvar, baynalminalchi, fuqarolik burchini chuqur his qiluvchi va shuningdek, milliy istiqlol g‘oyalariiga sodiq ma’naviyatli kishilar darajasida tarbiyalashga yangi-cha munosabatlarni shakllantirish va shu kabilar.

Yuqorida bayon qilingan bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining ma’naviy qiyofasi va kasbiy sohasi bo‘yicha ifodalangan maqsad va vazifalarni amaliy faoliyatda keng joriy etishda, ularning zamonaviy kasbiy faoliyatlarini mustahkam egallashida umuminsoniy va milliy qadriyatlarining roli va o‘rni beqiyosdir. Chunki ular tufayligina barkamol avlod tarbiyasini zamon talabi asosida olib borish mumkin va ular kelajak avlodni ona-Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashning asosiy negizlari hisoblanadi.

Umuminsoniy qadriyatlar. Odamzodning yashashi, umrguzaronligi, farzandlari hayotining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, madaniy, ma’naviy va axloqiy sohalariga taalluqli bo‘lgan umumjamiyat miqyosidagi qadriyatlar butun insoniyat va jamiyatga tegishli bo‘lganidan umuminsoniy qadriyatlar deb ataladi.

Tabiatni muhofaza qilish, ekologik tarbiya va madaniyatni rivojlantirish, insoniyatning sihat-salomatligini saqlab qolish, xavfli kasalliklarning o‘zaro hamkorlikda oldini olish, oziq-ovqatga, yoqilg‘i va energiyaga bo‘lgan tanqislikni tugatish, madaniy boyliklarni, kishilik jamiyati taraqqiyotidagi rivojlanishning muntazam davomini ta‘minlashga erishish, tinchlikni saqlashga erishish va shu kabilar umuminsoniy qadriyatlar bo‘lib hisoblanadi.

Umuminsoniy qadriyatlar o‘zining mazmuni, mohiyati, keng miqyosda amal qilinishi, dunyodagi ko‘plab xalqlar (elat-

lar, millatlar)ning o‘tmishdagi, hozirdagi hamda istiqboldagi (*kecha > bugun > ertaga* tizimi bo‘yicha) taraqqiyoti bilan uzviy aloqadorlikda ekanligi, o‘zida jahon sivilizatsiyasining yaxlit va bir butunligini ifodalaganligi bilan mintaqaviy va milliy qadriyatlardan tubdan farq qiladi.

Umuminsoniy qadriyatlar alohida xalqlarning va millatlarininggina emas, balki bashariyat (insoniyat)ning mulkidir.

Demak, umuminsoniy qadriyatlar eng oliy qadriyat bo‘lmish odamning o‘zidan boshlab, uning turmush tarzi, hayot mazmuni, oilasi, jamoasidagi o‘rni bilan bog‘liq bo‘lgan butun insoniyat va jamiyatga tegishli bo‘lgan jihatlar ekan.

Umuminsoniy qadriyat jamiki insoniyatga xos bo‘lgan, ularning insoniy fazilatlarini, xislatlarini ifodalaydigan an‘analar, urf-odatlar, rasm-rusumlar, fikrlar, g‘oyalar, qarashlar, ta‘limotlar va shu asosda yuritiladigan faoliyat bo‘lib, undan ta‘lim-tarbiya sohasida samarali foydalanish ko‘plab istiqbolli muammolarni hal qilishga imkoniyat yaratadi. Shuning bilan birga umuminsoniy qadriyatlardan samarali foydalanish bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining dunyoqarashini kengaytirishga va hattoki jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ham ijobiy ta‘sir qiladi.

„Sivilizatsiya — axborotni to‘plash, tahlil qilish va undan foydalanish hamda atrof-muhit va o‘zi haqida axborot yaratish uchun eng ko‘p ma‘lumot olishga qodir bo‘lgan moddaning yuqori turg‘un holatidir“.

Shu sababli ham hozirgi davrda har bir inson, har bir fuqaro o‘zligini chuqur anglashi, boy milliy intellektual mulkni egallashi, boyishini umuminsoniy qadriyat bilan uyg‘unlashuvi negizida amalga oshirishi ta‘lim va tarbiyada muhim ahamiyat kasb etadi.

Intellekt (lotincha *intellectus*) — bilish, tushunish, idrok etish demakdir. U insonning aqliy qobiliyati bo‘lib, inson miyasining dunyoni aks ettirish va shaxsning voqelikka bo‘lgan munosabatlarini boshqarib turadigan faoliyati, hayotni, atrof-muhitni ongda aynan aks ettirish va o‘zgartirish, fikrlash, o‘qish-o‘rga-

nish, dunyoni bilish va ijtimoiy tajribasini qabul qilish qobiliyati; turli muammolarni hal qilish, bir qarorga kelish, oqilona ish tutish, voqea-hodisalarni oldindan bilish.

Bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisini tayyorlashda innovatsion yondashuvlar qilishning yana bir ko'rinishi har qanday fan bo'yicha ta'lim berishda ma'naviy tarbiya vositalaridan foydalanish, ayniqsa, ma'naviy-qadriyatlardan foydalanish o'zining ijobiy pedagogik samaralarini beradi.

Ma'lumki, intellekt tarkibiga idrok qilish, xotirlash, fikr yuritish, so'zlash va h.k. ruhiy jarayonlar kiradi.

Umuman olganda, qadriyatlar ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot mahsuli, obyekt-subyekt munosabati natijasida yuzaga chiqadigan hodisalar majmuasidan iborat bo'lib, qadriyat tushunchasi kishilarning turli sohadagi turmush zarurati asosida, avvalo, ishlab chiqarish, turli mehnat yo'nalishlari sohalaridagi faoliyat uchun foyda keltiradigan narsa, hodisalar majmuasi bilan bog'liq ravishda yuzaga keladi. So'ngra asta-sekin subyekt faolligining orta borishi bilan nisbatan mustaqil soha sifatida amal qila boshlaydi.

Demak, qadriyatlarning kishilarga, oilaga, jamoaga, jamiyatga, qolaversa, davlatga foydasi tegar ekan, faqatgina ulardan oqilona va odilona, maqsadga muvofiq ravishda foydalanish lozim, aks holda reaksiya qadriyatlarning ham paydo bo'lish ehtimoli bor. Biz o'quvchilarimiz ongiga progressiv qadriyatlarimizni singdirmog'imiz lozim, chunki bizning vazifamiz yoshlarimizni bunyodkor g'oyalari bilan, ya'ni milliy istiqloq g'oyalari bilan qurollantirishimiz kerak. Ana shundagina jamiyatimiz va davlatimizning faol ishtirokchisiga aylanamiz, barkamol shaxsni tarbiyalashga erishamiz, aks holda yoshlarimiz vayronkor g'oyalari, ya'ni har xil ekstremistik oqimlar g'oyalari ta'siriga tushib qolishi mumkin.

Umuman olganda, atrof-tevarakka bir nazar tashlaylik, qancha qiziq va ahamiyatli narsa-hodisalar bor. Odamlar yuribdi, quyosh charaqlab turibdi, radiodan kuy taralyapti, televizorda qiziq eshittirish va ko'rsatuvlar berilyapti, soat munta-

zam ravishda vaqtni ko'rsatib turibdi, telefon jiringlayapti, nonushta uchun choy qaynayapti, nonushtagacha dasturxonda turli-tuman noz-ne'matlar tayyor turibdi va hokazo, sizning yuragingiz urib turibdi.

Bularning hammasini bilish uchun inson sezish, idrok qilish va shu kabi xislatlarga ega bo'lish kerak. Yuqorida qayd etilgan narsa va hodisalar inson ongi faoliyati mahsuli bo'lib, ular dastlab ilmiy qadriyatlar ko'rinishida vujudga kelgan, keyin asta-sekin ulardan iste'molda keng foydalanish natijasida ular moddiy, ma'naviy, ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy, progressiv va ba'zan reaksiyon qadriyatlarga aylangan (masalan, atom bombasi).

Demak, olim-u allomalarimizning bizga qoldirgan boy tarixiy merosi qadriyat hisoblanib, u insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan intellektual mulkdan iborat bo'ladi.

Bu tarixiy merosimizdan, avvalo, fan va ta'lim taraqqiyotida, kishilar turmush sharoitini yaxshilashda, oila kamoliga erishishda, jamoa manfaatlarini yuksaklikka ko'tarishda, jamiyat taraqqiyoti saviyasini tezlashtirishda va davlatning iqtisodiy hamda ma'naviy-ma'rifiy qudratini yuksaltirishda foydalanish maqsadga muvofiq bo'lib, bundan pirovard maqsadimiz xalq farovonligi, yurt tinchligi, Vatan taraqqiyotini o'zida mujassam qilgan Ozod va obod Vatan qurishdan iborat.

Yuqorida qayd etilgan umuminsoniy va ilmiy qadriyatlarni ongli ravishda bilish uchun bo'lajak mutaxassisdan sinchkovlik, sezuvchanlik, idrok qilishlik va shu kabi xislatlarga ega bo'lishlik talab etiladi.

Demak, umuminsoniy va ilmiy qadriyatlar bo'lajak mutaxassislar ma'naviyatining shakllanishida, ularning kasbiy rivojlanishida mustahkam asos bo'lib, uning yordamida o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini kengaytirishning samarali yo'llaridan biri kafolatlanadi. Bu esa „XXI asr — aql-zakovat asri — axborotlashgan jamiyat sari asri“dagi uzluksiz ta'lim tizimining faol ishtirokchisini tayyorlashga mustahkam asos bo'ladi.

Bu bo'lg'usi boshlang'ich sinf o'qituvchisining ilmiy dunyoqarashini kengaytirish jarayonini texnologiyalashtirishni talab etadi.

1.6. Intellektual salohiyatli barkamol avlodni shakllantirish

Mamlakatimizning istiqboli ko'p jihatdan barkamol intellektual salohiyatli avlodni shakllantirish va unga mos ta'lim-tarbiya olib borishga bog'liq va bunga mustaqil respublikamizdagi ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning tezkor sur'atlar bilan rivojlaniishi, fan-texnika va texnologiyalar sohasida qo'lga kiritilayotgan yutuqlarning ta'lim-tarbiya sohasiga keng joriy etilishi asos bo'lmoqda. Bu asoslar o'z Vatani va xalqini sevadigan, milliy mafkuramizga sadoqatli, mustaqil fikrlaydigan ijodkor shaxsni shakllantirishdek muammo yechimini hal etishni ta'lim sohasidagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri darajasi-gacha ko'tardi.

Bu boradagi ishlarning ahamiyatligini Prezidentimiz quyidagicha ta'kidlagan edilar: „Biz komil inson tarbiyasini davlat siyosatining ustuvor sohasi deb e'lon qilganmiz. Komil inson deganda biz, avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz“.¹

Bu haqda O'zbekiston Respublikasining „Ta'lim to'g'risida“gi Qonuni, „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“ va ta'limni isloh qilish borasidagi boshqa me'yoriy hujjatlarida ta'lim tizimini tubdan isloh qilish va shu asosda intellektual salohiyatli ma'naviy barkamol avlodni shakllantirish davlat ahamiyatiga molik muhim masalalardan ekanligi ta'kidlangan.

Ayniqsa, bu borada „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“da „Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim sharti“ ekanligi asoslangan. Insoniyat paydo bo'libdiki, unda yashovchi ongli insonlar tinch va farovon, baxtli-saodatli, sihat-

¹ **Karimov I. A.** „Iqtisodiyotni erkinlashtirish, resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish — bosh yo'limiz“. — T.: „Ma'rifat“, 2002- yil 16- fevral. 1 — 2- b.

salomat umr kechirishni orzu qiladilar. Demak, baxtli, ma'nan va jismonan sog'lom hayot kechirish inson umrining mazmunini belgilaydi. Mustaqillik xalqimizning o'z turmush tarzini, ya'ni umr mazmunini belgilash imkoniyatini berdi va ular milliyligimizga xos turmush kechira boshladi. Bunday baxtni qo'lga kiritishimizda Yurtboshimizning milliy davlat siyosati asosiy omil bo'ldi. „Sog'lom hayot“, „Sog'lom turmush tarzi“, „Sog'lom avlod“, „Sog'lom millat“, „Sog'lom e'tiqod“, „Sog'lom xalq“, „Sog'lom ong“, „Sog'lom muhit“, „Barkamol avlod“, „Kamil inson“ va shu kabi tushunchalar xalqimiz turmush faoliyatining asosiga aylana boshladi. Bular Vatanimiz ijtimoiy-ma'naviy qiyofasini yuksaltirishda davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Erkin va mustaqil fikrlovchi, dunyoqarashi keng, ijodkor, milliy mafkuramizga sadoqatli bo'lgan intellektual salohiyatli barkamol shaxsni shakllantirish fan-texnika va texnologiyalarining eng so'nggi yutuqlaridan ta'lim-tarbiya sohasida keng foydalanishni taqozo etadi va bu bilan jahon andazalari talablariga to'liq javob beradigan raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga erishiladi.

Bunda „XXI asr — intellektual asr“ning, ya'ni axborotlashgan jamiyatning faol ishtirokchilarini tarbiyalash eng muhim dolzarb muammolardan biri bo'lib, unda aqliy mehnatning rivojlanishini ta'minlovchi intellekt va bilimlar ro'yobga chiqariladi hamda iste'molda ulardan foydalaniladi. Ushbu muammo yechimini hal etishda jamiyatni rivojlantirishning harakatlantiruvchi kuchi bo'lish, axborotlarni ishlab chiqish va undan rejalashtirilgan maqsadlarda samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, shaxs tarbiyasi jarayoni ijtimoiy muammo bo'lib, uning yechimi esa har bir inson o'sha jamiyatning to'laqonli faol a'zosi bo'lishligi bilan belgilanadi. Ma'lumki, har doim ham inson ma'naviy kamoloti va intellektual salohiyatini, ya'ni inson dunyoqarashi darajasini to'g'ri belgilab olish imkonini beravermaydi. Quyidagi ketma-ketlik esa inson kamolotini jismoniy va ma'rifiy darajalar asosidagi bosqichlarini belgilaydi: chaqaloq; go'dak; o'quvchi; o'quvchi-shaxs; mutaxassis; yuqori malakali mutaxassis. Ammo bu ketma-ketlik orqali to'la ma'nodagi shaxs

kamolotini uning dunyoqarashi kengligi nuqtayi nazaridan baholab bo‘lmaydi.

Avvalo, dunyoqarash nima?

„Dunyoqarash — falsafa fanining eng muhim kategoriyalaridan biri bo‘lib, falsafaning asosini tashkil qiladi, olam va odam haqida bir butun qarashlar, g‘oyalar tizimini yaratadi. Eng muhimi, insonning olamga munosabati, dunyodagi o‘rni, mohiyati, hayotiy yo‘nalishi, o‘zligini anglash kabi savollarga javob beradi. Zeroki, falsafaning asosi ham sog‘lom aql tafakkuri va uning rivojiga mos keladigan dunyoqarashni yaratishdir. Buning uchun inson, eng avvalo, mukammal bilimga ega bo‘lishi lozim“.

„Dunyoqarash — dunyoga va insonning undagi o‘rniga, kishilarning o‘z atrofidagi voqealikka va o‘z-o‘ziga munosabatiga bo‘lgan umumiy qarashlar tizimi, shuningdek, bu qarashlarga asoslangan odamlarning e‘tiqodlari, ideallari, bilish va faoliyat tamoyillari“.

„Dunyoqarash — shaxsning shaxsligini, ma‘naviyatini, ijtimoiylashuvi doirasini ko‘rsatuvchi kuchli motivlardandir“.

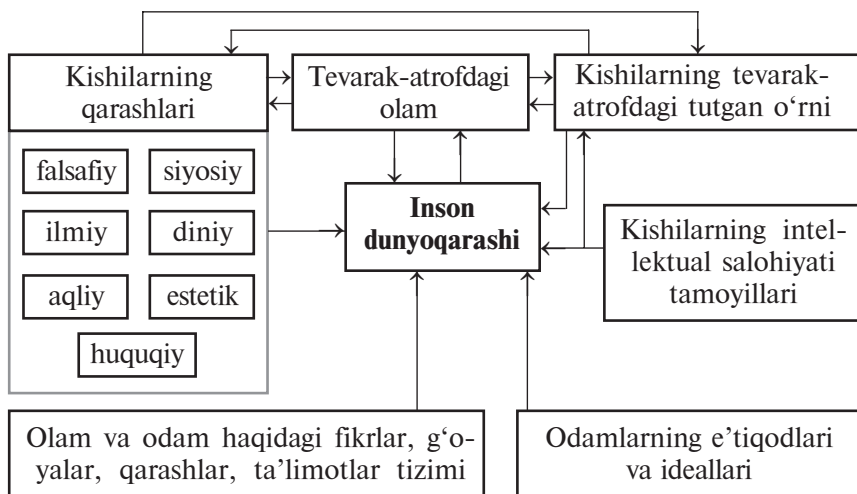
„Dunyoqarash — tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan bilim, tasavvurlar va g‘oyalar majmuyi bo‘lib, u shaxsni ma‘lum qolipdan o‘z shaxsiy qiyofasiga ega, tabiatda munosib o‘rin egallashga chorlaydi“.

„Dunyoqarash — odamning tabiat va ijtimoiy hayot hodisalari haqidagi qarashlari, tasavvurlari va tushunchalari sistemasidir“.

„Dunyoqarash — tabiat va jamiyatga, ularning hodisalariga bo‘lgan ilmiy, mafkuraviy, ma‘naviy, ilohiy qarashlar tizimi“.

Yuqorida keltirilgan, ya‘ni dunyoqarashga berilgan qomusiy va falsafiy lug‘atdagi ta‘riflar hamda pedagogik va psixologik ta‘riflardan ko‘rinib turibdiki, dunyoqarash tushunchasi odamning onadan tug‘ilishi bilan dunyoni ko‘rishidan boshlanib, yuksak intellektual salohiyatni egallagunga qadar rivojlanib boradi. Ular „*aql* → *ong* → *fikr* → *ilm* → *bilim* → *qarash* → *g‘oya* → *ta‘limot*“ tizimi orqali rivojlanib, takomillashib boradi. Demak, yuqorida qayd etilganidek, ongning mavjudligidan fikr va ularni

ifodalovchi ma'lumotlar shakllanib, ong tafakkurning shakllanishida mustahkam asos bo'lib hisoblanadi. Shu sababli ham kishi ongida, uning qalbidagi e'tiqodi asosida dunyoqarash shakllanadi, ya'ni dunyoqarash — odamning tevarak-atrofdagi olamga va undagi o'zining tutgan o'rniga qarashlaridan kelib chiqqan tizim, kishilarning falsafiy, siyosiy, ilmiy, diniy, aqliy va estetik qarashlar yig'indisi (2- shakl).

2- shakl. Inson dunyoqarashi va uning tarkibiy qismlari.

Dunyoqarash kishilarning yoshi, hayot tajribasi, intellektual salohiyati, mafkurasi va shu kabilar bilan bog'liq ravishda rivojlanib, takomillashib boradi.

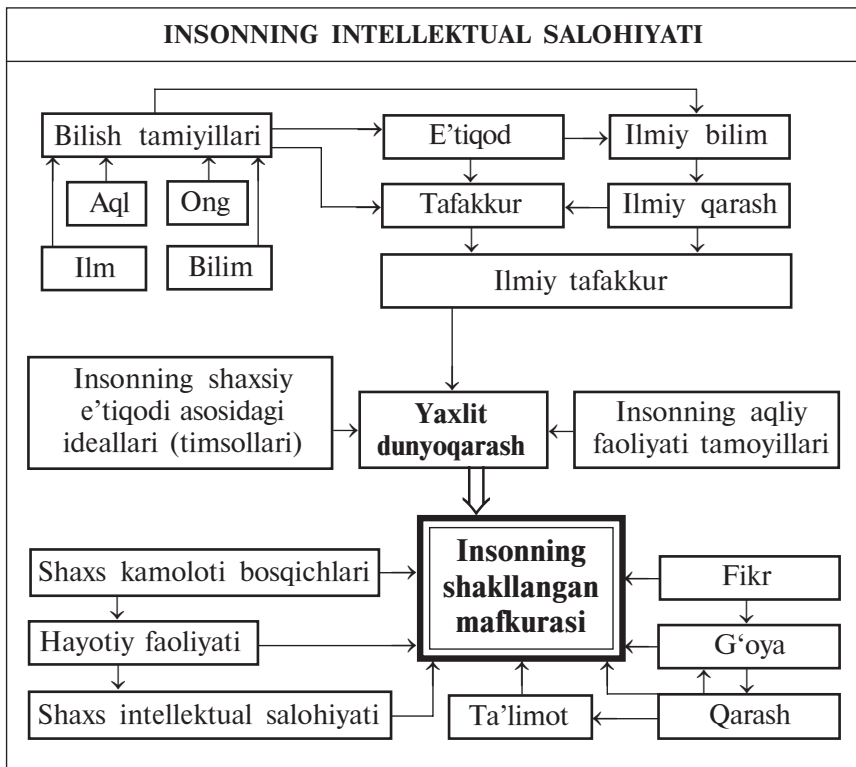
Dunyoqarash insonning o'zini va dunyoni zaruriy ravishda anglashi hamda baholashi asosida shakllanadi. Bu borada hozirgi yoshlarimiz ongini o'stirish va tafakkurini kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bular orqali ularni intellektual salohiyatli, siyosiy ongli qilib tarbiyalash imkoniyati yaratiladi. Bu esa erkin va mustaqil fikrlaydigan, o'zligini anglay oladigan, ya'ni har xil zararli oqimlarga qo'shilib ketavermaydigan bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda mustahkam asos bo'la oladi. Shaxsning dunyoqarashi, ayniqsa, ilmiy dunyoqarashning kengligi ularning

asosiy tarkibiy qismlari: aql, ong, fikr, ilm, bilim, ilmiy bilim, ilmiy qarash, e'tiqod, ilmiy tafakkur va shu kabilarga bog'liq. „Dastlab individ dunyoni hissiy sezadi (dunyoni his qilish). Bunda individ voqelikni bevosita hissiy in'ikos etish natijasida anglaydi. Keyin voqelik haqida to'plangan bilimlar asosida individual dunyoqarash paydo bo'ladi. Bu dunyoni anglash deyiladi. Shaxsning dunyoni anglashi orqali uning o'zini anglashi ham shakllanib boraveradi. Shu tariqa dunyo haqidagi barcha bilimlar yuksak darajada umumlashtiriladi va yaxlit dunyoqarash hosil bo'ladi“.

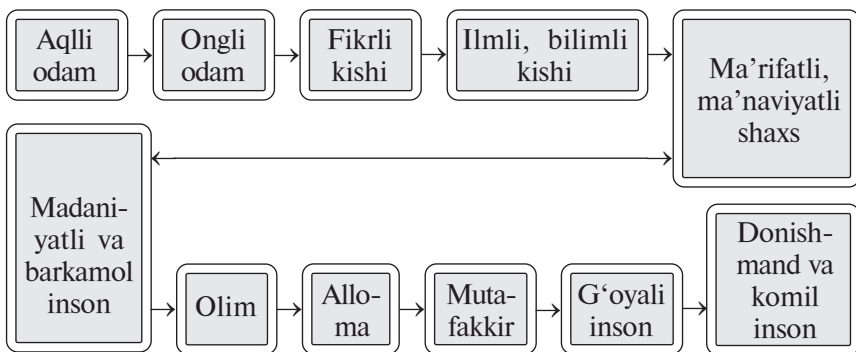
Demak, ayrim odamning aqli, ongi bilan bog'liq holda shakllangan dunyoqarash individual dunyoqarash bo'ladi va uning muayyan ijtimoiy jamoa (guruh, qatlam, sinf, millat, elat, xalq va jamiyat miqyosi)dagi ijtimoiy ongi asosida shakllangan dunyoqarashni ijtimoiy dunyoqarash deyiladi. Bu jarayonda individual dunyoqarashning kengayib borishi ijtimoiy dunyoqarashni yuksaltirishga asos bo'ladi va ular doimo bir-biri bilan muntazam aloqadorlikda bo'lib, bir-birini rivojlantiradi. Bu jarayon shaxs kamoloti bosqichi ketma-ketligida yaqqol seziladi. Bu borada olib borilgan olimlarning ilmiy izlanishlari shuni ko'rsatadiki, o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirishda ularga shaxs ijodiy kamoloti ijobiy pedagogik samara berar ekan. Bu ketma-ketlik odam shaxs darajasiga erishgandan keyingi intellektual salohiyatga ega bo'lgandan boshlab baholansa, o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirishni to'g'ri yo'lga qo'yish imkoniyati tug'iladi va ulardan ta'lim-tarbiya jarayonida asosli ravishda foydalanishga erishiladi (3- shaklga qarang).

Shu sababli ham o'quvchilar dunyoqarashini kengaytirish va ularning ma'naviyatini yuksaltirishni samarali amalga oshirish uchun shaxs intellektual kamolotini quyidagi ketma-ketlikda ifodalashni lozim topdik (4- shaklga qarang).

Ma'lumki, tarbiya inson paydo bo'lishi bilan birga boshlanib, uning jismonan baquvvat, ma'nan yetuk bo'lib shakllanishi doimo ulug'lanib kelingan va jismonan baquvvat insonlarni polvon, ham jismonan, ham ma'naviy yetuk insonlarga pahlavon, deb nom berilgan.

3- shakl. Yaxlit dunyoqarash shakllanishining tashkiliy tuzilmasi.

4- shakl. Shaxs intellektual kamolotining ketma-ketlikda ifodalanishi.

Demak, dunyoqarash insoniyatning tarixiy taraqqiyoti davomida rivojlanib borgan va ular taraqqiyot jarayoni davomida turli ko‘rinishlarni olgan. Albatta, ularning ko‘rinishlari mazmun-mohiyati jihatidan ham turli yo‘nalishlarda bo‘ladi. Shu sababli ulardan ta‘lim-tarbiya jarayonida foydalanish, ularning mos ko‘rinishlarini tanlash ham o‘ziga xos ijodiy jarayondir. Inson o‘z hayoti davomida o‘zidan oldin o‘tgan kishilarning turmush tajribasiga (tarziga), to‘plangan bilim, ko‘nikma va malakalariga, ya‘ni qadriyatlariga tayanadi. Shu sababli ham dunyoqarash, ayniqsa, ilmiy dunyoqarash kishilarning axloq me‘yorlari, hayotni yaxshilash borasidagi ongli intilishlari, qiziqishlari mehnat faoliyatiga va turmush tarziga ijobiy ta‘sir ko‘rsatib, ular hayotida katta amaliy ma‘no (mazmun) kasb etadi. Shundagina biz ta‘lim-tarbiya jarayonida bo‘lg‘usi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda ma‘naviy yetuk, erkin va mustaqil fikrlaydigan, „XXI asr — intellektual asr“ning faol ishtirokchisi bo‘lgan mutaxassis tayyorlashga erishiladi.

Ma‘lumki, kishining kamoloti yuksak intellektual salohiyatini boyitishga bog‘liq bo‘ladi va shu asosda buyuk maqsadlar sari intiladi, jamiyat hamda davlatga foydasi tegib yashaydi, natijada uning hayot mazmuni shakllanadi. Shaxs kamoloti ma‘naviy yetuk, barkamol avlodni shakllantirish bilan uzviy bog‘liq holda amalga oshiriladi va bunday jarayon u yashab turgan ijtimoiy muhit hamda unga mos tarbiya bilan belgilanadi. Bunda yoshlarimizning dunyoqarashini quyidagicha shakllantirish maqsadga muvofiq bo‘ladi, ya‘ni o‘tmishimiz buyuk ekan, ma‘naviyatimiz ildizlari nihoyatda chuqur bo‘lib, u 3000 yillik tarixga ega ekan, bugun o‘z intellektual salohiyatingizni yuksaltirishga keng imkoniyatlar yaratilgan ekan, endi biz ularga xos va mos avlod bo‘lishimiz uchun nima ishlar qilishimiz kerak?

Albatta, bu borada ota-bobolarimizning bizga qoldirgan buyuk merosini avaylab, asrab, boyitib, kelajak avlodga yetkazishni o‘ylashimiz kerak va bunda bugungi mavjud imkoniyatlardan unumli foydalanmog‘imiz lozim. Ana shundagina o‘tmish ajdodlarimizga munosib va bugungi imkoniyatni qadrlay oladigan savodli farzand bo‘la olamiz. Bu esa o‘tmish ajdodlarimiz xoti-

rasiga chuqur hurmat bo'lib, u „ertaga“ jamiyatimiz taraqqiyotiga ta'sir etuvchi mustahkam poydevor bo'ladi. Unga ko'ra odam bolasi poklik va halollik mezonlariga asosan yashashi kerak.

„Poklik“ deganda yeyish, ichish, kiyinish va yurish-turishda insoniylikni saqlash, „Halollik“ deganda esa oqilona umr kechirish tushunilgan.

Demak, buyuk bobolarmizning o'lmas merosi bugungi yoshlarning ma'naviy tarbiyasida va ayniqsa, ularning milliy dunyoqarashi kengayishida bitmas-tuganmas xazinadir. Ularni ibratnamuna qilib ko'rsatish orqali yoshlar ongida quyidagi insonparvarlik fazilatlarini yanada yuksaladi:

- mardlik;
- botirlik;
- pahlavonlik;
- mehnatsevarlik;
- kattalarga hurmat va kichiklarga izzatda bo'lishlik;
- do'stlik va muhabbat tuyg'ulariga sadoqatli bo'lishlik.

Shu sababli ham bugungi yoshlarimiz dunyoqarashini shakllantirish va yuksaltirishda ular ongiga millat, ona tuproq, ona-Vatan, xalq va uning tarixiy ildizlari asosidagi boy milliy-ma'naviy merosimiz haqidagi ma'lumotlarni ta'lim-tarbiyaning barcha jabhalarida singdirib borishimiz lozim.

Shuning bilan birga yoshlar ongida millat, milliy axloq, milliy g'urur, milliy tarbiya, milliy salohiyat, Vatan tuyg'usi, Vatan qayg'usi, Vatan sog'inchi va shu kabi tushunchalarni singdirib borish ham ularning milliy dunyoqarashini kengaytirishga asosiy omillardan biri bo'lishligi, shubhasiz. Bunda inson kamoloti uchun milliy tarbiyamizga xos bo'lgan mehr-oqibat, hurmat-izzat, muruvvat, or-nomus, bag'rikenglik va shu kabilardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Demak, milliy xususiyatlarimizga mos tarbiyani olgan va olayotgan yoshlarimiz muntazam ravishda kamol topib boravradi hamda ularning dunyoqarashi ham unga mos ravishda yuksalib boradi.

Umuman olganda, barkamol avlodni tarbiyalash o'zining ma'naviy-ma'rifiy, tashkiliy-uslubiy, ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari

bilan murakkab va mas'uliyatli dinamik jarayondir. Biz bu jarayonni amalga oshirish ketma-ketligini quyidagicha ifodalashni lozim topdik:

— taraqqiyotning o'zbek modeli (O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining beshta tamoyili, ya'ni jamiyatni isloh qilishning beshta tamoyili);

— barkamol avlod orzusi va unga erishmoq yo'li;

— orzuga erishishda barkamol avlod vazifalari va burchlari;

— orzuga erishishda uzluksiz ta'lim tizimi o'rni va roli;

— orzuni ro'yobga chiqarishda zaruriy uzluksiz ta'lim tarkibi

— kadrlar tayyorlash milliy dasturini amalga oshirish bosqichlari.

Barkamol avlod tarbiyasining bu qayd etilgan ketma-ketligiga O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining beshta tamoyili asos qilib olingan bo'lib, barkamol avlodning amaliy faoliyatgacha bo'lgan jarayonini o'z ichiga olgan va o'z xususiyatiga ko'ra barkamol avlod tarbiyasiga kompleks yondashuvdir.

1.7. Ta'lim tizimida o'quvchilarning intellektual imkoniyatlarini rivojlantirish

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida uning globallashtirish jarayoni kechmoqda. Bu esa, ta'lim mazmuni fan va ishlab chiqarish talablariga mos kelishi zarurligini taqozo etadi. Ta'lim mazmunining fan va ishlab chiqarish talablariga mos kelishi mehnat bozori va jamiyat madaniy hayotining barqarorlashuvini ta'minlaydi, uning kadrlarga bo'lgan ehtiyojini qondiradi. Bularning barchasi pirovard natijada jamiyatning asosiy muammolarini yechishga ko'maklashadi. Fan va ishlab chiqarish sohalarining samarali faoliyat ko'rsatishiga imkoniyat beradi.

Yurtboshimiz I. A. Karimov ta'biri bilan aytganda, „Biz rivojlangan bozor iqtisodiyotiga asoslangan zamonaviy davlat qurish yo'liga qadam qo'yib, kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati sari izchillik bilan o'tishni ta'minlar ekanmiz, faqat milliy va umumbashariy qadriyatlar uyg'unligi zaruratini teran anglaydigan, zamonaviy bilimlarni, intellektual salohiyat va

ilg'or texnologiyalarni egallagan insonlargina o'z oldimizga qo'ygan strategik taraqqiyot maqsadlariga erishishi mumkin ekanini hamisha o'zimizga yaxshi tasavvur etib kelmoqdamiz".¹

Mustaqillikimiz sharofati bilan ta'lim tizimi tubdan yangilandi va bu o'quvchilarning intellektual faoliyat ko'rsatish ko'lamini kengaytirishni taqozo etmoqda. Chunki O'zbekiston jamiyatida aqliy mehnatning mavqeyi keskin oshmoqda. Shuning uchun ham o'quvchilarni ijtimoiylashtirish va kasb-hunarga yo'l-lash jarayonida ularga nazariy, texnik va umummadaniy bilimlarni o'zaro mutanosiblikda taqdim etish zaruriyati vujudga kelmoqda. O'quv munozarasi o'quvchilar bilish faoliyati dinamikasini tavsiflovchi jarayon sifatida muhim pedagogik ahamiyatga ega. Ma'lumki, o'quvchilarining fikrlari ko'proq erkin va barqaror bo'ladi. Ular o'zlarining ishchanlik qobiliyatlarini ta'minlaydigan darajada axborotlarni qabul qilish imkoniyatlariga egadirlar. Shuningdek, moddiy borliq manzarasini ifodalovchi ilmiy haqiqatlarni bilishga intiladilar. Atrofdagilar, sinfdoshlari, tengdoshlari bilan ko'proq muloqotga kirishishga harakat qiladilar. Ularda ma'naviyat, bilishga oid ehtiyojlar tarkib topa boshlaydi. Bu esa, o'quv munozarasiga kirishish uchun qulay imkoniyatlarni ta'minlaydi. Natijada o'quvchilarning tafakkuri rivojlanadi. Ular o'z faoliyatlari va xulq-atvorlarini mustaqil boshqarishga harakat qiladilar. Shuning uchun ham boshlang'ich sinf o'quvchilari o'quv munozarasiga kirishishga tayyor bo'ladilar. O'qituvchi o'quvchilardagi bunday holatni aniq hisobga olgan holda o'quv munozarasi mavzularini tanlashi lozim.

O'quv munozarasini tashkil etishda o'quvchilarning ko'tarinki tarzdagi bilish-qiziqishlari munozara jarayonining asosi sifatida xizmat qiladi. Bu davrda o'quvchilar axloqiy jihatdan mukammallashish bosqichiga kiradilar. Ular o'zlari uchun muhim qarorlar qabul qilishga harakat qiladilar. O'z faoliyat soha-

¹ Prezident I. A. Karimovning „Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash — mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti“ mavzusidagi Xalqaro konferensiyada so'zlagan nutqidan. — Toshkent, 2012- yil, 17- fevral.

larini erkin tanlashga intiladilar, bu esa, 8 — 10 yoshli o'quvchilarning muhim sifatlaridan biridir. Bu davrda o'quvchilar ruhiy jihatdan barqaror, intensiv tarzda rivojlanish pallasiga kiradilar. Ular o'zlari kuzatgan hodisa va jarayonlarni, alohida maqsadga yo'naltirilgan tahlillarni amalga oshiradilar va asosiy, yetakchi holatni ajrata oladilar. Bu yoshdagi o'quvchilar obrazliko'rgazmali tafakkurdan aniq, ilmiy fikrlashga o'tadilar. Shu bilan bir qatorda, ularning tasavvurlari ham bosqichma-bosqich kengayib boradi. Bu tasavvurlar sinfdan sinfga o'tgan sari oydinlashadi va barqarorlashadi, o'quvchilar asta-sekin o'z harakatlari bohqarish ko'nikmalarini egallay boshlaydilar. Ularga uzoq davom etadigan, qiziquvchanlik, ko'tarinkilik, quvonchlarga boy kayfiyat xosdir. Ba'zi o'quvchilarda esa, salbiy holatlar ham kuzatiladi. Bunday salbiy holatlar ular bilan o'tkaziladigan muloqot jarayonlariga va dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatadi. Bunday o'quvchilarda asta-sekin nekbinlikdan uzoqlashish kayfiyati vujudga keladi. Shu bilan bir qatorda, boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'zlarining ehtiyojlari bilan imkoniyatlari orasidagi tafovutlarni anglab yetmaslik holati kuzatiladi. Ular aksariyat hollarda o'zlari haqidagi fikrlarni to'g'ri qabul qila olmaydilar, ularda o'z faoliyatlarini tanqidiy baholash ko'nikmasi yetarlicha shakllanmaganligi namoyon bo'ladi. Natijada ularda „Ko'pchilik meni yomon ko'radi“, „Ular menga e'tiborsiz“ degan tasavvur hosil bo'ladi. Bunday toifadagi o'quvchilar asta-sekin o'z sinfdoshlari, tengdoshlari, hatto kattalarning fikrlari bilan ham hisoblashmay qo'yadilar. Natijada ular o'quv munozarasi jarayonida o'z guruhdoshlariga nisbatan noxayrixohlik bilan yondashadilar, ularning fikrlari bilan hisoblashmasdan, o'z fikrlarini ustun qo'yishga harakat qiladilar. Bunda o'qituvchi odil hakam sifatida ish tutishi lozim. Bunday jarayon o'quvchilarda, ko'pincha, muloqot vaqtida yuzaga keladi va buni muvaffaqiyatli tarzda amalga oshirish natijasida quyidagilar ta'minlanadi:

— o'quv munozarasini tashkil etishda psixologik-pedagogik omillarga tayanish natijasida o'quvchilarning ongi, tashqi olamga munosabati, xulq-atvori tarkib topadi. O'quvchining o'ziga xos shaxs sifatida shakllanish jarayoni va faoliyati jadallashadi, o'zini

ijtimoiy-madaniy jihatdan subyekt sifatida namoyon qilish imkoniyati kengayadi;

— o‘quv munozarasi o‘quvchining ongi, dunyoqarashi va faoliyatini rivojlantiruvchi muhim pedagogik omil sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bilan bir qatorda, o‘quv munozarasi eng zarur o‘quv va ijtimoiy-madaniy ko‘nikmalarni jadal o‘zlash-tirishga ko‘maklashadi.

Shuning uchun ham, birinchi navbatda, o‘quv munozarasining mavzulari, uning tavsifi, axborotlarning yo‘nalishi, hamkorlikdagi o‘quv faoliyati tavsifi va o‘quvchilarni intellektual, ma‘naviy, axloqiy rivojlantirish imkoniyatlarini aniq belgilab olish lozim. O‘quv munozarasi jarayonida bilimlar va g‘oyalarni ayirboshlash imkoniyati kengayadi.

O‘quv munozarasi jarayonida o‘quvchilarni ijtimoiy jihatdan rivojlantirishga yo‘naltirilgan vaziyatlar, o‘z fikrlari, harakatlari, qarorlarining haqqoniyligini asoslashga sharoit yaratiladi. O‘quv munozaralarini tizimli tarzda tashkil etish natijasida o‘quvchilar o‘quv jarayoniga ongli ravishda yondasha boshlaydilar, bilimlarni mustahkamlab, ko‘proq axborotlarni egallashga intiladilar. Jamiyatdagi turli muammolarni bilish va ular haqida fikr-mulohaza yuritishga harakat qiladilar. Ularda bilish va mu-loqot jarayonlarida mustaqil chiqishlar qilish, o‘z fikrlari bilan o‘rtoqlashish, turli vaziyatlardan xulosalar chiqarish, o‘z bilimlarini tasniflash, guruhlash, sinfdoshlari va tengdoshlariga tez-tez savollar bilan murojaat qilish, turli axborotlarni va xohish-istaklarni muhokama qilish istagi kuchayadi. Ma‘lumki, munozara jarayoni o‘quvchilarda o‘quv jarayoniga nisbatan kuchli ehtiyoj va intilish hosil qilishi lozim.

Ular bilish jarayoniga nisbatan fikriy-qadriyatli munosabatda bo‘lishlari talab etiladi. Ularning fikrlari, dunyoqarashlari asta-sekin qadriyat darajasiga ko‘tariladi. Bu esa, o‘quvchilarda ijobiy xulq-atvorni barqarorlashtiradi. Ular tizimli tarzda ijtimoiy qadriyatlar, ularning mohiyatini anglashga erishadilar. Bu o‘quvchilarni ijtimoiy hayotga tayyorlashga ko‘maklashadi.

O‘quv munozarasi jarayonida o‘quvchilar o‘z fikrlari, qarashlari, nuqtayi nazarlari, orzu-istaklari bilan o‘rtoqlashadilar.

Shu tariqa o'quv munozarasi ko'proq shaxsga yo'naltirilgan ta'lim jarayoni sifatida namoyon bo'ladi. O'quvchilar bu jarayonning shunchaki ishtirokchilari emas, balki teng huquqli subyektlari sifatida o'quv-biluv faoliyatiga kirishadilar. Ularda o'z tengdoshlari bilan izchil muloqot o'rnatish ehtiyoji qaror topadi. Bu jarayonda o'quvchilar o'zaro hamkorlikda ilmiy haqiqatlarni tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shuningdek, o'qituvchi bilan o'quvchilar orasida hamkorlik qilish uchun qulay sharoit va pedagogik vaziyat vujudga keladi. Bu esa o'quvchilarga mavjud voqelikni o'qituvchi rahbarligida to'liq idrok etish uchun sharoit yaratadi. O'quv jarayonida o'z-o'zini namoyon qilish barqaror shaxsiy ehtiyoj sifatida ifodalanadi. Bu o'quvchining tanlovi va xulq-atvori bilan bog'liq tarzda vujudga keladi. O'quv munozarasi davomida o'quvchilarda faollik, harakatchanlik kabi sifatlar tarkib topadi. Bunday o'quvchilar toliqishlariga qaramasdan, munozara jarayonida faol ishtirok etishga ehtiyoj sezadilar. Shu bilan bir qatorda, o'quv munozarasi o'quvchilarda o'z xulq-atvorlarini nazorat qilish va asosiy mavzudan chalg'imaslik sifatlarini ham tarkib toptiradi. Ularda o'z g'oyalarini tatbiq qilish, nuqtayi nazarlarini bayon etish va sheriklarini uning haqqoniyligiga ishontirish istagi kuchayadi. Ular o'z diqqat-e'tiborlarini muhokama qilinayotgan muammoga ko'proq jalb etishga harakat qiladilar. Shu bilan bir qatorda, bu jarayonga o'zlarining maqsadlari, mayllari, qiziqishlarini mujassamlashtirishga intiladilar. Shu tariqa ularda xohishlar tizimi vujudga keladi. Ular barqaror maqsadlarga erishishga harakat qiladilar.

O'quvchilarda o'quv munozarasiga kirisha olish ko'nikmasi yuqori darajasi quyidagilarda namoyon bo'ladi. Bunday o'quvchilar guruh a'zolari bilan osongina til topisha oladilar. Ularning yuqori darajada intellektual rivojlanganligi tufayli, turli muammolarning muhokamasi yengil kechadi. Ular nafaqat muhokamaning turli usul va vaziyatlarini yengil o'zlashtira oladilar, balki o'zlari ham yangi usullarni ishlab chiqib, munozara jarayonining samarali kechishini ta'minlaydilar. Bunday o'quvchilar munozara natijalarini bashorat qila oladilar. Ular munozara

jarayoniga har tomonlama chuqur qiziqish bilan kirishadilar. Bu jarayon ular uchun fikr almashinish, o'zligini namoyon qilish va g'oyalari ommalashtirish vositasidir. Munozara jarayonida ular hissiy, ijodiy erkinlikka erishadilar. Faol axborot almashinish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu jarayonda sheriklarning o'zaro ta'siri, ularning xulq-atvorini ijobiy jihatdan o'zgartirishga ko'maklashadi. O'quv munozarasi jarayonida kuzatuvchanlik sheriklarining xayollari, kayfiyatlarini his etish imkonini beradi. Bu jarayonda o'quvchilarning hayotiy prinsiplari qaror topadi. Munozara jarayonida vujudga keltirilgan erkin tanlov vaziyati o'quvchilar xulq-atvorining erkin, ularning tanloviga asoslangan holda tarkib topishiga imkon beradi. Jamoaviy tarzda tashkil etilgan o'quv munozarasi har bir o'quvchiga o'z fikrini chuqur o'ylagan holda bayon qilish, dalillar yordamida asoslash, isbotlash, o'z guruhdoshlarini ishontirish imkonini beradi. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarning shaxsiy tajribalarini oshiradi va fikrlash doiralarini kengaytiradi.

Aksariyat o'quvchilarda o'z faoliyatini bir xilda baholash ko'nikmasi mavjud. O'quvchilar o'zlarining imkoniyatlari, qobiliyatlarini aniq hisobga olib biladilar. Bu esa ularda muvaffaqiyatlarini mustahkamlash, o'z kuchlariga ishonish hamda harakatlarini barqarorlashtirish imkonini beradi. O'quv munozarasi jarayonida jamoa bo'lib ishlash, guruhdoshlariga ko'maklashish, shaxsiy mas'ullik, nafaqat o'zining shaxsiy, balki guruhdoshlarining muvaffaqiyatlari uchun ham kurashish tuygusi, hamkorlik istaklari vujudga keladi. Ma'lumki, dunyoqarash odamlarni ham birlashtirishi, ham bir-birlaridan ajratishi mumkin. Dunyoqarash asosida kishilar orasida bir-birlarini tushunish, hurmat, o'zaro yordam kayfiyati vujudga keladi. Shuning uchun ham o'quvchilarda o'zaro hamjihatlikka asoslangan insonparvar dunyoqarashni shakllantirish nihoyatda zarurdir. O'quvchilar orasida hamjihatlikni vujudga keltirish uchun ta'lim jarayonida o'quv munozarasidan unumli foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun ham o'quv munozarasi va suhbat turli ta'limiy topshiriqlarni bajarishda o'quv jarayonining tarkibiy qismi sifatida xizmat qilishi kerak. O'quv munozarasi davomida ta'lim-

tarbiya nafaqat o'qituvchining, balki o'quvchilarning ham birgalikdagi umumiy faoliyatidir. O'quvchilar hamda o'qituvchi, garchand ularning maqsadlari turli-tuman bo'lsa-da, munozara jarayonida birdek ishtirok etadilar. O'qituvchi uchun har bir o'quvchi munozara jarayonining subyekti bo'lib, u ishtirokchilarni ijodiy hamkorlikka undaydi. Agar o'quvchilar hamkorlikda harakat qilsalar, o'quv jarayonining natijasi kafolatlanadi.

O'quv munozarasi ta'limning guruhli, interfaol jarayonidir. Bu jarayonda munozara qilish, imitatsion o'yinlar tashkil etish va rollarni bajarish imkoniyati kengayadi. Bular orasida o'quv munozarasi eng sarmahsul metod hisoblanadi. Bu jarayonda muayyan muammoga oid ko'plab savollarni bayon qilish va ularni tahlil etish imkoniyati vujudga keladi. Masalan: bahs, polemika, debat hamda disput kabilar.

Bahs deganda, ko'pincha, shaxslararo qarama-qarshiliklar va ularni yechishga intilish jarayoni tushuniladi.

Polemika esa, qarama-qarshi tomonlar g'oyalarining to'qnashuvidir.

Debat — muayyan yig'ilishlarda qarorlar qabul qilish, fikrlar almashish jarayoni hisoblanadi.

Disput — bahslashish, muammoni oydinlashtirish va hukm chiqarishdan iborat jarayondir.

Disput ochiq munozara hamdir. O'quv jarayonida munozara metodini qo'llash muammoli ta'lim uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Bu jarayonda o'quv dasturi materiallarini o'zlashtirish samaradorligi ortadi. Agar o'quvchilar an'anaviy ta'lim jarayonida o'qituvchilar hamda darsliklardan tayyor bilimlarni olsalar va ulardan bilish vazifalarini yechish talab etilsa, o'quv munozarasi davomida muayyan bilimlarni egallash uchun mustaqil izlanadilar va fikrlaydilar. O'quv munozarasi jarayonida o'quvchilarda muayyan o'quv predmetiga oid maxsus bilim va ko'nikmalar shakllanadi. Agar darsda o'quv mavzusi bilan bog'liq holda muayyan muammoni yechish zaruriyati vujudga kelsa, o'quv munozarasidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. O'quv munozarasi asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonida o'quvchilar ijtimoiy hamda ilmiy muammolarni yechishga safarbar etilishlari lozim.

Munozara va disput darslarining maromi va tarkibini belgilash uchun pedagogik jarayonni chuqur tahlil etish lozim. Bu o'rinda o'qituvchining chamalash mahorati muhim ahamiyatga ega. Har bir o'quv predmeti doirasida munozara darslari haddan tashqari tig'iz bo'lmasligi kerak. Chunki barcha o'quv mavzulari munozarali emas. Buning uchun muammoli, munozara qilish uchun qulay bo'lgan o'quv mavzularini tanlab ola bilishi lozim. Har bir o'quv predmeti tarkibida o'quvchilarni munozaraga undovchi mavzular mavjud. Yangi mavzu o'tilgandan keyin ushbu yo'nalishdagi bilimlar va ko'nikmalarning shaxs va jamiyat hayotida qanday o'rin egallashi haqida batafsil munozara qilish maqsadga muvofiqdir. Agar shunday tarzda munozaralar tashkil etilmasa, o'quv jarayonining samaradorlik darajasi past bo'lishi bilan bir qatorda, o'quvchilarni ijtimoiy hayotga tayyorlash, ularda mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatlari ham cheklanadi. Bunday muhokamalar suhbat va erkin munozara tarzida ham amalga oshirilishi mumkin.

Bunday sharoitda o'qituvchi munozaraning quruq bahsdan iborat bo'lib qolmasligi uchun barcha pedagogik chora-tadbirlarni qo'llashi lozim. O'qituvchi va o'quvchilar ham munozara jarayonining samarali kechishi uchun tug'ilgan savollarga aniq javob qaytarish imkonini beradigan birinchi darajali manbalar va adabiyotlar bilan tanishgan bo'lishlari kerak. Munozaralarda o'quvchilar turli g'oyalar va yondashuvlarning tarafdorlari sifatida namoyon bo'ladi. O'quv munozarasining dastlabki bosqichidan boshlab o'qituvchi jarayon samaradorligini ta'minlashga intilishi kerak. O'quv munozarasining samarali kechishi uchun o'qituvchi quyidagi talablarga rioya etishi zarur:

— munozara holatini vujudga keltiradigan savollar ijtimoiy pedagogik jihatdan dolzarb, didaktik jihatdan o'quvchilarga qiziqarli bo'lishi;

— ta'lim mazmuniga mos kelishi;

— keng ko'lamlil ilmiy-texnikaviy, jamoatchilik salohiyatiga ega bo'lishi;

— muntazam aqliy faoliyat ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lishi;

— u nafaqat o‘z fanini, balki yondosh o‘quv fanlarini ham bilishi;

— o‘quv fani mazmunini davrning dolzarb muammolari bilan bog‘lay olishi;

— fan, texnika va texnologiyalar sohasida yaratilgan yangi kashfiyotlardan xabardor bo‘lishi va h. k.

O‘quv munozarasining samarali kechishida o‘qituvchining nutqi, muloqot madaniyati alohida ahamiyatga ega. Shunga ko‘ra o‘qituvchining nutqi badiiy, ilmiy, aniq hissiyotlarga to‘la, ta’sirchan, sinfda hissiy-axloqiy vaziyatni vujudga keltirish imkoniyatiga ega bo‘lishi lozim. Shu bilan bir katorda, o‘qituvchining nutqi ma’lumotlarga boy, o‘quvchilarning bilimlarini o‘zlashtirishlari uchun foydali bo‘lishi talab etiladi. O‘quv munozarasi davomida o‘quvchilarning bir-birlariga nisbatan o‘zaro to‘g‘ri va madaniy munosabatda bo‘lishlarini ta’minlash alohida ahamiyatga ega. O‘quv munozarasi jarayonida vujudga kelgan qarama-qarshiliklar esa, tarbiyaviy maqsadlarning takomillashuviga ko‘maklashadi. O‘quvchilar munozara jarayonida sinfdoshlari bilan munosabatlarini qayta qurish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Ular hamkorlikdagi o‘quv faoliyati jarayonida chidamli, e’tiborli bo‘lish, muloqotga kirishish, o‘z kamchiliklarini ko‘ra olish, ularni bartaraf etish ko‘nikmalarini egallaydilar.

Shunga ko‘ra, o‘qituvchining munozara jarayonidagi faoliyatiga bir qator talablar qo‘yiladi. Bunday talablarga rioya qilish natijasida munozara jarayonida o‘zaro hamkorlikka asoslangan holda kutilgan natija qo‘lga kiritiladi.

O‘quv munozarasi jarayonida, birinchi navbatda, o‘quvchilarning intellektual faolligi ta’minlanadi. Axborotlarni qabul qilib olish va o‘zaro almashinish, farazlarning o‘zaro siljishi, subyektdan subyektga qarab harakatlanishi, har bir o‘quvchida shaxsiy nuqtayi nazarning shakllanishi, o‘rtaga tashlangan muammoning muhokama qilinishi, shuningdek, o‘quvchilarning xulq-atvorida ham faollik vujudga keladi, sheriklar va ishtirokchilar bilan muloqot muammosi orasida aloqadorlik ta’minlanadi. Buning natijasida tashabbuskorlik hamda aniq yo‘nalish olish sohasidagi kamchiliklar bartaraf etiladi.

O'quv munozarasi jarayonida nafaqat bilimlar va axborotlar almashinuvi ta'minlanadi, balki o'quv-biluv mayllari, o'zaro nazorat, o'z-o'zini namoyon qilish ehtiyoji hamda o'zaro do'stona munosabatlar qaror topadi. O'qituvchi esa bu jarayonda shaxslararo munosabatlarni tarkib toptirish imkoniyatiga ega bo'ladi. O'quvchilarni yangi guruhlarga birlashtirish va bir guruhdan ikki yoki uchta kichik guruhlarni tashkil etishga erishiladi. O'quv munozarasi jarayonida o'quvchilarda o'qish, o'rganishga nisbatan kuchli mayllar hosil bo'ladi, aqliy mehnatga nisbatan ishtiyoq uyg'onadi. O'quvchilar munozara jarayonida o'z nuqtayi nazarlarini muvofiqlashtira olmagan taqdirdagina o'qituvchiga murojaat qiladilar.

Savol va topshiriqlar

1. Barkamol inson deganda nimani tushunasiz?
2. I. A. Karimov ma'naviyat tushunchasiga qanday izoh bergan?
3. Milliy tarbiyaning tarixi va bugungi kuni haqida fikringiz.
4. Tarbiya haqidagi hikmatli so'zlardan misollar keltiring.
5. Milliy tarbiya deganda nimani tushunasiz?
6. Qadriyat va ma'naviy qadriyat deganda nimani tushunasiz?
7. Intellekt deganda nimani tushunasiz?
8. Dunyoqarash nima?

II BOB. JAMOA. JAMOANI TASHKIL ETISH METODIKASI

2.1. Jamoada shaxsni tarbiyalash

Jamoa (lotincha „komandus“ so‘zining tarjimasi bo‘lib, *yi-g‘ilma, omma, birgalikdagi majlis, birlashma, guruh* ma’nolarini beradi) bir necha a‘zo (kishi)lardan iborat bo‘lib, ijtimoiy ahamiyatga ega, umumiy maqsad asosida tashkil topgan guruh demakdir. Zamonaviy talqinda „jamo“ tushunchasi ikki xil ma’noda ishlatiladi. Birinchidan, jamoa deganda bir necha kishilarning muayyan maqsad yo‘lida birlashuvidan iborat tashkiliy guruhi tushuniladi (masalan, ishlab chiqarish jamoasi, zavod jamoasi, o‘quv yurti jamoasi, xo‘jalik jamoasi va hokazo). Ikkinchidan, jamoa deganda yuqori darajada uyushtirilgan guruh tushuniladi. Chunonchi, o‘quvchilar jamoasi yuqori darajada uyushtirilgan birlashma hisoblanadi. O‘quvchilar jamoasi o‘ziga xoslik kasb etuvchi muhim belgilarga ega. Quyida jamoa va uning xususiyatlari (belgilari) borasida so‘z yuritamiz.

Jamoa ijtimoiy jamiyatning bir qismi hisoblanadi, unda ijtimoiy hayot va kishilik munosabatlarining barcha me‘yorlari o‘z ifodasini topadi. Zero, jamoa jamiyatdagi mavjud munosabatlar tizimida namoyon bo‘lar ekan, jamoa va ijtimoiy jamiyat maqsadi, intilishida o‘zaro birlik, uzviylik, aloqadorlik yuzaga keladi. Shu bois jamoa hayotining aniq (yagona) maqsadga qaratilganligi va ijtimoiy-g‘oyaviy xususiyat kasb etishi uning yetakchi belgisi sanaladi. Har bir jamoa boshqa jamoalar bilan uzviy aloqadorlikda mavjud bo‘ladi. Muayyan jamoaning har bir a‘zosi jamiyat ijtimoiy faoliyatini tashkil etish jarayonida o‘z jamoasi bilan birgalikda ishtirok etadi. Jamoa a‘zolarining intilishlarini tushunish, jamoa oldiga qo‘yilgan maqsad mohiyatini chuqur his etish hamda uning shaxsni shakllantirishdagi o‘rni va rolini to‘g‘ri baholay olish jamoa a‘zolarining umumiy va xususiy (shaxsiy) maqsad, qiziqishi, ehtiyoj va faoliyatlari o‘rtasidagi birlikni namoyon etadi hamda jamoaning bo‘linishiga yo‘l qo‘ymaydi.

Har bir jamoa o'z-o'zini boshqarish organiga ega va umumiy jamoaning uzviy qismi sanaladi. Shuningdek, u maqsadning birligi va tashkil qilish xususiyatlari orqali umummilliy jamoa bilan bog'lanadi. Ijtimoiy jamiyat ehtiyojini qondirishga yo'naltirilgan birgalikdagi faoliyat jamoaning navbatdagi muhim xususiyatidir. Jamoa faoliyatining ijtimoiy-g'oyaviy yo'nalishi ham jamoaning faoliyati mazmunida o'z aksini topishi muhim ahamiyatga ega. Jamoa xususiyatini aniqlashda kishilar guruhining yagona ijtimoiy tizimini o'rnatishdagi usuli, ya'ni jamoani tashkil qilish usuli ham muhim hisoblandi. Birgalikdagi faoliyat umumjamiyat ishi uchun mas'uliyat hissini uyg'ota borib, jamoa a'zolarini bir-biriga yaqinlashtiradi, a'zolarida jamoaga mansublik hissining paydo bo'lishiga ko'maklashadi, jamoa bilan munosabatda bo'lish ehtiyojini oshiradi. Jamoa a'zolari orasida o'zaro hissiy birlik (bir-birini yoqtirish hissi) yuzaga keladi. Ushbu munosabat, ko'pincha, o'z-o'zidan paydo bo'ladi. Jamoa a'zolari o'rtasidagi ruhiy birlik mazmuni ular orasida hosil bo'lgan ishchanlik faoliyatining xarakteriga bevosita bog'liqdir. Jamoaning rasmiy (ishchanlik) va norasmiy (hissiy) tuzilishini bir-biridan farqlash lozim.

Jamoaning rasmiy tuzilishi deganda jamoa faoliyatining turli ko'rinishlarini amalga oshirish uchun zarur bo'ladigan tashkiliy jihatlari ko'zda tutiladi. Mazkur jihat bir tomondan jamoa a'zolari o'rtasida yuzaga kelgan ishchanlik munosabati mazmunini ifoda etsa, ikkinchi tomondan, rahbarlik vazifasini bajaruvchi shaxslar tomonidan jamoa a'zolarining xatti-harakatlari va intilishlarini muvofiqlashtirish yo'lida tashkil etilayotgan boshqaruv faoliyati mohiyatini yoritishga xizmat qiladi. Norasmiy tuzilma jamoaning barcha a'zolari o'rtasidagi shaxslararo ma'naviy-ruhiy munosabatlarning umumiy tizimi va mikroguruhni tashkil qiluvchi ayrim a'zolar o'rtasidagi tanlash munosabatlari mazmunini ifodalaydi. Jamoaning har bir a'zosi mavjud munosabatlar tizimida u yoki bu o'rinni egallaydi. O'quvchining jamoadagi o'rni uning shaxs sifatida shakllanishi va kamolotga erishishiga muhim ta'sir ko'rsatadi. Maktab yoki sinfdagi rasmiy va norasmiy tuzilmalar bir-biriga muvofiq bo'lganda, jamoaning

rasmiy yetakchilari norasmiy munosabatlar tizimida koʻzga koʻringan oʻrinni egallagan holdagina u chinakam jamoa boʻla oladi. Shuningdek, norasmiy guruhlar (mikroguruhlar) umumjamoa ijtimoiy manfatlari uchun kurashuvchi guruhlar boʻlgandagina jamoa oʻzini chinakam jamoa tarzida namoyon etishi mumkin. Maktab jamoasi tarkibida eng barqaror boʻgʻin — bu muayyan sinflar negizida shakllangan jamoalar sanaladi. Sinf jamoasi tarkibida oʻquvchilar tomonidan amalga oshiriluvchi asosiy faoliyat oʻqish hisoblanadi. Aynan sinf jamoasida shaxslararo aloqa va munosabatlar tarkib topadi. Shuningdek, sinflar jamoalari negizida maktab jamoasi shakllanadi. Maktab jamoasi ikki muhim boʻgʻin — oʻqituvchilar jamoasi hamda oʻquvchilar jamoasi asosida tarkib topadi. Oʻquv yurtlari jamoasi tarkibida oʻquvchilar jamoasi asosiy qismni tashkil etadi.

Oʻquvchilar jamoasi — bu ijtimoiy ahvoli, shuningdek, saylov organlari oldidagi umumiy javobgarlik, barcha aʼzolarning huquq va burchlari tengligi asosidagi oʻzaro birlikka ega oʻquvchilar guruhidir. Shaxsni shakllantirishda jamoaning yetakchi rol oʻynashi toʻgʻrisidagi fikrlar pedagogika fanining ilk rivojlanish davrlaridayoq bildirilgan. Jamoada uning aʼzolari oʻrtasidagi munosabatning alohida shakli yuzaga keladi, bu esa shaxsning jamoa bilan birgalikda rivojlanishini taʼminlaydi. Lekin har qanday guruhni ham jamoa deb hisoblab boʻlmaydi. Jamoa bir qator belgilarga egadirki, mazkur belgilar jamoani kishilarning yetarli darajada uyushgan har qanday guruhidan ajratib turadi. Jamoani tashkil etish metodikasi oxirgi kunda ancha toʻliq va mukammal ishlab chiqilgan. Bu metodikaning umumiy asoslari pedagogika kursida bayon etilgan jamoa va jamoada shaxsni tarbiyalash nazariyasiga tayanadi. Jamoaning rivojlanish darajasini aniqlashda oʻquvchilarning faqat sinfdan tashqari faoliyatida namoyon boʻladigan munosabatlarini tahlil etish bilangina cheklanib boʻlmaydi. Jamoada shaxsni yakka tartibda tarbiyalashdan maqsad maktab oʻquvchisini oʻz-oʻzini tarbiyalashga jalb etish, uni tegishli malaka va koʻnikmalar bilan qurollantirishdan iboratdir. Tarbiyaviy taʼsir koʻrsatishga boʻyni yor bermaydigan tarbiyasi qiyin bolalar — bu, albatta, yomon oʻzlashtiruvchilar emas.

Zamonaviy sinf rahbari o'quvchilarning yomon xulq-at-
vori, past o'zlashtirishlarining sabablarini puxta o'rganadi. Bunda
o'quvchining sinfdoshlari bilan munosabatlari, bu munosabat-
larning ma'naviy asoslari eng muhim masalalardan biridir. Jamoa
munosabatlari, dastavval, muayyan tamoyillarga asoslangan va
ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlarga yo'naltirib turadigan
o'ta mas'uliyatli munosabatlardir. Jamoada shaxsni tarbiyalashda
yakka tartibdagi yondashuvning mohiyati alohida o'quvchini ja-
moa faoliyatiga jalb etishdan, jamoani esa mazkur o'quvchi bilan
qiziqtirib qo'yishdan ham iborat.

Jamoa faoliyatini tashkil etishda o'quvchilarning shaxslararo
real mavjud bo'lgan aloqalarini hisobga olish ikki xil maqsadga
erishish: guruh a'zolarini jamoa hayotiga jalb qilish va ular o'r-
tasidagi muomalaga ta'sir ko'rsatish imkonini beradi. Jami-
yatning qanchalik rivojlanganligini oila farovonligida, shaxsning
kamolotida ko'rish mumkin. Yoki shaxsning barkamolligi, oila-
ning to'la-to'kisligiga qarab, jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, ma'-
naviy-axloqiy ahvolini bilish mumkin. Chunki *shaxs — oila — ja-
miyat* munosabatlari o'zaro mustahkam bog'langan. Shuning
uchun shaxs oila, jamiyat muhitida shakllanadi, kamol topadi.
Jamoa rivojlanish darajasidan dalolat beradigan muhim belgilar-
dan biri — o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatiga ishtiyoqi chi-
qindi qog'oz (makulatura) yoki metallom (temir-tersak) to'plash,
kechaga tayyorgarlik ko'rish kabi maktab tajribasida muntazam
uchrab turadigan ishlarda ko'zga tashlanadi. Sinf rahbari jamoa-
ning rivojlanish darajasini belgilash uchun bolalarda ularning
hozirgi va bo'lajak hayotlarida ijtimoiy ahamiyatga molik maqsad-
lari mavjudligini bilishi muhim, ya'ni jamoaning hayotiy faoli-
yati istiqbollari barcha yoki yarim o'quvchilar qabul qilishini
va bu istiqbollarning xususiyati qandayligini bilib olishi zarur.

Jamoa rivojlanishining dastlabki bosqichlarida bolalar tarqoq
bo'lib, ularda yakdil fikr va sinf rahbari tayanishi mumkin bo'l-
gan ta'sirchan faollar bo'lmaydi. Shuning uchun jamoada salbiy
hodisalar ochiq muhokama qilinmaydi va mustaqil jamoa qarori
qabul qilinmaydi. Agar jamoa rivojlanishning ikkinchi bosqichida
bo'lsa, nomigagina emas, balki harakatlarini qo'llab-quvvatlay-

digan haqiqiy harakat qiluvchi faollar bo'lsa, uning ayrim o'quvchilar va jamoa oldiga muayyan talablar qo'yishini kuzatish mumkin.

2.2. Jamoaning rivojlanishida tarbiya usullari

Har bir ishning o'ziga xos, ma'lum qonun-qoidalari bo'lga-nidek, bola tarbiyasining ham o'ziga xos bir qator muhim qonun-qoidalari bor, ularga amal qilish tarbiyaviy ishlarning samarali bo'lishini ta'minlaydi, ya'ni:

- tarbiyaning bir maqsadga qaratilganligi;
- tarbiyaning hayot, mehnat bilan, O'zbekistonimizning mustaqilligi, gullab-yashnashi yo'lida qilinayotgan ishlar bilan bog'lanishi;

- o'quvchini jamoada, jamoa orqali tarbiyalash;
- tarbiyada bola shaxsini hurmat qilish va unga talabchanlik;
- tarbiyaviy ishlarning izchilligi, muntazamligi va birligi;
- tarbiyada o'quvchilarning yoshi va o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish.

Tarbiya jarayonining mohiyati quyidagilardan iborat:

1. Tarbiyaning bir maqsadga qaratilganligi. Tarbiya maqsadini belgilashda jamiyat talablari, davr nafasi, milliy xususiyatlar asos qilib olinadi. Tarbiyaning maqsadi — har tomonlama kamol topgan, mukammal inson shaxsini tarbiyalashdir.

O'qituvchilar jamoasi ana shu maqsadlardan kelib chiqib, tarbiyaviy ishlarning vazifalarini belgilaydi, uning mazmunini aniqlaydi hamda maktabda ish sharoitlarini hisobga olgan holda o'quvchilarni tarbiyalashning shakl va uslublarini tanlaydi.

2. Tarbiyaning hayot bilan bog'liqligi qoidasi tarbiyaviy ishlarning mazmun va mohiyatini, tashkil etilishini doimo yangilab turishni talab etadi. Tarbiyachilar bolalar tarbiyasini hayot bilan bog'lar ekanlar, ularga o'zlarida iymon-e'tiqodni tarbiyalash imkonini beradilar. Tarbiyaviy ishlar shunday tashkil qilinganda yoshlar jamiyat hayotida faol ishtirok etadilar, bu esa o'quvchi shaxsining tarkib topishiga yordam beradi.

Ilg'or o'qituvchilar tajribasining ko'rsatishicha, o'quvchilar ahil jamoa bo'lib uyushgandagina ularga jamoatchilik ruhini

singdirib borish lozim. Sinf rahbari ishida o'quvchilar jamoasini shakllantirish asosiy vazifa hisoblanadi, chunki jamoada shaxsni tarbiyalash tarbiyaning yetakchi tamoyillari hisoblanadi. Uning umumiy asoslari quyidagilardan iborat:

1. Talablar qo'yish;
2. Faollarni tarbiyalash;
3. O'quv-mehnat, ijtimoiy-siyosiy va ommaviy-madaniy faoliyatdagi istiqbollarini tashkil etish;
4. Sog'lom jamoatchilik fikrini shakllantirish;
5. Ijobiy an'analarni yaratish va ko'paytirish.

Yuqorida ta'riflangan barcha qoidalar har qanday jamoani shakllantirish va rivojlantirish uchun qo'llanma hisoblanadi. Tarbiya usullarini tanlashda ularni jamoaning rivojlanish darajasiga mosligi muvaffaqiyatning muhim sharti hisoblanadi. Shuning uchun har bir o'qituvchi tarbiyaviy ishni sinfdagi jamoa munosabatlarining rivojlanish darajasini aniqlashdan boshlaydi. Tarbiya jarayoni o'z-o'zini tarbiyalash jarayoniga o'tgandagina yuksak darajaga erishiladi. Ayrim o'quvchilar va umuman, jamoa o'z faoliyatini mustaqil rejalashtiradi va umumiy jamoani tashkil etadi, o'ziga va bir-biriga talablar qo'yadi hamda o'z-o'zini nazorat qiladi.

Sinf rahbari o'quvchilar jamoasining rivojlanish darajasini aniqlashda o'quvchilarning faqat sinfdan tashqari faoliyatida namoyon bo'ladigan munosabatlarini tahlil etish bilangina cheklanib qolmasligi kerak. Sinf rahbarining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u oddiy bolalar jamoasini emas, balki o'quvchilar jamoasini shakllantiradi. O'quvchilarning asosiy vazifasi o'qishdan iborat. Shuning uchun sinf rahbari, avvalo, bolalarning o'qishga qanday munosabatda ekanliklarini, o'zlarini darsda qanday tutishlarini, uy vazifalarini sidqidildan bajarishlari yoki bajarmasliklarini aniqlaydi. Jamoaning rivojlanish darajasini aniqlashning eng ishonchli usuli — o'quvchilarni ular bilan darsda, darsdan tashqarida, maktabdan tashqarida o'zaro faol hamkorlik qilish darajasida kuzatishdan iboratdir. O'qituvchi jamoaning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash uchun pedagogik vaziyatlar vujudga keltirishni qo'llaydi. Lekin bunda shuni esda tutish ke-

rakki, o'quvchi kamchiliklarini hamma o'rtasida yorqin namoyish etish uning qalbini jarohatlashi mumkin. Shunday vaziyatlarni vujudga keltirish kerakki, ularning salbiy tomonlarini emas, balki har bir bolada odatdagi sharoitda boshqalardan yashiringan ijobiy tomonlarini ham ochib berish maqsadga muvofiqdir.

Sinf rahbari jamoaning rivojlanishi darajasiga qarab tarbiya usullarini tanlaydi. Ta'lim jarayonida jamoa munosabatlarini rivojlantirish istiqbollari sinf rahbaridan katta e'tibor berishni talab etadi. Jamoa faoliyatida ko'proq muomala qilishga bo'lgan ehtiyoj yotadi. Darslarda bu ehtiyoj kam foydalaniladi. Agar darsdagi muomalaga bo'lgan ehtiyoj to'g'ri tushunilsa, uning negizida o'quvchilarning o'zaro yordami, darslarga birgalikda foydali tayyorgarlik ko'rishi, qiziqishlari bo'yicha mashg'ulotlar tashkil etiladi. Jamoa rivojlanishining har qanday darajasida sinf rahbari muayyan usullardan foydalanib, jamoatchilik fikrini shakllantirish to'g'risida g'amxo'rlik qiladi. Sinf rahbari jamoa va har bir alohida o'quvchining tarbiyasi uchun ma'suldir. Shuning uchun uning jamoa tarzidagi va yakka tartibdagi shakllarini qo'shib olib borishi tarbiyaviy ishdagi o'ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Bunda jamoaning shaxsga nisbatan yuksak talabchanligi kuzatiladi.

Maktablarda olib boriladigan ish faoliyati, odatda, ommaviy, jamoa, guruh va individulal shakllarda tashkil etiladi. Faoliyatni tashkil etishning ommaviy shakllari ham (ya'ni ularda o'quvchilarning muayyan guruhlari ishtirok etadi) o'z mohiyatiga ko'ra uni amalga oshirish jarayonida faoliyat maqsadiga (masalan, ma'ruza, konsert va hokazo) erishish uchun qatnashchilarning o'zaro muomalasini nazarda tutmaydi. Biroq, bundan oldingi holda bo'lgani kabi, bu shakllarda bevosita tengdoshlar bilan birgalikda qatnashish ba'zi hollarda ularning faoliyatidagi ishtirokini faollashtiradi, boshqa hollarda aksincha bo'ladi. Bu ko'p jihatdan o'quvchilarning faoliyat mazmuniga, munosabatiga (ijobiy, passiv yoki salbiy) bog'liq bo'ladi.

Faoliyatni amalga oshirish jarayonida uning maqsadiga erishish uchun o'quvchilarning o'zaro muomalaga kirishishlarini nazarda tutuvchi faoliyat shakllari jamoa shakllari deyiladi. Bu

muomala jarayonida o'quvchilar o'rtasida jamoa aloqalari vujudga keladi. Bu shakllar obyektiv jihatdan o'zida muomala uchun muayyan shart-sharoitlarga ega bo'ladi. Ular o'quvchilarga ishni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun vazifalarni o'zaro taqsimlab chiqish imkonini beradi, qatnashchilar o'rtasida aloqa ta'sirining paydo bo'lishiga olib keladi. Misol tariqasida o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etishning jamoa shakllaridan biri — bilimlarning ijtimoiy ko'rigini qarab chiqamiz. U biror fan bo'yicha o'tkaziladi. Unda ikkita parallel sinf yoki bir sinfdan ikkita jamoa ishtirok etishi mumkin. Ko'rikning dasturi ishlarning har xil turlaridan (yozma, og'zaki, grafik masalalar yechish, topshiriqlarni bajarish va shu kabilar) tashkil topadi, ularni bajarish umuman olganda 40 — 60 daqiqadan oshmaydi. Ko'rik oxirida hay'at a'zolari har bir qatnashchiga va umuman jamoadagi o'rtacha bahoni e'lon qiladi. Bu o'rinda bilish faoliyati bilan bog'liq bo'lgan muomala ko'rikka hozirlik ko'rish vaqtidayoq boshlanadi va uni o'tkazish jarayonida juda samarali davom etadi. Bunga sabab shuki, ko'rikka doir dastlabki topshiriqlar jamoadan tayyorgarlik rejasini muhokama etishni, vazifalarni taqsimlash yoki guruh bo'lib ishlashni talab qiladi. Ko'rik jarayonida muomala uning hamma qatnashchilari o'rtasida sodir bo'ladi, chunki ulardan har biri muayyan vazifaga ega bo'lib, o'z harakatlarini boshqa qatnashchilar bilan muvofiqlashtirgandagina vazifani muvaffaqiyatli bajarishi mumkin.

Jamoatchi va bilimli sinf rahbari har qanday vaziyatdan juda ustalik bilan chiqib ketadi va har tomonlama rivojlangan sinf jamoasini tashkil qiladi. Jamoani tashkil etishning samarali shakllaridan biri guruhiy ishdur. Bunda mazkur ish bolalarning tarkib jihatidan uncha katta bo'lmagan (eng ko'pi bilan kishi 5 ta bo'lishi kerak) guruhlarida amalga oshiriladi. Bunday kichik guruhlarda barcha a'zolar bir-birlari bilan bevosita muomalada bo'ladilar va bir-birlariga bevosita biror ta'sir ko'rsatadilar. Jamoada muomalani tashkil etganda o'quvchilar muhitida mavjud bo'lgan haqiqiy guruhlarni nazarda tutish, bir-biriga mehr bilan qaraydigan va o'zaro do'stlashadigan bolalarni birlashtirish zarur. Pedagog bu guruhlarning xususiyatlarini, ularning yo'nalishi,

qiziqishlari, malakasi va hokazolarni bilishi, hisobga olishi va ulardan foydalanishi kerak.

Jamoa ishini tashkil etishda va amalga oshirishda vazifalarni taqsimlash vaqtida mazkur xususiyatlarni hisobga olish ishning samaradorligini oshiradi. Bu hol guruhdagi muomalani jamoaning qiziqishlari sohasiga va jamoaning qiziqishlarini guruhdagi muomala sohasiga olib kiradi. Masalan, jamoa yetarli darajada obro‘ qozongan, jamoatchilik yo‘nalishiga ega bo‘lgan guruhga muayyan bir tadbirni tayyorlash va o‘tkazishga boshchilik qilishni topshirsa bo‘ladi. Qandaydir o‘ziga xos qiziqishlari bor guruhga butun jamoa uchun bu qiziqishlarga mos keladigan ishning tashabbuskori va tashkilotchisi bo‘lish taklif etiladi va hokazo.

Jamoa faoliyatini tashkil etishda o‘quvchilarning shaxslararo real, ya‘ni aniq mavjud bo‘lgan aloqalarini hisobga olish ikki xil maqsadga: guruh a‘zolarini jamoa hayotiga jalb qilish va ular o‘rtasidagi muomalaga ta‘sir ko‘rsatish, bundan tashqari, o‘z oldilariga qo‘ygan har bir maqsadiga erishish imkonini beradi.

2.3. Jamoa ijodiy faoliyatini rivojlantirishda pedagogik texnologiyalarning o‘rni

Darsdan tashqari faoliyatni zamonaviy tashkil etish ijodiy jarayon bo‘lib, o‘qituvchidan chuqur bilim, malaka va xohish talab qilgani kabi o‘quvchilardan ham ularning intilishlari va ehtiyojlarini talab etadi. O‘quvchilarning qiziqishlarini rivojlantirish tarbiyaning mualliflik tizimini shakllantirishning yagona yo‘lidir. Bu holda tarbiya shaxs kamolotini boshqarish jarayoni, uning ijtimoiylashuvi va rivoji uchun sharoit va imkoniyatlar yaratish mezoni sifatida qaraladi. Darsdan tashqari faoliyat (dam olishni tashkil etish) esa shaxsning ijodiy imkoniyatlarini yuqoriga ko‘tarish (birinchi navbatda, o‘qituvchining), uning ijtimoiy faolligini amalga oshirish maydoni sifatida tasavvur etilishi mumkin.

Hordiq kishilarning yangilanish, tiklanish, uning jismoniy va ma‘naviy kuchini ko‘paytirish, shaxsini boyitish, ijodiy faolligini chuqurlashtirish va amalga oshirish uchun ular tomoni-

dan rejalashtirilgan va mo'ljallangan shaxsiy vaqtining bir qismidir. Shaxs o'z faoliyati asosida shakllanib boradi. Jamiyatda yashash, boshqa kishilar bilan hamkorlik qilish, o'zaro faoliyat yuritish kishining faqat jamoa ishlaridagi ishtiroki orqali shakllantiriladi.

Jamoaviy ijodiy faoliyat metodikasi nihoyatda samarali metodika sifatida tarbiyani individuallashtirish tamoyillarini, ishning jamoaviy shakllarida ham tashkil etish imkoniyatini beradi.

Jamoaviy ijodiy faoliyat o'quvchilarni ijodga yo'naltiradi, harakat qilishning zarur shakllari va metodlarini topish vazifalarini belgilaydi, maqsadni aniqlashga o'rgatadi, ishni tashkil etishga yordam beradi, jamoa va alohida o'quvchilarning tashabbusini qo'llab-quvvatlaydi va kuchaytiradi, o'z qobiliyatidan yanada yaxshiroq foydalanish imkoniyatlari haqida maslahat beradi, o'quvchilar va jamoaning axloqiy jihatdan rivojlanishini kuzatadi, tartibga soladi.

Uning vazifasi: hamkorlik sharoitini vujudga keltirish, do'stona o'zaro yordam, ma'naviy-ruhiy sharoitni yuzaga keltirishdan iborat. Biz jamoaviy ijodiy faoliyatni ham metodika, ham ishtirokchilarining o'zaro faoliyati loyihalashtiriladigan, pedagogik jarayonni tashkil etuvchi texnologiya sifatida qaraymiz. Jamoaviy ijodiy faoliyat metodikasini amalga oshirish quyidagi bosqichlar bilan uzviy bog'langan:

1. Pedagogik maqsad:

— o'qituvchi o'quvchilar guruhining ishi bilan bog'liq maqsad va vazifalarda o'z mavqeyini belgilab oladi;

— ularni amalga oshirish mumkin bo'lgan yo'llar, shakllar va metodlarni belgilaydi;

— dastlabki suhbatni (guruh yig'ilishi, umumiy yig'ilish) o'tkazish rejasi va metodikasini ishlab chiqadi, suhbat yo'nalishini belgilaydi;

— u yoki bu ish haqida ko'zlangan maqsad (uning o'tkazilishi umumiy fikrga ko'ra ko'zlangan maqsadni amalga oshirishga yordam beradi).

Jamoaviy ijodiy faoliyat bo'yicha aniq ishni tanlashda maktabda an'anaga aylangan shakllarni ham hisobga olish mumkin.

2. Hamorlikda loyihalash.

Muvaffaqiyat tashabbus (ijodiy) guruhini tashkil etish. Bunda izchillik va rivojlantirishni ta'minlash lozim:

Jamoaviy ijodiy faoliyat loyihasini tayyorlash quyidagilardan iborat:

- a) ishning mazmuni;
- b) tayyorlashning turli bosqichlarida hal etilishi lozim bo'lgan vazifalar;
- d) ishni tayyorlash va o'tkazish dasturi.

Dasturda jamoaviy ijodiy faoliyatga tayyorgarlik ko'rish cho'g'ida bajarilishi zarur bo'lgan bir qator ishlar borki, shular asosida ijodiy guruhlar uchun vazifalar shakllantiriladi.

3. Ishni tayyorlash.

Pedagogik jarayondagi eng mas'uliyatli bo'lgan bu bosqichda quyidagilar zarurdir:

- har bir o'quvchini sezish, uning jamoadagi o'rnini belgilash, kayfiyatini his qilish;
- o'z vaqtida yordam ko'rsatishga harakat qilish;
- vaziyatdan kelib chiqib, boshlang'ich loyihani qayta loyihalash bahonasida tashabbuskor guruhni o'zi bilan almashtirilishiga yo'l qo'ymaslik.

4. Ishni o'tkazish.

Keyingi tahlil uchun asos bo'lgan bu bosqichda ishni loyihalash jarayonida barcha ishtirok etishi mumkin bo'lganlar va mehmonlar uchun „tomoshabinsiz“ ish qoidalarini amalga oshirish nihoyatda muhimdir.

5. Refleksiya (o'tkazilgan ish tahlili).

Maqsadi — tajriba orttirish, hamkorlik va individual faoliyat tahlili, tahlil amaliyoti va mahoratini egallash.

Vazifasi — faoliyat natijalarini baholash, topshiriq ishtirokchilarining hayotiy tajribalarini o'stirish.

6. Natijalar (istiqbolni aniqlash).

Bu bosqich jamoa bo'lib hamda uni tashkil etuvchi shaxslar shakllanishining zarur sharti hisoblanadi. Uning maqsadi hamkorlik an'analarini shakllantirish, ularni qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Jamoaviy ijodiy faoliyat metodikasini amalga oshirish bosqichlari:

Bosqich	Ishlar mazmuni	O'qituvchi faoliyati	O'qituvchi mavqeyi	Faoliyatning metod va shakllari
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
I	Pedagogik maqsad (O'qituvchining dastlabki ishi).	Pedagogik maqsadni aniqlaydi (M_1) > Model-lashtiradi: M_1 ga erishish yo'llari (mumkin bo'lgan ish), dalillar (D).	Buyurmaydi, majbur qilmaydi, o'quvchilar bilan birga fikrlaydi, xayrixohlik va qiziqish bilan so'zlashadi.	„Yo'naltiruvchi tadbirlar“, „Do'stona suhbat“, „Hikoya — mu-lohaza“, „Shaxsiy tajriba“.
II	Ishni hamkorlikda loyihalash (JIF loyihasi tadqiqi).	Ijodiy yoki tashabbus guruhlarining yig'ilishini tashkil qiladi.	Umumiy ishlarda teng asoslarda ishtirok etadi.	Yig'ilishning boshlanishi: takliflarni asoslash, o'ylash uchun berilgan vazifa tahlili. Ijodiy izlanish. Ochiq munozara. Amaliy o'yin. Mayl-rag'bat uyg'otish (ma'qullash yoki maqtash bilan, maslahat yoki ishonch bilan) Aqliy hujum.
III	Ishni tayyorlash (bosh pedagogik vazifani bajarish).	Individual munosabatni amalga oshiradi, o'quvchi shaxsiyatining rivojlanishini ta'minlaydi (ularning faol izlanishga kirishi-shi, o'quvchi-	Rag'batlantiruvchi va muvofiqlashtiruvchi vazifa bajaradi.	Guruhlarga yordam. Ishonch. Do'stona talab. Do'stona nazorat, taqdirlash, muhokama. Ish, izlanish, romantika, qahramonlik o'yinlari bilan mashg'ullik. JIF

1	2	3	4	5
		larning ijobiy sifatlarini qo‘l-lash va salbiy sifatlarini bar-taraf etish, ularga qiyinchi-liklarni yengib o‘tishda shaxsiy tajribalar to‘p-lashlari uchun imkoniyat ya-ratish va b.).		loyihalashni aniqlash, bloklarni tayyorlash, qayta loyihalash.
IV	Ishni o‘tkazish (tahlil uchun material-larni tan-lab olish).	„Tomoshabin-siz ishlaymiz“, „Xushxabar tayyorlaymiz“ qoidasini amal-ga oshirish.	O‘quvchilarda ko‘tarinki ruh, tetiklik, o‘z kuchiga ishonch va qiyinchiliklarni yengishga intilish hosil qiladi. Muhi-mi: xotirjam-lik, sabr-to-qat, yumor.	Ssenariyni blok-modul tizimida tayyorlash: tay-yorlangan alohida blok va fragmen-tlarni yagona bu-tunlikka keltirish. Ishda JIFning turli ko‘rinishla-ridan foydalanish.
V	Tahlil. Na-tijalarni e‘lon qilish.	Bajarilgan ishni tushunib yetish va tahlil qilish ehtiyojini, jamoa va indivi-dual tahlil qi-lish ko‘nikma-larini tarbiya-laydi.	Bolalarga o‘z-larining fao-liyati natijala-rini ko‘rishga, yutuq yoki muvaffaqiyat-sizliklarini aniqlashga, ularni yuzaga keltirgan sa-bablarni aniqlashga yordam beradi, „o‘zi bilan“ nima	Tahlil hisoboti, kichik yozma ish. Do‘stona tahlil. Jiddiy bahs. Maq-tov. Mayl-xohish. Ishchan bahs. Tahlil mahoratini vujudga keltirish. Mukofot. Nazorat. Talab. Muhokama. Tanqid.

1	2	3	4	5
			olish mumkinligiga e'tibor qaratadi.	
VI	Yaqin oradagi natijalar (ishtiqlolni aniqlash).	Ishlardagi izchillikni, jamoani rivojlantirish sharoitlarini ta'minlaydi.	Istiqlolni ko'rishga yordam beradi.	Hamkorlikni muvofiqashtirish, hal etish uchun maqsad va vazifalarni aniqlash.

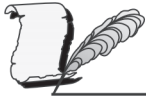
Ta'lim muassasalarida olib borilayotgan tarbiyaviy ishlar va tadbirlarda ham hozirgi kun talabi asosida yangi shakllar, uslublar va usullarni qo'llash talab etilmoqda. Tarbiyaviy ishlarga yangicha yondoshuv qo'shimcha ma'lumotlarni, tavsiyalarni, texnologik usullarni foydalanishni talab qiladi. Bu tavsiyalardan har bir o'qituvchi o'quv-tarbiya jarayonida o'z imkoniyati, sharoiti, o'quvchilarning saviyasidan kelib chiqqan holda foydalanishi mumkin. Jamoaviy ijodiy faoliyat texnologiyasi bo'yicha darslar ham, bayramlar ham, tanlovlar ham, shanbaliklar ham tashkil etilishi va o'tkazilishi mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Tarbiyaga ta'rif bering.
2. Ma'naviy-axloqiy tarbiyani izohlang.
3. Tarbiyaning tarixiy ildizlari haqida fikringiz.
4. Milliy qadriyatlar deb nimaga aytiladi? Ularning mazmun-mohiyatiga ko'ra turlarini ayting.
5. I. A. Karimovning „Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch“ asarini tahlil qiling.
6. O'quvchini jamoada va jamoa orqali tarbiyalash deganda nima-ni tushunasiz?
7. Jamoaning rivojlanish darajasini tarbiyaga bog'liqligi.
8. Jamoa faoliyatini tashkil etish shakllari.

III BOB. TARBIYAVIY ISHLARNI TASHKIL ETISH

3.1. Tarbiyaviy ishlarning maqsadi, vaziflari va yo‘nalishlari

Tarbiya, eng avvalo, insonning o‘ziga qaratilganligi Prezidentimiz tomonidan ishlab chiqilgan, butun dunyo hamjamiyati tan olgan qadam-baqadam amalga oshirilayotgan „o‘zbek modeli“da juda to‘g‘ri belgilandi. Dunyoda birinchi bor insonning diqqat-e’tibori o‘zlikni anglashga qaratildi. O‘zligini anglash, birinchidan, uning ozod, erkin, nodir, ulug‘ siymoligini anglash va o‘zida unga amal qilish sifatlarini shakllantirib borish bo‘lsa, ikkinchidan, uning o‘ziga xos milliy-insoniy asoslarini anglash va ularga amal qilishdan iboratdir. Yuqorida sanab o‘tilgan ikki sifat komil inson sifatining asosini tashkil etadi. Chunki komil inson sifatlarini, tarbiya sohasidagi ilmlarini xulosalab, mujasamlashtirsa, ular, asosan, 3 ta:

1. *Ezgu niyat, fikr;*
2. *Ezgu so‘z, xushmuomila;*
3. *Ezgu ish, ezgu faoliyatdan iboratdir.*

Shu uchta sifat o‘qitishning, ta’lim-tarbiyaning bosh maqsadi hisoblanadi. Bu bosh maqsad insonlarda, ayniqsa, yoshlarda komillik sifatlarini takomillashtirish, ularni zamonaviy bilim, malaka, ko‘nikmalar bilan qurollantira borish, mutaxassislarda har bir sohaga mos ilm, bilim hosil qilishdan iborat bo‘lgan zamonaviy pedagogika fani asoslarining kengayganligini ko‘rsatadi. Tarbiyaviy ishlar metodikasi fani ta’lim-tarbiyaning zamonaviy usullari va ularning mazmuni, vositalari bilan qurollantiruvchi fan bo‘lganligi uchun, uning metodologik asoslari, maqsad va vazifalari dunyoning moddiy-ma’naviy rivojida shaxs kamoloti uyg‘unligi qonuniyatlaridan kelib chiqadi. Ta’lim sohasida o‘qitishning vazifasi yoshlarning eng asosiy konstitutsiyaviy huquqlaridan biri bo‘lgan har bir kishining aqliy-axloqiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish, ijodiy qobiliyatlarini namoyon etish, intellektual jihatdan rivojini ta’minlash, o‘zi xohlagan

kasbini tanlash, o'zi xohlagan shu sohada faoliyat ko'rsatishi uchun moddiy-ma'naviy tarbiyaviy-didaktik shart-sharoit yaratishdan iboratdir. Tarbiya ma'naviy manbalar va hozirgi zamon talablari va ehtiyojlarini nazarda tutgan holda, o'qituvchining o'quvchi bilan aniq bir maqsadga qaratilgan o'zaro amaliy va nazariy muloqotidir.

Tarbiya jarayonining jamiyat taraqqiyotidagi roli nihoyatda beqiyos. Insonni tarbiyalash, uni bilim olishga, mehnat qilishga undash va bu xatti-harakatini asta-sekin ko'nikmaga aylantirib borish lozim. Insonni mushohada qilish qobiliyati tarbiyalaydi va mushohada qilish aqlni peshlaydi. Aql ongni saqlaydi. Ong esa moddiy va ma'anaviy manbaga aylanadi. Shu tarzda inson asta-sekin takomillashib, komillikka erishib boradi. Ammo buning uchun tarbiyachi va tarbiyalanuvchidan uzoq davom etadigan mas'uliyat, sharaflilik mehnat va qunt, iroda talab etiladi. Buning uchun bolalarning yosh xususiyatlarini hisobga olish zarur. Ma'naviy, insoniy sifatning shakllanishida oiladagi, atrofdagi, jamiyatdagi muhit va bolalarga bo'lgan munosabat muhim rol o'ynaydi. Ota-onalarimiz va atrofdagilarning bir-birlariga bo'lgan munosabatlarini ko'rgan bola shunga qarab shakllana boradi. Ular avval kattalarga taqlid qiladilar. So'ng asta-sekin qilayotgan ishlarining mohiyatini anglaydilar. Bolalarni to'g'ri tarbiyalashda ota-onaning ongi, ma'naviyati, bilimi tarbiyalanganligi ham muhim ahamiyatga ega. Aniq bir maqsadga qaratilgan tarbiyaning samaradorligi tarbiyachining qanday usuldan foydalanishiga bog'liq. Usul yunoncha atama bo'lib, aynan qandaydir yo'l orqali maqsadga erishishni bildiradi. Usul axborotni uzatish va qabul qilish xarakteriga qarab quyidagi usullarga bo'linadi:

- 1) so'z orqali ifodalash usuli;
- 2) ko'rgazmalilik usuli;
- 3) amaliy namuna usuli;
- 4) rag'batlantirish va jazo usuli.

Yuqoridagi usullar, o'z navbatida, quyidagi guruhchalarga bo'linadi:

a) so'z orqali uzatish, maslahat berish, ma'lumotlarni eshittish orqali qabul qilish, hikoya, ma'ruza, suhbat va hokozolar;

b) kinofilmlar, tasviriy san'at, badiiy san'at va boshqalarni ko'rish orqali tarbiyalash;

d) tarbiya ma'lumotlarini amaliy mehnat harakatlari orqali berish, o'rnak ko'rsatish, boshqalarning amaliy mehnatini misol qilib ko'rsatish;

e) o'quvchilarning yaxshi bajargan ishlarini o'rtoqlari oldida yoki ota-onalar majlisida ma'qullash, minnatdorchiilik bildirish, iqtisodiy yordam, maqto'v yorliqlari topshirish, suratlarini hurmat taxtasiga osish va boshqa og'zaki „rahmat“, „barakalla“ kabi rag'batlantirish usullarini kiritish mumkin.

3.2. Tarbiyaviy ishlarni tashkil etish va rejalashtirish

Tarbiya jarayonining mazmunini bolalarga beriladigan ma'naviy-axloqiy bilimlar tizimi, ishonch, e'tiqod, intizom, xulq-atvorning bir butun holati tashkil etadi. Mustaqil O'zbekistonning istiqlo' va istiqboli uchun fidoyilik ko'rsatuvchi avlodni tarbiyalash mazmuni tamoman o'zgacha xarakter kasb etmoqda:

— fuqarolik demokratik jamiyatini barpo etish mohiyatini anglab oluvchi;

— vatanini har doim turli oqimlardan himoya etuvchi;

— diniy bag'rikenglik va mehr-muravvatli bo'lish;

— davlat siyosatini tushunish, unga fidoyi bo'lish;

— o'zligini anglash, ajdodlar merosini qadrlash;

— yuqoridagi komil insonga xos sifatlarni tarbiyalash;

— maqsadning aniqligi, uni to'g'ri yo'naltirish madaniyati;

— tarbiyachi-o'qituvchi va tarbiyalanuvchining hamkorlik faoliyati;

— o'zini anglash, mustaqil fikrlovchi, e'tiqodlilik.

Ta'lim muassasasi tarbiyachilarining tarbiyachilik faoliyati va uni amalga oshirish metodikasini „Uchinchi ming yillikning bolasi“ qo'llanmasidan foydalanishni tavsiya etamiz. Tarbiyaviy ishlarning mazmunida bir butun yondashishdan bosh maqsad — „Milliy istiqlo' g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillari dasturi“dagi g'oyalarni bolalarning ongida o'ziga xos va mos ravishda singdiradi:

— xalqimizning boy an'ana, udum, urf-odatlari va ajdodlarimiz merosidan foydalanish.

— O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilab qo'yilgan adolat, haqiqat va erkinlikni, ishonch-e'tiqodni tarbiyalash.

— yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq farovonligi mohiyatini izohlash.

— mehr-muruvvatlilik va bag'rikenglik.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'lim jarayonida tarbiyaviy faoliyatini rejalashtirish o'ziga xos qoidalarga ega:

a) sinf jamoasining tarbiyalanganlik darajasini o'rganish.

b) o'quvchilarning oilavny hayoti, ota-onaning farzand tarbiyalashdagi burchi va vazifasini o'rganish.

d) kundalik o'zgarishlarga o'quvchilarning munosabati.

e) o'quvchilarning sharqona milliy urf-odat, an'analar haqidagi bilim darajasi.

f) qomusiy ma'rifatparvar, mutafakkirlar hamda hozirgi zamon shoir, yozuvchilarning ijodiyotidan namuna bilishlari.

Yuqoridagilarni aniqlashda suhbat, anketa usullaridan foydalanish o'rinlidir. Shundagina har bir o'qituvchi-tarbiyachilarning betakror, bir-biriga o'xshamagan tarbiyaviy tadbir rejaları bunyodga keladi. Bunday rejalar tarbiyaviy ta'sirga ega bo'lib, ko'zlangan maqsadga erishtira oladi.

Tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishning asosiy omillari:

- Vatanga muhabbat va insonparvarlik.
- Milliy istiqlol mafkurasini shakllantirish.
- Jismoniy barkamollik (sog'lom avlod uchun).
- Ota-onalar bilan ishlash.
- Ma'naviy tarbiya (odob-axloq).
- Go'zallik tarbiyasi.
- Iqtisodiy tarbiya.
- Ekologik tarbiya.

Bu ishlarni rejalashtirishda tanlanadigan mavzular quyidagi talablarga javob berishi kerak:

⇒ Tarbiyaviy tadbirlar rejasi va undagi mavzular davr talabiga javob berishi.

- ⇒ Tanlangan mavzular milliy va umuminsoniy qadriyatlar qamrovida bo‘lishi.
- ⇒ Tarbiyaviy tadbirlar uzviylik qoidasiga amal qilingan bo‘lishi.
- ⇒ Mavzular o‘quvchilarning yoshi va bilim saviyasiga mos bo‘lishi.

Tarbiyaviy ishlarni amalga oshirish bosqichida o‘qituvchining mas’uliyatli lahzalari talaygina. Birinchidan, dasturda ko‘zda tutilgan ishlarni tayyorlangan ssenariy asosida uning borishiga tuzatishlar kiritib, vazifasini amalga oshiradi va kuzatib boradi. Ikkinchidan, o‘qituvchi butun jamoa va ayrim tarbiyalanuvchilarni kuzatib boradi, chunki u biladiki, tarbiyaviy ishlar tarbiyalanuvchilarda muayyan fazilatlarni rivojlantiradi, bu fazilatlarning shakllanganlik darajasini aniqlashga imkon beradi. Uchinchidan, o‘qituvchi tashkiliy masalalarning aniq hal etilishini kuzatib boradi. Umuman, bu bosqichdagi boshqaruv faoliyati darsdagi ayni shunday faoliyatdan kam farqlanadi, ammo u murakkabroq, chunki hisobga olish, nazorat qilish va ko‘plab omillarga tuzatish kiritish lozim bo‘ladi:

- tarbiyalanuvchilarni o‘zining ishtiroki bilan chegaralab qo‘ymaslik kerak.

- tarbiyalanuvchilarga o‘z fikrlari va hissiyotlarini erkin ifodalashlari uchun xalaqit bermaslik lozim.

- hodisalarning rivojini diqqat bilan kuzatish va uning nazoratdan chekkaga chiqishiga yo‘l qo‘ymaslik kerak.

- nomaqbul harakatlarni oqilona va o‘z vaqtida tuzatish.

- bo‘lib o‘tayotgan jarayonni sezdirmasdan qayd etib borish lozim.

- natijalarni e‘lon qilish.

- jamoaviy muhokama yoki individual pedagogik tahlil hamda yutuq va kamchiliklarning sabablarini ochish maqsadi qo‘yiladi.

Tarbiyaviy ishlarning tahlili

1) Rejada tarbiyaviy ishlarni tayyorlash va o‘tkazishning barcha ko‘rinishlari o‘z aksini topganmi?

- 2) Dastur mazmuni ko‘zlangan maqsadga javob beradimi?
- 3) Ko‘zlangan maqsad, vazifalar va talablarga tashkil etish darajasi javob beradimi?
- 4) Rejalashtirilgan barcha me‘yorlar yetarli darajada manbalar bilan mustahkamlandimi?
- 5) Ishning qaysi bo‘limi yaxshiroq amalga oshdi, nima uchun?
- 6) Tarbiyaviy ish vaqt nuqtayi nazaridan o‘zgartiradimi?
- 7) Kim va nima uchun o‘z muddatida ulgurmad?
- 8) Tarbiyaviy ishlar bir tizimni ifoda etadimi yoki nomigagina bog‘langan to‘plamdan iborat bo‘ldimi?
- 9) Yangilik samarasi sezildimi?
- 10) Tarbiyaviy ishning emotsionalligi uning g‘oyasiga javob beradimi?
- 11) Ishning sifati, o‘quvchilarning unga munosabati qoniqtiradimi, ularni qaysi savollar o‘ylashga majbur etdi?
- 12) Tarbiyaviy ishda ishtirok etgan jamoaning har qaysi a‘zosi qanday bahoga loyiq?
- 13) O‘quvchilarning xulqi qanday edi?
- 14) Nima uchun ayrim o‘quvchilarda u yoki bu pedagogik harakatga nisbatan qarshilik ko‘rsatish alomatlarini paydo bo‘ladi?
- 15) Nimadan voz kechish kerak?

Tarbiyaviy ishlarda pedagogik texnologiyaning umumiy belgilari:

- tarbiyaviy ta‘sir tarbiyaviy ishlarning kompleksi sifatida o‘ziga o‘yinlar, tarbiyaviy suhbatlar va individual jihatlarning elementlarini qamrab oladi;
- har bir ish har bir tarbiyalanuvchining axloqiy, ijtimoiy va boshqa fazilatlarini shakllanganligi darajasini kompyuter orqali tashxislash bilan boshlanadi.
- tarbiyaviy ta‘sir tashxislash natijalarining faol tahlili va ideal shaxs bilan qiyoslaganda muayyan fazilatlarining shakllanganlik darajasiga yetganligini anglash bilan yuzaga keladi.
- tarbiyalanuvchilar kishilar orasida hayot uchun zarur bo‘lgan fazilatlarini o‘zlashtiradilar, o‘zlarini anglashni o‘rganadilar, o‘z-o‘zini kamolga yetkazish yo‘llarini tasavvur qiladilar;

- shaxsiy kamolotga yetish dasturi (tashxislash natijalaridan qat'iy nazar) individual maslahatlar, tarbiyaviy ishlarni tashkil etish natijasida mustahkamlanadi.

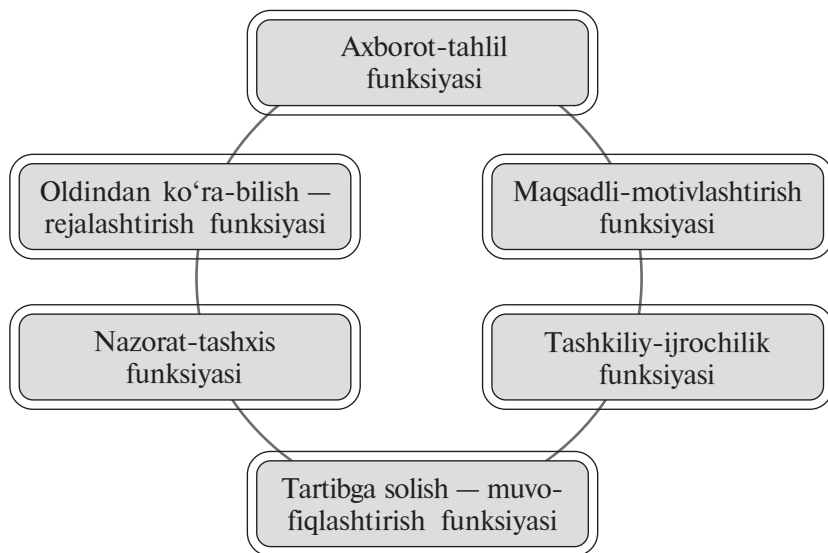
3.3. Zamonaviy maktab direktorining vazifasi

Yurtimizda ta'lim tizimiga mamlakatni barqaror taraqqiy ettirishning muhim omili sifatida e'tibor qaratilayotgani qisqa fursatdayoq o'z sararasini ko'rsata boshladi. Bu xalqaro jamoatchilik tomonidan ham ehtirol etilmoqda. Albatta, istiqlol yillarida kadrlar tayyorlash milliy dasturi asosida keng ko'lamlil islohotlar amalga oshirildi. Fan-texnika va texnologiyaning zamonaviy yutuqlari asosida ta'lim dasturlari takomillashtirilib borilmoqda. Tabiiyki, bunday sharoitda ta'limni boshqarish tizimida pedagogik jarayonni ilmiy asosda tashkil etish, faoliyatda vujudga kelayotgan muammolarni ijobiy hal etish borasida izlanishlar olib borish kabi dolzarb vazifalar yuzaga keldi. Jumladan, Prezidentimiz tomonidan bildirilgan quyidagi mulohazalar har bir yurtdoshimiz, ayniqsa, boshqaruv tizimida faoliyat yuritayotgan mas'ul rahbarlarni yanada mas'uliyatliroq bo'lishga, hushyorlikka undaydi. Biz XXI asr — intellektual taraqqiyot asri, deb ko'p gapiramiz. Modomiki, shunday ekan, bugungi kunda rahbar nafaqat aniq bir kasb-hunarning egasi, avvalo, o'zining faoliyati va insoniyliqi bilan xalqning ishonchiga munosib bo'lishi, yuksak intellektual tafakkur sohibi, uzoqni ko'ra oladigan, doimo yangilikka intilib, zamon bilan hamqadam bo'lib yashaydigan, qat'iyatli shaxs bo'lishi lozim.

Darhaqiqat, maktab direktori ham ta'lim muassasasi boshqaruvini zamonaviy usullarda tashkil etishi zarur. Bu esa ilg'or tajribalarni va fan-texnika yutuqlarini muntazam o'rganib, o'z faoliyatiga tatbiq etib borishni, kasbiy faoliyatiga ijodiy yondoshuvni talab qiladi. Agar umumiy o'rta ta'lim muassasasi rahbarida boshqaruv yo'nalishlari bo'yicha zarur bilim, tajriba, pedagogik mahorat, ko'nikma va malakalar yetarli bo'lmasa, ta'lim jarayonini boshqarishda vujudga keladigan turli muammolarning o'z vaqtida, oqilona yechimini topishda uning oqizligi sezilib qo-

ladi. Ularning oldini olish hamda pedagogik xodimlar faoliyatini takomillashtirish va natijada o'quv jarayonini rivojlantirishning eng asosiy shartlaridan biri boshqaruv faoliyatining ilmiy asosda tashkil etilishidir. Xalqimizda rahbar kadrlar va ularga xos xususiyatlarga sharqona yondoshuvning boy tarixiy-madaniy an'analari mavjud. Buning isboti sifatida Abu Nasr Forobiy tomonidan bildirilgan rahbarning fazilatlari to'g'risidagi fikrlarni keltirish mumkin. Unda rahbarning tabiatan nozik, farosatli bo'lib, umumiy ahvol qandayligini aniq ravshan tasavvur qila olishi; voqea-hodisalarni xotirasida to'la-to'kis saqlab qoladigan; zehni o'tkir, zukko, o'z fikrini chiroyli so'zlar bilan ifodalaydigan, ravshan tushuntira oladigan; ta'lim olishga, bilim va ma'rifatga havasli bo'lib, uning mashaqqatlaridan qo'rqmay, haqiqatni gapiradigan, odil va haqiqiy odamlarni sevadigan, yolg'on va yolg'onchilarni yomon ko'radigan; o'z qadrini biluvchi, oriyatli; tabiatan adolatparvar va o'zi zarur deb hisoblaganda chora-tadbirlarni amalga oshirishda qat'iyatli, sabotli, jur'atli, jasur bo'lishi kabi insoniy hislatlar ta'kidlab o'tilgan. Shunga asoslanib aytish mumkinki, bugungi kunda ham maktabni boshqarish ishlari samaradorligida rahbarning shaxsiy fazilatlari muhim o'ringa ega.

Darhaqiqat, direktor shaxsi va uning ma'naviy sifatlarining qandayligi jamoa a'zolarining hamkorlikdagi innovatsion faoliyati hamda sog'lom ijodiy muhitga bevosita ta'sir ko'rsatishga tajribada ko'p guvoh bo'lganmiz. Jumladan, ularning muloqotga oson kirishuvchanligi, ochiqligi, o'zaro munosabatlarni o'rnatishda faolligi, intellektual rivojlanganligi, qo'pollikni yoqtirmasligi, ko'ngilchanligini misol qilib ko'rsatish mumkin. Zamonaviy maktab faoliyatini tashkil etish va boshqarishda ta'lim muassasasidagi barcha xodimlarning o'z mehnat faoliyati natijalaridan birdek qoniqish hosil qilishlari, jamoadagi to'g'ri mehnat taqsimoti, xodimlarning o'z vazifalariga nisbatan mas'uliyat hissining shakllanishi, o'quv jarayonining hozirgi zamon talablari darajasida ilmiy asosda tashkil etish samaradorligi ko'p jihatdan ta'lim muassasasi rahbarlari funksional vazifalarini qay darajada tushunib yetishlari va amalga oshirishlariga bog'liq bo'ladi (5- shakl):

5- shakl. Ta'lim muassasasi rahbarlarining funksional vazifalari.

Axborot-tahlil funksiyasi boshqaruvda alohida ahamiyatga ega bo'lib, axborotlarni olish va tahlil qilish boshqaruv tizimining poydevori hisoblanadi. Bundan ko'zlangan birinchi maqsad — pedagogik tizimlar to'g'risida muntazam ravishda axborotlar to'plab borish, ularni chuqur o'rganish hamda obyektiv baholashdan iborat. Olingan xulosalar asosida boshqaruv faoliyatining, rivojlanish omillarini, aniq chora-tadbirlarini belgilash, ularning bajarilishini tashkil etish va nazorat qilib borishni yo'lga qo'yish lozim. Shuningdek, axborotlar ishonchli, yangi va foydali bo'lishi zarur.

Maqsadli-motivlashtirish funksiyasini amalga oshirishda, avvalo, ta'lim muassasasi oldiga qo'yilgan maqsad umumiy ekanligini, mavjud shart-sharoitlar va vaziyatlarni hisobga olish zarur. Shuningdek, vazifalarni taqsimlashda maqsadlarning birligini saqlash, topshiriqlarning bajaruvchilar tomonidan o'z vaqtida va samarali bajarilishi uchun maqsadni belgilash jarayoniga ularni ham jalb etish, kutilayotgan natija yuzasidan oldindan tushun-

chaga ega bo'lish, topshiriqlar tahlil qilinib, ularning bajarilish muddatini aniq belgilash zarur. Bunda motivlarning xususiyatlarini hisobga olish, ya'ni ularning qaysi biri boshqaruv faoliyatini to'g'ri yo'naltirishga, qaysilari samarali harakatlar rejasini tuzishga imkoniyat yaratishini bilish o'ziga xos ahamiyatga ega.

Oldindan ko'ra bilish — rejalashtirish funksiyasi tashkiliy shakllar, usullar, ta'sir etuvchi vositalarni aniqlaydi, nazoratning me'yori va natijalarini baholashga xizmat qiladi. Shuningdek, pedagogik tizim va uning ishtirokchilari faoliyatini muvofiq-lashtirish, tartibga solishga imkoniyat yaratadi. Demak, rahbar tomonidan ta'lim muassasasining holatini, erishgan natijalarini, rivojlanish imkoniyatlari va dinamikasini aniqlash, jamoadagi ruhiy muhit, o'zaro munosabat va ehtiyojlarni o'rganish hamda barcha uchun qulay bo'lgan o'zaro ta'sir jarayonini vujudga keltirish strategiyasini belgilash oldindan ko'rish — rejalashtirish funksiyasining asosini tashkil etadi.

Tashkiliy-ijrochilik funksiyasi boshqaruv faoliyatining barcha yo'nalishlarida o'z ifodasini topadi. Ya'ni u kadrlar tanlash va ijrochilarning o'zaro ta'sir etish tizimini shakllantirish, axborotlar to'plash va ularga ishlov berish faoliyatlari bilan bog'liq bo'ladi. Buning natijasida ma'lum bir pedagogik boshqaruvga xos tarkibiy tizim vujudga keladi. Uni samarali amalga oshirish o'zaro ishonch va yordam, har kimga tanlash huquqini berish, faqat maqsadni emas, balki unga erishish mezonlarini ham belgilash, xodimlarning shaxsiy imkoniyatlari va qobiliyatlarini to'la namoyon etish uchun sharoitlar yaratish, tashabbuskorlikni rag'batlantirish va har bir xodimning mehnatini obyektiv baholash bilan bog'liq bo'lib, jamoada sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitning vujudga kelishida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Nazorat-tashxis funksiyasi nazorat boshqaruv jarayonida amalga oshiriladigan barcha funksiyalar bilan bog'liq bo'ladi. Pedagogik tizimni boshqarish jarayonida ko'zlangan yo'nalishdan ma'lum bir ma'noda og'ishlar ham vujudga kelishi mumkin. Aynan shunday vaziyatlarda yo'l qo'yilayotgan xatolarning sababini o'z vaqtida aniqlash va tuzatish usullarini belgilashda nazoratning o'rni muhim.

Tartibga solish — muvofiqlashtirish funksiyasi pedagogik tizimning holatini zaruriy, belgilangan darajada ushlab turish, uni yangi sifat darajasiga ko'tarish va pedagogik jarayonda yo'l qo'yilayotgan xatolarni tuzatish hamda ishtirokchilarning xatti-harakatlarini tartibga solish uchun xizmat qiladi. Mazkur funk-siya yordamida pedagogik tizim subyektlarning faoliyati o'zaro muvofiqlashtiriladi. O'z navbatida, muvofiqlashtirish pedagogik tizimning harakat yo'nalishi bilan birga barcha bo'g'inlarning o'zaro uyg'unlashuvida yuqori darajadagi tezkorlikni talab etadi.

3.4. Pedagoglarning kasbiy faolligini oshirishda rahbarning vazifalari

Mamlakatimiz mustaqilligining dastlabki kunlaridan boshlab o'qituvchi kasbining ahamiyati va nufuzini ko'tarish bo'yicha aniq maqsadga qaratilgan ishlar izchillik bilan ro'yobga chiqarilmoqda. Pedagoglarning moddiy turmush sharoitini yaxshilashga yo'naltirilgan chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Davlatimiz tomonidan ko'rsatilayotgan bu e'tibor va g'amxo'rlik barcha o'qituvchilarning bilim, tajriba va mahoratini muntazam oshirib borish yo'lida o'z ustida ishlashi, tinmay izlanishi hamda o'quv jarayonini zamon talablari darajasida tashkil etishga mas'ulligini yanada chuqur anglashga xizmat qilmoqda. Shuningdek, sohaga yetuk yosh mutaxassislarning kelib qo'shilishiga keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Bu esa, o'z navbatida, maktab rahbarlari oldiga ham yangi vazifalar qo'yadi.

Ma'lumki inson har doim o'sish va rivojlanishdadir. Shunday ekan, kadrlar salohiyatini yuksaltirishga ta'sir etuvchi omillarning ilmiy-nazariy mohiyatini barcha pedagogik jamoa rahbarlari to'g'ri tushunishlari lozim. Har qanday jamoa jamiyatning bir bo'lagi sifatida unga xos bo'lgan barcha xususiyatlarni o'zida mujassam etgan bo'lishi lozim. G'oyaviy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, axloqiy-ma'naviy va boshqa jabhalar shular jumlasidandir. Maktab rahbari boshqaruv faoliyatida qator funksiyalarni bajaradi: pedagogik jamoaning ilmiy-pedagogik faoliyati maqsadlarini aniqlaydi va shakllantiradi, rejalashtiradi,

ragʻbatlantirish vositalari va usullarini belgilaydi, Shu jarayonlarni nazorat qilib boradi. Jumladan, yosh pedagogning oʻzi tanlagan kasbga mehr qoʻyishi, oʻqituvchilik kasbining sirlarini mukammal oʻrganishi va unda oʻz kelajagiga nisbatan ishonch tuygʻulari rivojlanishida ham maktab direktori katta taʼsir kuchiga ega shaxs hisoblanadi. Bundan tashqari, rahbar jamoada oʻz oʻrniga ega boʻlib, u bilimi, muomalasi, ilmiy dunyoqarashi, pedagogik xodimlar bilan oʻzaro munosabati, maqsadga intilish, ijtimoiy xulq va boshqalarda namuna boʻlishi zarur. Bundan jamoaning aʼzosi oʻziga xos taʼsirlanadi. Rahbar boshqaruv faoliyatida oʻzaro taʼsirning ikki yoʻnalishi — pedagogik jamoaga jamoaning pedagogik taʼsirini va bu oʻzaro taʼsir har qanday holatda ijobiy boʻlishini taʼminlashi zarur. Pedagogning jamoaga taʼsiri uning orttirgan obroʻsi, bilimi, dunyoqarashi, oʻzi tanlagan kasbga qiziqishi va qobilyati, oʻz fanini puxta bilishi, jamoa bilan munosabati, oʻz ustida ishlashi tashkilotchilik qobiliyati va tashabbuskorligi singari koʻrinishlarda namoyon boʻladi. Masalan, obroʻga ega boʻlgan mutaxassis shaxslararo munosabatlarda yuqori mavqega ega boʻladi, jamoada uning fikr-mulohazalari qadrlanadi, undan fikr, mulohaza soʻraladi. Ammo obroʻ orttirishda shaxsiy sifatlarning oʻziga yetarli boʻlmay, u yoki bu mutaxassis haqidagi jamoatchilik fikri ham rol oʻynaydi. Bu esa jamoaning pedagogga boʻlgan taʼsiridir. Yaʼni jamoa pedagogning ayrim saʼy-harakatlarini rad etishi, qabul qilmasligi yoki aksincha, unga intilishi mumkin.

Yuqorida aytib oʻtganimizdek, jamoa bilan mutaxassisning taʼsiri ikki xil, yaʼni ijobiy va salbiy boʻlishi mumkin. Bunda rahbarning roli yaqqol namoyon boʻladi. Ijobiy taʼsirni vujudga keltirishda rahbar pedagogik jamoa va taʼlim muassasasining manfaatlari bir-biriga mos kelishini istagan holda, xodimlarining muvaffaqiyat va kayfiyatlari bilan qiziqish, tabassum bilan muomala qilish, xodimlarga hurmat bilan murojaat qilish, har qanday vaziyatda ham ularning shaxsiyatiga tegmaslik, ularning kamchiliklarini aytganda, albatta, ularning muvaffaqiyatini ham eʼtirof etish kabi eng maqbul uslublarni oʻz faoliyatiga tatbiq etishi zarur.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, zamonaviy maktabni boshqarish murakkab, ko‘p komponentli tashkiliy tuzilishlarga ega bo‘lib, bunda asosiy maqsadga, ya’ni o‘quvchilarni hayotga tayyorlash, ularni mehnatga va murakkab ijtimoiy shart-sharoitlarga mustaqil ravishda tezroq moslashishlarini ta’minlashga erishishda ta’lim muassasasidagi barcha subyektlarning sa’y-harakatlarini shu maqsad yo‘lida birlashtirish, o‘zaro hamkorlik muhitini yaratish muhimdir.

3.5. Maktabda to‘garak ishlarini tashkil etish

„Barkamol avlod“ bolalar markazlari xalq ta’limi tizimining tarkibiy qismi bo‘lib, asosiy vazifasi o‘quvchi-yoshlarning maktabdan va sinfdan tashqari bo‘sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish, ular ongiga milliy istiqlol g‘oyalarini singdirish, ajdodlarimizning necha ming yillik madaniy merosini bugungi kun yutuqlari bilan boyitib, o‘sib kelayotgan yosh avlodga yetkazishdan iborat. Maktabdan tashqari ta’limni milliy urf-odatlarimiz, qadriyatlarimiz, hududiy o‘ziga xoslik asosida tashkil etib, hozirgi zamon talablari darajasida isloh qilish davr talabiga aylandi. Maktabdan tashqari ta’lim muassasalari uchun ishlab chiqilgan davlat talablari ilmiy va hayotiy jihatdan asoslangan bo‘lib, „Barkamol avlod“ bolalar markazlarining ta’lim-tarbiyaviy mazmuni va uni o‘zlashtirish darajasining zaruriy quyi chegarasini belgilaydi hamda baholash mezonlarini aniqlab beradi. Kadrlar tayyorlash milliy dasturida „Madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport va boshqa yo‘nalishlarda maktabdan tashqari davlat va nodavlat ta’lim muassasalarini tashkil etish“ zarurligi ta’kidlangan. Ta’lim sifatini yaxshilash, tuzilmasi va mazmun-mundarijasini takomillashtirish maktabdan tashqari ta’lim muassasalari faoliyatini belgilaydi. Bola sog‘lom va har tomonlama bapkamol bo‘lib voyaga yetishi uchun uning qalbida o‘qishga intilish hissini o‘stirish, ongida kasb-hunar va mehnat ko‘nikmalarini hosil qilish, umummadaniy bilimlarni, yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarini, Vatani va xalqiga nisbatan sadoqatni shakllantirish, atrof-muhitga mehr-muhabbatni tarbiyalash lo-

zim. Bola o'zi o'rganayotgan hunarning jamiyatdagi o'rnini chuqur anglashi lozim. Ustozlar an'anasini davom ettirish, mehnatsevarlik fazilatlarini, aqlli va tadbirkor bo'lish, halol mehnat qilish hissi bolada ilk mashg'ulotdan boshlaboq shakllana borishi kerak. To'garakka olti yoshdan o'n olti yoshgacha bo'lgan o'quvchilar jalb qilinadi. O'quv dasturi bir yilga mo'ljallanadi. O'quvchi musavvirlik san'ati tarixi, namoyandalari va ularning ish uslublarini, ishlatiladigan xomashyolar, asbob-uskunalarni, naqshning boshlang'ich elementlarini, badiiy bezatiladigan buyumlar sifatini, miniaturalar uslubini, bir-biridan farqlanadigan ranglarni bilishi lozim. To'garak a'zolari musavvirlik ish uslubidagi farqlarni fahmlash, xomashyo va asbob uskunalaridan foydalana olish, amaliy bezak turlarini bir-biridan ajrata bilish, badiiy bezalgan buyumlarga ishlov berish va ularni sifatlarga ajrata olish, odam, gul, daraxt, tog', hayvon va binoni qalamda chizish, ranglarda bo'yash, ko'p kishidan iborat miniatura kompozitsiyasini tuzib, unga rang berish, pannoga miniatura ishlash, qutichaning ustki qismini bezash kabi ko'nikma va malakalarga ega bo'lishlari kerak. Shu bilan birga, davlat talablarida har bir bolaning o'quv yili davomida o'zi tayyorlagan buyumlardan, chizgan ijod namunalaridan ko'rgazma tashkil etishi ham ko'rsatilgan.

Davlat talablarining bajarilishini baholash jarayoni, to'garak a'zolarining o'quv dasturini o'zlashtirish darajasini belgilash katta ahamiyatga ega. Ularning davlat talablarini o'zlashtirish samaradorligi ichki nazorat shaklida aniqlanadi. Ichki nazorat to'garak rahbari tomonidan o'tkazilib, har chorakda va o'quv yili yakuni asosida bola egallagan ko'nikma va malakalar og'zaki, yozma, test sinovlari hamda amaliy ish natijalari asosida aniqlanadi. To'garak a'zolarining bilim sifatini nazorat qilishda maktabdan tashqari ta'limga qo'yilgan davlat talablariga muvofiq, tegishli ko'nikma va malakalar shakllanib borgan namoyon bo'ladi. O'quvchilarning doimiy ravishda to'garak mashg'ulotlariga tayyorgarlik bilan kelishini ta'minlash zarur. Shundagina ularda o'z-o'zini muntazam ravishda tahlil qilish, yakka tartibdagi qizi-

qish va xohishlariga mutanosib ravishda to‘garak yo‘nalishlarini tanlash imkoniyati vujudga keladi. To‘garak a‘zolarining to‘laqonli bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan bo‘shliqning oldini olish, vaqtida aniqlash va bosqichma-bosqich bartaraf etilishini nazorat qilib borish kerak. Bolalar uchun eng maqbul pedagogik, didaktik va psixologik shart-sharoitlarni yaratish, doimiy qo‘llab-quvvatlash, ruhlantirish va ilhomlantirish muhim ahamiyatga ega. To‘garak mashg‘ulotlari birinchi, ikkinchi va undan keyingi o‘quv yili uchun (bitta guruhda) haftasiga ikki marta uch soatdan yoki haftasiga uch marotaba ikki soatdan, jami olti akademik soatdan o‘tiladi. Har bir to‘garak a‘zosi o‘quv yili mobaynida ixtiyoriy tarzda bir to‘garakdan boshqa to‘garakka a‘zo bo‘lib o‘tishi, bir vaqtning o‘zida bir nechta to‘garakka qatnashishi mumkin. Mashg‘ulotlarda ma‘muriyatning ruxsati va to‘garak rahbarining roziligi bilan ota-onalar ham ishtirok etishga haqli. To‘garaklarga o‘quvchilarni qabul qilish may oyidan boshlanib, 10 — 15-sentabrgacha davom etadi. Yozgi ta‘tilda to‘garak rahbari bolaning qobiliyati va iqtidorini aniqlab, tegishli yo‘nalishga tavsiya qiladi. To‘garak yo‘nalishlari xilma-xil bo‘lgani bois, murabbiylar metodik ta‘minotda uncha-muncha qiyinchiliklarga duch kelishlari tabiiy. Badiiy ijodiyot yo‘nalishida faoliyat olib borayotgan to‘garak rahbarlari o‘z hamkasblariga har tomonlama amaliy yordam ko‘rsatadilar.

To‘garak mashg‘ulotlarining maqsadi va tamoyillari

Umumiy yo‘nalishni inkor etmagan holda, shuni ta‘kidlash lozimki, to‘garak mashg‘ulotlaridan quyidagi maqsadlar ko‘zda tutiladi:

1. O‘quvchilarning milliy qadriyatlarimiz ruhida, milliy mafkura asosida tayyorlash.
2. O‘quvchilarning qobiliyatini aniqlash va rivojlantirish.
3. O‘quvchilarning ijodiy faolligini oshirish.
4. Yoshlarning dunyoqarashini shakllantirish, ularni ma‘naviy barkamol qilib tarbiyalash.

5. O‘quvchilarni mustaqil fikrlash, izlash, ijodga o‘rgatish, tashabbuskorlik, tashkilotchilik kabi xislatlarga tarbiyalash.

6. Ifodali o‘qish, to‘g‘ri va ta’sirchan so‘zlashga o‘rgatish, o‘quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirish.

7. Darslarda olgan bilimlarini mustahkamlash va kengaytirish.

8. O‘z qadriyatlarimizni unutmagan holda umumbashariy qadriyatlarni hurmat qilishga o‘rgatish.

Inson tanasi oziqa talab qilganidek, uning ko‘ngli ham ruhiy oziqaga muhtoj. Inson hamisha hayotdan ma’no qidirib yashagan, ma’naviyat deyishimizning boisi ham shu bo‘lsa kerak. Umr bo‘yi ma’naviy barkamollikka intilib yashagan inson to tirik ekan, ma’naviy tashnalik so‘nmaydi. Ma’naviy ehtiyoj bir kun, albatta, yuzaga chiqadi — buloq ko‘z ochadi. O‘qituvchini ana shu buloqning ko‘zini ochuvchilar desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Ma’naviyat tarbiyasida ota-bobolarimizning ma’naviy va ilmiy merosi, o‘tmishda yashab o‘tgan buyuk ajdodlarimiz namunasi katta ro‘l o‘ynaydi. Demak, ma’naviy barkamol bo‘lish uchun faqat til va adabiyotdan olingan bilimlar yetarli emas ekan. Haqiqiy ma’naviy boylik xalq tarixi, madaniyati, urf-odatlarini, ajdodlarimiz ilmiy merosini ham o‘z ichiga oladi. Sinfdan tashqari ishlarni olib borishda quyidagi tamoyillarga amal qilish lozim:

⇒ *Ilmiylik.*

⇒ *Ko‘rgazmalilik.*

⇒ *Tushunarlilik.*

⇒ *Qiziqarlilik.*

⇒ *Muntazamlik va izchillik.*

⇒ *Ixtiyoriylik.*

⇒ *Nazariyani amaliyot bilan bog‘lash.*

To‘garak ishlarining o‘zaro bog‘liqligini ta’kidlagan holda, yana shuni aytish kerakki, ularning farqli tomonlari ham bor. Dars o‘quv-tarbiya jarayonining asosiy shakli bo‘lib, u ma’lum dastur, reja asosida, dars jadvalida ko‘rsatilgan vaqtda o‘tiladi.

To'garak mashg'ulotlari, garchi rejalashtirilsa ham, dars jadvaliga kiritilmaydi. Sinfda, asosan, bir xil yoshdagi o'quvchilarga dars o'tiladi. Aqlan va jismonan sog'lom o'quvchi shu sinf uchun belgilangan dasturni o'zlashtirishi shart. Sinfdan tashqari ishlarda bir paytning o'zida har xil yoshdagi o'quvchilar ishtirok etishi mumkin. Dars jadvaliga qo'yilgan darslarga kirish o'quvchi uchun shart, o'qish majburiydir. To'garak mashg'ulotlarida ishtirok etish ixtiyoriylikka asoslangan. To'garak mashg'ulotlarini mazmun-mohiyati jihatidan olib qaralganda bir-biridan ajratib bo'lmaydi, biroq ularning bir narsa emasligi ayon bo'lib turibdi.

Savol va topshiriqlar

1. Tarbiyaviy ishlarning asosiy yo'nalishlarini izohlab bering.
2. Tarbiyaviy ishlarning manbalariga nimalar kiradi?
3. Tarbiyaviy ishlarni tashkil etish usullarini gapirib bering.
4. Zamonaviy maktab direktorining vazifalari nimalardan iborat?
5. Kasbiy faoliyat deganda nimani tushunasiz?
6. To'garak ishlarini qanday tashkil etish mumkin?
7. To'garaklarni tashkil etishda qaysi tamoyillarga amal qilinadi?
8. Qatnashgan to'garagingiz haqida hisobot tayyorlab keling.

IV BOB. TARBIYAVIY ISHLAR TIZIMIDA TEXNOLOGIYALAR

4.1. Sinfдан va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar Konsepsiyasi

„Sinfдан va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar Konsepsiyasi“ Xalq ta’limi vazirligi tomonidan 1993- yili tasdiqlangan edi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasida qabul qilingan „Ta’lim to‘g‘risida“gi Qonun va „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“ni, ular asosida ishlab chiqilgan hukumat va vazirlik qarorlarini hayotga tatbiq etish, ta’lim sohasini tubdan isloh qilish maqsadida mazkur Konsepsiyani qayta ishlashga to‘g‘ri keldi. Yangi tahrirdagi Konsepsiya Qori Niyoziy nomidagi O‘zPFITI olimlari guruhi, Respublika Ta’lim markazi mutaxassislari va Xalq ta’limi vazirligi xodimlari tomonidan ishlab chiqildi. Shaxs kamoloti bosqichlarini belgilab olishga yo‘naltirilgan ushbu Konsepsiyani tayyorlashda Xalq ta’limi xodimlari va keng jamoatchilik fikrlari inobatga olindi.

Sinfдан va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar Konsepsiyasining zaruriyati. O‘zbekiston Respublikasining istiqloлга erishuvi hamda o‘z mustaqil siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy yo‘liga ega bo‘lishi xalq xo‘jaligining turli sohalarida, jumladan, xalq ta’limi tizimida ham o‘sib kelayotgan yosh avlod ta’lim-tarbiyasi bilan bog‘liq jarayonni qayta ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda.

Hozirgi paytda fan va madaniyatning eng so‘nggi yutuqlari asosida yosh avlodni hayotga tayyorlashning samarali shakl va uslublarini izlash nihoyatda zarur. Ayniqsa, o‘smirlar orasida axloqiy va ma’naviy jihatdan tarbiyaviy ishlarni kuchaytirish muhimdir. Zero, axloq yo‘q ekan, inson ongli ijtimoiy shaxs bo‘la olmaydi. Shuning uchun ham axloqiy tarbiya shaxsning har tomonlama va erkin shakllanishida asosiy o‘rinni egallaydi.

Maktab va maktabdan tashqari ta’lim muassasalari tarbiyachilari (o‘qituvchilar, sinf rahbarlari, ma’naviy-ma’rifiy tarbiya ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosarlari, bolalar yetakchilari va boshqalar) jamoasi oldida o‘quvchilarga umuminsoniy axloq

qoidalari asosida hayot kechirishni o'rgatishdek muhim vazifa turadi. Fanni o'rganishga muhabbat uyg'otish, bilimga tashnalik fazilatlarini axloqiy tarbiyaning ajralmas tarkibiy qismidir. Bolalarning o'qishdagi muvaffaqiyatidan uning guruhdagi o'rni aniqlanadi, atrofda qilarning u bilan munosabati belgilanadi, o'qishdagi muvaffaqiyat bolaning axloqiy tarbiyasini yuqori darajaga ko'taradi.

O'quvchilar qalbida yuksak ma'naviyatlilikni shakllantirishda kitob va kitobxonlikning ahamiyati beqiyosligini tushuntirish zarur. Kitob yoshlar uchun hayot maktabidir. Bilim manbasi bo'lgan kitobni sevish, uni o'qish va ko'z qorachig'idek saqlay bilish, o'qish uchun uni tanlay olish va o'qish madaniyatini bilish kerak. Bu ishda ustoz-u murabbiylar va kutubxona xodimlari yordam berishlari lozim.

4.2. Tarbiya texnologiyasi asoslari

Bizga yaxshi ma'lumki, tarbiya jarayoni uzoq muddatli, murakkab, uzluksiz bo'lib, u o'ziga xos xususiyatlarga ega. Garchi zamonaviy ta'lim texnologiyasi o'quvchining ta'lim jarayonidagi yetakchilik rolini yoqlayotgan bo'lsa-da, tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchi asosiy mavqeyini egallay olmaydi. Chunki unda xarakter, dunyoqarash yetarlicha shakllanmagan bo'lib, u bu borada tarbiyachining yordamiga ehtiyoj sezadi. Shu bois tarbiya texnologiyasi mantiqiy hamda tarkibiy jihatdan ta'lim texnologiyasidan farq qiladi.

Tarbiya texnologiyasi asosida tarbiyaviy jarayon yotadi. O'quvchilar faoliyatni tashkil etuvchilar bo'lib, ular tomondan erishiladigan natijalarni rejalashtirish va unga erishish usullari, bu usullarni modellashtirish, ishlab chiqarilgan reja va modellarni ro'yobga chiqarish, bu rejalarni amalga oshiruvchi shaxsning faoliyati va axloqini boshqarish kabilar hisoblanadi.

Tarbiya — tarbiyachi va tarbiyalanuvchi faoliyatlarini o'z ichiga olgan ikki yoqlama jarayon. Tarbiyachilar — bilim va tarbiyaga ega bo'lgan kishilar, tarbiyalanuvchilar — bilim va tajriba o'rganuvchi yoshlardir. Ammo tarbiyalanuvchilar muayyan da-

rajada aktiv faoliyat ko'rsatmasalar tajriba va bilim o'rgana olmaydilar.

Tarbiya jarayoni:

- maqsadga yo'nalganlik;
- ko'p omillik;
- jo'shqinlik;
- davomiylik;
- uzluksizlik;
- komplekslilik;
- variantlilik;
- ikki tomonli xarakter;
- natijalarning olisligi.

Tarbiya vazifalari:

1. *O'z vatanining fuqarosini tarbiyalash.* Tarbiyaning bu vazifalarini amalga oshirish quyidagilarni taqozo etadi:

— milliy vatanparvarlik, o'z vataniga, tarixiga, madaniyatiga iftixor tuyg'usi;

— millatlararo madaniy munosabatlar, siyosiy madaniyat.

2. *Shaxsning ma'naviyatini shakllantirish.* Ma'naviyat — kishining ichki dunyosi bo'lib, uning jamiyat va tabiatdagi „Men“i, obrazi, taqdiri va rolini ifoda etadi. Ma'naviyat darajasi — bu, ma'lum ma'noda, insoniylik mezonidir. Ma'naviyatni shakllantirish — bu uning shaxsiy harakatlari, intilishlari, refleksiyasi bilan kishining ichki dunyosini vujudga keltirishdir.

3. *Mehnatkash insonning iqtisodiy tafakkurini tarbiyalash.* Mehnatga, kasbga hurmat va ijtimoiy-psixologik jihatdan yoshlarda mustaqillik, ijod, ishchanlik, faollik, yuqori kasbiy tayyorgarlik sifatlarini kuchaytirish zarur.

4. *Ruhiy-jismoniy sog'lomlikni tarbiyalash.* Bu axloqiy-hayotiy muvozanat va psixologik qulaylik holatini ushlab turish hamda jismoniy rivojlanish me'yoridan uzoqlashib ketishga yo'l qo'ymaslik ko'nikmalarini shakllantirishdir.

5. *Kishining tabiat bilan munosabatini uyg'unlashtirish.* Ekologik fojia muammosi davrimizning eng dolzarb muammolaridan biridir. Kishining tabiat bilan munosabatini uyg'unlashtirish

aniq hududiy o'ziga xoslikni hisobga olgan holda o'lkashunoslik va tabiatshunoslik bo'yicha amaliy faoliyatni kuchaytirish va kengaytirishni talab etadi.

Bu esa, o'z navbatida, tarbiyalanuvchilarga nafaqat ekologik xavfsizlik qoidalarini anglab yetish, balki tabiatni qo'riqlash ishida shaxsan qatnashish zarurligiga ishonch hosil qilish imkonini ham beradi.

6. *Shaxsda individuallik va jamoaviylikni tarbiyalash.* Sobiq Ittifoq davrida pedagogika shaxsni jamoaga va jamoa orqali tarbiyalashga yo'naltirilgan edi. Hozirgi paytda ayrim pedagogik doiralarda individual tarbiya haddan tashqari maqtalmoqda. Aslida individual va jamoaviy tarbiya bir-biriga zid emas. Individuallik tabiat tuhfasini bo'lib, uni rivojlantirish zarur. Modomiki, inson jamiyatda yashar ekan, u jamiyatdagi axloq va huquq me'zonlarini, ijtimoiy fikrlarni hurmat qilishi lozim. Mehnatning aksariyat ko'rinishlari uchun jamoa harakati zarur bo'ladi. Shu tufayli jamoaviylik ruhida tarbiyalash dolzarb masala bo'lib hisoblanadi. Ayni chog'da individual tarbiya nihoyatda muhimdir, chunki bunga dastlab yetarlicha e'tibor berilmagan edi, hozir esa buni zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar talab etmoqda.

Tarbiya tizimining milliy xususiyatlari:

— milliy tarix va madaniyatning o'ziga xos jihatlarni hisobga olish;

— tarbiyaviy ishlarda milliy udumlar, an'analar, urf-odatlar, diniy marosimlardan foydalanish;

— milliy madaniyat jahon madaniyatining bir bo'lagi ekanligi tushunchasini shakllantirish.

Tarbiya tamoyillari:

Tarbiya tamoyillari — bu umumiy qoida bo'lib, unda tarbiyaviy jarayonni tashkil qilish mazmuni, metodlari shakllariga bo'lgan asosiy talablar aks etgan. Ta'lim tamoyillaridan farqli ravishda ular o'qituvchilar tomonidan tarbiyaviy vazifalarni hal etishda qo'llaniladi. Bu tamoyillarning asosiy jihatlari: majburiylik (uyg'unlilik), teng ahamiyatlilik hisoblanadi. Tarbiya tamoyillari tarbiyachilar uchun tayyor, har narsaga yaraydigan qoida emas,

chunki uni qo'llash bilan yuqori natijalarga erishib qolinmaydi. Bu tarbiyachining na tajribasini, na mahoratini almashtira oladi, ularning amalga oshirishi shaxs faoliyati bilan shakllangan.

Tarbiya tamoyillari tizimi (sistemi):

Tarbiyaviy jarayonga tayanuvchi tamoyillar tizimida quyidagilarni ajratish mumkin:

- tarbiyaning ijtimoiy yo'nalganligi;
- tarbiyaning hayot va mehnat bilan bog'liqligi;
- tarbiyada ijobiy jihatlarga tayanish;
- tarbiyani insonparvarlashtirish;
- shaxsiy yondoshish;
- tarbiyaviy ta'sirning umumiyliigi.

Tarbiyaning ijtimoiy yo'nalganligi. Ilg'or o'qituvchilar tarbiyani ijtimoiy institut sifatida tushunganlar. Turli davlarda yo ijtimoiy, yo davlat, yoki shaxsiy yo'nalish kasb etib, uning mazmun tamoyillari o'zgargan. Mazkur tamoyil o'qituvchining barcha faoliyati tarbiyaning davlat strategiyasiga mos holda o'sib kelayotgan avlodni tarbiya vazifalariga bo'ysundirishni talab qiladi va tarbiyachilar faoliyatini shaxsni ijtimoiylashtirishga yo'naltiradi. Bu tamoyillarni amalga oshirishning asosiy qoidalari tarbiyaviy (mehnat, ijtimoiy, o'yin va b.) faoliyat jarayonida o'quvchilarda faoliyatning ijtimoiy qimmat va muhim sababga molik, ijtimoiylashtirish suratini tezlashtirishni tashkillashtirish zaruriyati bilan bog'langan.

Tarbiyaning hayot va mehnat bilan bog'liqligi. Mazkur tamoyil o'qituvchilar faoliyatining ikki asosiy yo'nalishini ko'zda tutadi:

a) tarbiyalanuvchilarni kishilarning ijtimoiy va mehnat faoliyati, unda ro'y berayotgan o'zgarishlar bilan atroflicha va darhol tanishtirish;

b) tarbiyalanuvchilarni haqiqiy hayotiy munosabatlar, ijtimoiy foydali faoliyatning turli ko'rinishlariga jalb qilish.

Tarbiyaning hayot bilan bog'liqligi tamoyilini amalga oshirish o'qituvchidan quyidagilarni ta'minlash mahoratini talab etadi:

— tarbiyalanuvchilar tomonidan mehnatning jamiyat va alohida shaxs hayotidagi rolini tushunish;

— fuqarolarning o‘sib borayotgan talablarini qondirish uchun iqtisodiy bazaning ahamiyati;

— moddiy va ma’naviy boyliklarni yaratuvchi mehnat kishilariga hurmat;

— ijodiy mehnatga bo‘lgan qobiliyatini rivojlantirish;

— zamonaviy ishlab chiqarishning umumiy asoslarini tushunish;

— iqtisodiy bilimlarni egallash;

— umumiy madaniyat, mehnatni ilmiy tashkil etish;

— mehnat faoliyatiga shaxsiy va ijtimoiy qarashlarni qo‘shib olib borish;

— jamiyat mulki va tabiat boyliklariga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lish;

— xo‘jasizlik, mas’uliyatsizlik, boqimandalik, tekinxo‘rlik ko‘rinishlariga murosasiz munosabatda bo‘lish.

Tarbiyaning hayot, mehnat bilan aloqasi tamoyili quyidagi shartlarga rioya qilib amalga oshiriladi:

— ijtimoiy, iqtisodiy va mehnat tarbiyasida mavhumlik va aqidaparastlilikni bartaraf etish;

— tarbiyalanuvchilarning faoliyatini turli ko‘rinishlarida (shu jumladan, ta’til davridagi ishlarni qo‘shgan holda) ishtirok etish xohishlarini qo‘llab-quvvatlash;

— tarbiyaviy ishlarda mahalliy o‘lkashunoslik materiallaridan foydalanish;

— qabul qilinayotgan qarorlarga mas’ullik hissini o‘rgatish;

— ijtimoiy-iqtisodiy sohalarda bo‘layotgan o‘zgarishlarga muvofiq tarbiyaning mazmuni, metodi, vosita va shakllarini yangilash.

Tarbiyaviy jarayonni shunday tashkil etish kerakki, tarbiyalanuvchilar o‘z mehnatlarining kishilar jamiyati uchun zarurligini, ularga manfaat keltirishini sezsinlar.

Tarbiyada ijobiy jihatlarga tayanish. Tarbiyada foydali ishga tayanish kishidagi ijobiy hislatlarni va shu asosda yetarlicha shakllanmagan yoki salbiy shakllangan sifatlarni zarur daraja va uyg‘unlikda aniqlashni ko‘zda tutadi.

Tamoyilni amalga oshirish quyidagi qoidalarga asoslanadi:

— tarbiya tizimida adovat, tarbiyalanuvchining kurashi, kuch va jarayonlarini qarama-qarshi qo'yish mumkin emas;

— ijobiy natijalar tarbiyalanuvchi taqdirida tarbiyalovchining hamkorlik, toqat va manfaat ko'ruvchi sifatida ishtirok etish imkoniyatini beradi;

— tarbiyalanuvchining axloqida yuzaga kelgan kamchiliklarga diqqatni qaratmaslik, ijobiylarini aniqlash va qo'llab-quvvatlash zarur;

— o'quv yurtida ijobiy tarbiyaviy muhit, ruhiy-psixologik iqlimni yuzaga keltirish, saranjom-sarishtalik, tozalikni saqlash zarur;

— tarbiyalanuvchilarni yuqori natijalarga erishish imkoniyati mavjudligiga ishonch hosil qilish.

Tarbiyani insonparvarlashtirish. Bu tamoyilga qo'yiladigan asosiy talablar:

— tarbiyalanuvchi shaxsiga insoniy munosabat;

— uning huquqi va erkinligini hurmat qilish;

— tarbiyalanuvchiga kuchi yetadigan va oqilona shakllantirilgan talablarni qo'yish;

— tarbiyalanuvchining holatini, hatto u taqdim etilgan talablarni bajarishidan bosh tortgan paytda ham tushunish;

— kishining o'zi bilan o'zi bo'lish huquqini hurmat qilish;

— tarbiyalanuvchilar ongiga tarbiyaning maqsad va vazifalarini yetkazish;

— talab etilayotgan sifatlarni majburiy shakllantirmaslik;

— shaxsning or-nomus va qadr-qimmatini kamsituvchi jazoga yo'l qo'ymaslik;

— ma'lum sabablar bilan shaxsning haqligiga zid keluvchi sifatlarning shakllanishini uning tomonidan to'liq rad etilish huquqini tan olish.

Tarbiyaviy jarayonning insonparvarlashtirilishi uning demokratlashtirilishi bilan bevosita bog'langan. Demokratlashtirish, dastavval, tarbiyaviy tizimning barcha bosqichlarining usul va metodlarida ko'rinadi. Shu ma'noda demokratlash avtoritarizmining aksidir.

Shaxsiy yondoshish. Bunday yondoshish tarbiyalanuvchilarning shaxsiy sifatlariga tayanishni koʻzlaydi va tarbiyachidan quyidagilarni talab etadi:

— shaxsning individual xususiyatlarini (xarakteri, mijozi temperamenti, qarashlari, odatlari va b.) muntazam oʻrganish va yaxshi bilish;

— mohirona tashxislash va shaxsiy sifatlarning real shakllanganlik darajasini bilish;

— tarbiyalanuvchini shaxsning rivojlanishini taʼminlovchi murakkablashib boradigan faoliyatga tortish;

— shaxsning faolligiga tayanish;

— shaxsni tarbiyalashdan oʻz-oʻzini tarbiyalashga oʻtish, maqsadi, mazmuni, metodlarini, oʻz-oʻzini tarbiyalashning shakllarini belgilash mahoratini hosil qilish;

— faoliyatning muvaffaqiyatga olib keluvchi mustaqillik, tashabbus, tarbiyalanuvchilarning tashabbuskorligini, mohirona tashkil etish va yoʻnaltirishni rivojlantirish.

Tarbiyaviy taʼsirning umumiyligi. Bu tamoyil tarbiyaga daxldor boʻlgan barcha shaxslar, tashkilotlar, ijtimoiy institutlar, pedagogik taʼsirni oʻzaro toʻldirgan holda, birlashib harakat qilishlari, tarbiyalanuvchilarga kelishilgan holda talablar qoʻyishlari, bir-birlariga yordam berishlari talab etiladi.

Tamoyilni amalga oshirishning asosiy qoidalari:

— tarbiyachilar tomonidan tarbiyaviy taʼsir etishning boshqa sohalarini hisobga olib borish;

— oʻquvchilarning oilasi bilan aloqada boʻlish, tarbiyaviy vazifalarni hal etishda unga tayanish, tarbiyaviy harakatlarni keli-shib olish;

— tarbiyachining oʻzi tarbiyalangan boʻlishi (oʻz tarbiyalanuvchilariga singdirilishi lozim boʻlgan sifatlarga ega boʻlish);

— tarbiyachining tarbiyaviy jarayondagi boshqa subyektlar bilan hamkorligida birlashtiruvchi (ayiruvchi emas) omilga tayanish;

— oʻz hamkasblari, jamoasi, ijtimoiy tashkilotlar va boshqalarning maʼqul talablarining tarbiyachi tomonidan qoʻllab-quvvatlanishi;

— tarbiyaviy taʼsir etishda anʼanaviylik, tarbiyaviy jarayonda muntazamlik;

— tarbiyaviy jarayonning barcha subyektlari orasida aloqalar-ni oʻrnatish.

Tarbiya jarayonining mazmuni. Tarbiya jarayonining mazmuni — bu bilimlar, eʼtiqodlar, koʻnikmalar, sifatlar, shaxs qi-yofasi, axloqning barqaror odatlari sistemasi boʻlib, tarbiyalanuvchilar qoʻyilgan maqsad va vazifalarga muvofiq ularni egallab olishlari zarur.

Tarbiyaning asosiy gʻoyalari:

1. Tarbiya maqsadlari realizmi.
2. Tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning birgalikdagi faoliyati.
3. Oʻz yoʻlini belgilab olish.
4. Tarbiyachining shaxsiy yoʻnalganligi.
5. Ixtiyoriylik.
6. Jamoaviylikka yoʻnalganlik.

Uyushgan tarbiya insonni hayotdagi uchta asosiy rolga — fuqarolikka, xodimlikka va oilaparvarlikka tayyorlashi lozim.

Fuqarolikni shakllantirish chogʻida aniq moʻljalga asoslanish:

— fuqarolik majburiyatlari — Vatan, jamiyat, ota-ona oldi-dagi majburiyat hissi, milliy iftixor va vatanparvarlik tuygʻusi;

— davlat konstitutsiyasi, davlat hokimiyati organlari, mam-lakat Prezidenti, davlat ramzlari (gerb, bayroq, madhiya)ga hurmat;

— mamlakat taqdiriga javobgarlik;

— jamoat tartibi va yashash madaniyati;

— mamlakatning milliy boyligi, tili, madaniyati, anʼanalari-ni asrab-avaylash;

— ijtimoiy faollik;

— demokratik tamoyillarga rioya etish;

— tabiatni asrab-avaylash;

— oʻzgalarning huquq va erkini hurmat qilish;

— faol hayotiy jarayon;

— oʻz huquqini anglash va fuqarolik masʼuliyati;

— halollik, rostgoʻylik, sezgirlik, mehr-shavqat;

— o‘z ishi va qilmishlariga javobgarlik;
— xalqaro hamkorlik, boshqa mamlakatlar xalqiga hurmat va hokazo.

Xodimni farqlovchi belgilar:

— intizomlilik va mas’uliyat;
— ishchanlik va tashkilotchilik;
— umumiy, maxsus va iqtisodiy bilimlar;
— siyosiy bilimlar;
— mehnatga ijodiy yondoshish;
— qat’iyat, topshirilgan vazifani tez va sifatli bajarishga intilish;
— kasbiy g‘urur, mahoratga hurmat ko‘rsatish;
— onglilik, xushmuomalalik, tartiblilik;
— mehnat faoliyati tajribasi;
— mehnatga, hayotga, faoliyatga estetik munosabat;
— jamoaviy, birlashib mehnat qilish layoqati;
— tashabbuskorlik, mustaqillik, Vatan, jamiyat ravnaqi uchun ko‘p va samarali mehnat qilishga tayyorlik;
— ishchanlik va uddaburonlik;
— mehnat kishilariga, ishlab chiqarish ustalariga hurmat va boshqalar.

Oilaparvarlikni farqlovchi belgilar:

— mehnatsevarlik, mas’uliyatlilik;
— xushmuomalalilik, muloyimlik, aloqa madaniyati;
— o‘zini jamoada tuta bilish;
— pokizalik, ozodalik, gigiyenik ko‘nikmalar;
— salomatlik, faol turmush tarziga ko‘nikish;
— dam olishni tashkil etish, o‘tkazish omilkorligi;
— har tomonlama bilimdonlik;
— huquqiy normalar va qonunlarni bilish;
— bolalarni tarbiyalash layoqati;
— nikohdan o‘tishga tayyorgarlik va oilaviy vazifalarni bajarish;
— o‘z ota-onalari, yoshi ulug‘ kishilarga hurmat va boshqalar.

Dunyoqarashni shakllantirish.

Dunyoqarash — bu kishi ongining bilimlar, qarashlar, maslak va oliy maqsadlarni qamragan, tabiat va jamiyatning rivoj-

lanishiga uning munosabatini ko'rsatadigan, uning ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-estetik mavqeyi va xulqini hayotning turli sohalari da belgilaydigan o'ziga xos sohadir.

Bilimlar — dunyoqarashning obyektiv komponenti sifati, shaxsning tavsifiy, tasdiqlanuvchi mulohazasi shakliga ega bo'lib, ilmiy haqiqat tarzida tasavvur etiladi.

Qarashlar — bu hikmatning tabiat va jamiyatda uchrovchi u yoki bu hodisalarini tushuntirish, bu hodisalarga o'zining munosabatini ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan hukmlar, subyektiv xulosalardir.

Ishonch — bu chuqur anglangan va hayajon bilan boshdan kechirgan g'oyalar majmuyi bo'lib, ular mafkura, siyosat, axloq va san'atga daxldor bo'lgan shaxsning hayotiy mavqeyi hamda faoliyati va axloqi xarakterining barqaror ekanligini bildiradi.

Oliy maqsad — anglab yetilgan va ta'sirchan idrok etishning oliy kamoloti bo'lib, shaxsning faoliyat maqsadi va hayotiy maslagidir.

Dunyoqarash vazifalari:

- axborot in'ikosi;
- boshqaruvchi;
- baholovchi;

Dunyoqarashning asosiy ko'rinishlari:

- ilmiy;
- diniy;
- kundalik (hayotiy).

Ilmiy bilimlarning maslakka aylanishiga yordam beruvchi ruhiy-pedagogik mexanizmlar va pedagogik shart-sharoitlar:

- bilimlarni chuqur va mustahkam o'zlashtirish;
- dunyoqarash xarakteridagi barcha dalil va asoslarning mantiqan isbot etiluvchi va o'zaro zid emasligini chuqur ilmiy asoslash;
- ta'lim va tarbiyaning fuqarolik yo'nalishi;
- tarixiylik tamoyilini amalga oshirish;
- bilish aktivligi va mustaqilligini rivojlantirish;

— o‘rganayotganlarning o‘rganilayotgan materialga nisbatan hissiy munosabatini uyg‘otish;

— o‘qituvchi shaxsining ijobiy ta’siri.

Fuqaro — bu muayyan davlatda doimo yashaydigan, uning himoyasidan foydalanadigan, huquq va burchlar majmuyiga ega bo‘lgan shaxsdir.

Fuqaroni tarbiyalash o‘qiyotganlarda vatanparvarlik, xalqaro munosabatlar madaniyati, siyosiy madaniyatni tarbiyalashni ko‘zda tutadi.

Vatanparvarlik — o‘z vataniga, xalqiga sadoqat va mehr-muhabbatdir. Kishining tug‘ilib o‘sgan joyiga bog‘liqlik, ona tiliga bo‘lgan hurmat, vatan manfaatlariga sodiqlik va g‘amxo‘rlik, uning erkin va mustaqilligini himoyalash; ijtimoiy va madaniy yutuqlaridan faxrlanish; tarixiy o‘tmish va axloqiy an‘analarga hurmat munosabati; o‘zining mehnati, kuchi va qobiliyatini vatan ravnaqiga bag‘ishlash hissi vatanparvarlikda namoyon bo‘ladi.

Xalqaro munosabatlar madaniyati turli xalqlarning xalqaro iqtisodiy, ma’naviy axloqlari, turli millat vakillarining o‘zaro hurmat qilishlari, muayyan axloqiy xushmuomalalikni saqlashning, boshqa xalqlarning tili, odatlari va an‘analarini mensimaslikka yo‘l qo‘ymaslikda ko‘rinadi, bu munosabatlarning yuqori darajadagi takomili va rivojlanishini ko‘zda tutadi.

Xalqaro munosabatlar madaniyati quyidagilarni aks ettiradi:

— boshqa millat kishilariga, ularning tili, milliy urf-odatlari va an‘analariga hurmat;

— boshqa mamlakatlar va xalqlarning hayoti va madaniyati yutuqlariga qiziqish bilan qarash;

— umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirishga intilish.

Tarbiyalanuvchilar faoliyatining darsdan tashqari tizimini loyihalash. Darsdan tashqari faoliyat tizimi o‘qitishning nazariy va amaliy tizimini to‘ldiradi. Uning asosiy vazifasi o‘qitishdan tashqari vaqtini o‘zini-o‘zi tarbiyalash va ijtimoiy faoliyatini mehnat bilan shug‘ullanish uchun oqilona taqsimlashga yordam berishdir.

Ta’lim olayotganlarning darsdan tashqari faoliyatini loyihalash vazifalari:

— ijtimoiy moslashuv zonasini tashkil etish va o'qiyotganlarning ijtimoiy harakatchanligini ko'rsatish;

— bo'lajak mutaxassislarning kasbiy moslashuvi uchun ularga shart-sharoitlar yaratish;

— o'qiyotganlarni mustaqil o'qish yo'li bilan ta'limni davom ettirishga yo'llash;

— har bir ta'lim oluvchining qobiliyati, qiziqishi va ishtiyoqini rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish;

— o'quvchilarni erkin vaqtdan unumli foydalanish, dam olish mahoratini egallashga o'rgatish.

Tarbiya jarayonining mohiyati, qonuniyatlari va o'ziga xos jihatlari xususidagi mavjud nazariy va amaliy g'oyalarga, pedagogik bilimlarga tayangan holda tarbiya texnologiyasining tarkibiy qismlarini quyidagicha belgilaydi:

1. Tarbiya jarayonining umumiy loyihasi;
2. Tarbiyani tashkil etishga bo'lgan ijtimoiy ehtiyoj (rag'bat);
3. Tarbiya maqsadi.
4. Tarbiya mazmuni (shakl, metod, usul va texnik vositalar);
5. O'qituvchi (tarbiyachi) faoliyati;
6. O'quvchi (tarbiyalanuvchi faoliyati);
7. Tarbiya samarasi (natija).

Tarbiya nazariyasi — pedagogikaning bir qismi bo'lib, tarbiyaviy jarayon mazmuni, usuli va tashkil etilishi masalalarini o'rganadi. Hayotga yangicha siyosiy va iqtisodiy nuqtayi nazardan yondoshish o'sib kelayotgan yosh avlod tarbiyasi bilan bog'liq jarayonni ham qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda.

Hozirgi zamon pedagogikasida tarbiya tarbiyachining tarbiyalanuvchi shaxsiga oddiy ta'sir ko'rsatishi emas, balki tarbiyachilar va tarbiyalanuvchilarni aniq bir maqsadga qaratilgan, bir-biri bilan hamkorlikda qiladigan munosabatlari va o'zaro ta'sir ko'rsatishi ekanligi alohida ta'kidlanadi. Bugungi kunda shunchaki bilim egasi bo'lgan insonni emas, balki ijodkor, o'z iste'dodi bilan ajralib turuvchi ishbilarmon insonni tarbiyalash zamon taqozosidir.

O'quv yurtlarida tarbiyaviy jarayonni tashkil qilish asosiga ilg'or milliy, ma'naviy, axloqiy qadriyatlar va mezonlar, xalq

pedagogikasi, marosimlar, bayramlar, o‘yinlar va boshqalar qo‘yilishi kerak. Shu bilan birga, tarbiya jarayonida kishining turli qobiliyatlari rivojlanadi, g‘oyaviy, axloqiy, irodaviy, estetik xislatlari shakllanadi, jismoniy kuch-quvvati mustahkamlanadi.

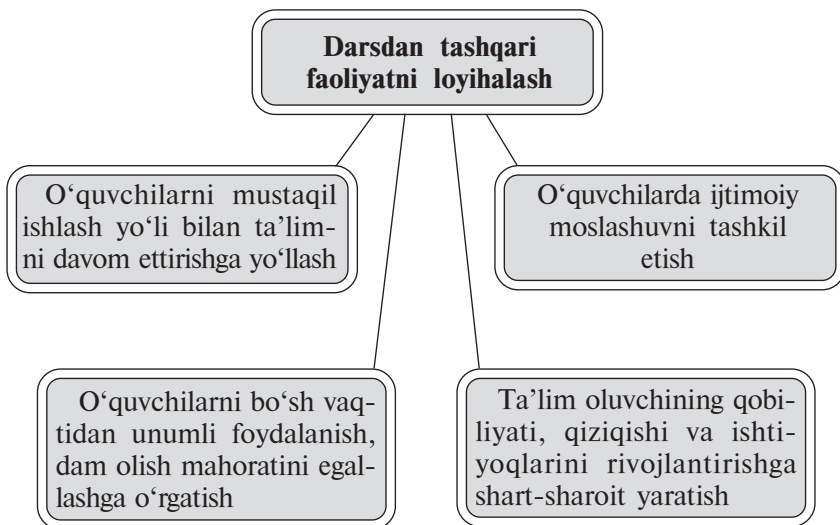
4.3. Tarbiya texnologiyalari

O‘zbekiston Respublikasi huquqiy demokratik jamiyat qurish yo‘lidan borar ekan, o‘z fuqarolarining, ayniqsa, yangi jamiyat barpo etishga bel bog‘lagan, o‘sib kelayotgan avlod va mutaxassislarining ma‘naviy shakllanishiga alohida e‘tibor qaratilgan.

„Hozirgi davrda jamiyat rivojining asosiy maqsadi, — deb ta‘kidlagan edi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov, — mustaqillikning milliy g‘oya va mafkurasini mamlakatimizda yashayotgan har bir kishining dunyoqarashi, ma‘naviy asosiga aylantirish kerak“. Milliy mafkura vazifalari maxsus tashkil etilgan ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar jarayonida amalga oshiriladi. Tarbiyaviy jarayon umumiy o‘rta, o‘rta-maxsus va kasb-hunar, oliy ta‘lim muassasalarida o‘ziga xos mohiyat kasb etadi. Pedagog xodimlar, o‘qituvchilar va tarbiyachilar milliy istiqlol g‘oyasi bilan qurollangan bo‘lib, uni har bir fuqaro ongiga yetkazish malakalariga ega bo‘lishlari kerak.

Ta‘lim muassasalarida tarbiyaviy jarayonni tashkil qilish asosiga ilg‘or milliy, ma‘naviy-axloqiy qadriyatlar va mezonlar, xalq pedagogikasi, marosimlar, bayramlar, o‘yinlar va boshqalar qo‘yilishi kerak. Ularni tashkil qilish, o‘tkazishda tarbiya texnologiyalaridan yoki interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilarda o‘z yurtiga mehr-muhabbat, vatanparvarlik, oilaparvarlik, kasbiy fidoyilikning shakllanishiga yordam beradi.

Tarbiyalanuvchilar faoliyatining darsdan tashqari tizimini loyihalash ularning darsdan tashqari faoliyat tizimida o‘qitishning nazariy va amaliy qismini to‘ldiradi. Uning asosiy vazifasi darsdan tashqari vaqtini o‘zini-o‘zi tarbiyalash bilan shug‘ullanish uchun oqilona taqsimlashga yordam berishidir. O‘quvchilarning darsdan tashqari faoliyatini loyihalash (6-shakl).

6- shakl. O'quvchilarning darsdan tashqari faoliyatini loyihalash.

Darsdan tashqari faoliyat tizimi ko'p komponentli bo'lib, unga quyidagilar kiradi:

- ⇒ O'quv guruhi tarkibi;
- ⇒ Individual (yakka tartib);
- ⇒ Ijtimoiy birlashmalar va tashkilotlar;
- ⇒ Mehnat jamoalari;
- ⇒ Klublar, to'garaklar, muzeylar.

O'quvchilarning darsdan tashqari faoliyatining o'ziga xosligi shundaki, uning har bir komponenti alohida loyihalashtiriladi va har doim ham pedagogik ta'sir doirasi bilan qamrab olinmaydi.

4.4. Tarbiya maqsadini ishlab chiqish

Tarbiya — bu insonni ijtimoiy tajribalar bilan, uning barcha shakllarida bilim, his-hayajon, estetika, odob-axloq qoidalari bilan tanishtirish va individning ichki o'ziga xos jihatlarini,

imkoniyatlari va layoqatlarini rivojlantirish bo'yicha faoliyat hisoblanadi. Mana shu tarbiyaning asosiy manbayi shaxslar bo'lib qoladi — bu jamiyat va individning o'zidir. Tarbiyalanayotgan shaxs maqsadlari va qadriyatlari tizimida individuallik va ijtimoiylik nisbatlari muammosi tarbiya nazariyasida markaziy muammo hisoblanadi.

Jamiyat va shaxs bir-biri bilan qanday munosabatda bo'ladi? Shaxs jamiyatdan tashqarida yuzaga kelmaydigan jonzotdir, jamiyat esa, o'z navbatida, shaxslardan tashkil topadi. U shaxslar o'zaro munosabatlari jarayoni natijasi va jarayonning o'zidan iborat. Shaxssiz jamiyat yo'q va, demak, jamiyat ularga bog'liq bo'ladi. Ba'zida shaxsni mikrosotsitsi, jamiyatni esa makrosotsitsi, deb ataydilar. Bu bilan materiya harakatlanishining ijtimoiy shakli, ikki asosiy tarkibiy qismi to'g'risida gap borayotganligini ta'kidlaydilar.

Shaxs va jamiyatning yaqin bir-biriga bog'liqligi turli tomonlardan qaralishi mumkin. Biroq shaxs va jamiyat bir narsa va bir xilda o'xshash bo'lishi nimasi bilan farq qiladi? Uning farqi hajmiga aloqador bo'ladimi (kichik shaxs, katta jamiyat qabilida) yoki yana boshqa muhim farqi bormi, degan savollarga javob berish uchun o'zaro bog'liqlik mana shu doiradan chiqishi muhim. Mana shu ijtimoiy subyektlar funksiyalarining o'ziga xosligi nimalardan iborat?

Shaxs jamiyat emas. U jamiyatda paydo bo'lib, o'zini amalga oshirish jarayonida madaniyatini o'zgartiradi, ba'zan madaniyati rivojlanishida shunchalik ilgarilab ketadiki, o'n yillar, ba'zida hatto asrlar davomida jamiyat xotirasida qoladi.

O'zida jamiyat madaniyatining in'omlarini mujassam etganligi sababli, shaxs ijtimoiy tajribani yangicha talqin qilishda, ma'naviy va moddiy qimmatliklarni yaratishda, qayta anglashda mustaqil avtonom bo'lib qoladi.

Bunday shaxs o'zining zamondoshlari uchun ma'lum bo'lgan yoki begona tajribani olib kiradi, faqat vaqt o'tishi bilan asta-sekin jamiyatga kirib boradi. Bunday shaxs o'zini jamiyatga qarshi qo'yishi, unga qarshi chiqishi va u bilan kurashishga kirishishi mumkin.

Jamiyat — bu shaxs yoki shaxslar to‘plami emas. Jamiyat — bu qadriyatlar o‘z maktabini yaratadigan, har qanday subyektni xizmat qilishga majbur etishga intiluvchi, o‘zining mavjudligini saqlab qolish uchun shaxsni yutib yuborishga qodir, o‘zini harakatlantiruvchi ijtimoiy birlikdir. Shu bilan bir vaqtda, jamiyat insonlar to‘plagan madaniyatni saqlab qolish va odamga yetkazish usuli demakdir.

Shaxs va jamiyat ijtimoiy hayotning ikki asosiy subyekti sifatida ishtirok etadi. Hatto eng qulay ijtimoiy sharoitlarda ham (eng noqulay ijtimoiy sharoitlarda ham) ular birlashmaydi va ular o‘rtasidagi farq kamaymaydi. Ma’lum sharoitlarda ular bir-biriga qarama-qarshi turishi mumkin.

Tarbiya, jamiyatdagi hodisa sifatida, o‘sib kelayotgan avlodning jamiyat hayotida, turmushi, ijtimoiy ishlab chiqarish faoliyati, ijodi va ma’naviyligida ishtirok etishi murakkab qarama-qarshi ijtimoiy-tarixiy jarayon hisoblanadi. Ularning odam bo‘lishlari, rivojlanishlari va individualliklari, jamiyatning ishlab chiqarish kuchlari muhim elementlari, shaxsiy baxtlarini yaratuvchilari bo‘lib ishtirok etadi. U ijtimoiy taraqqiyot va avlodlar ketma-ketligini ta’minlaydi.

Tarbiya, ijtimoiy hodisa sifatida, uning mohiyatini ifoda etuvchi quyidagi asosiy belgilari bilan ifodalanadi:

1. Tarbiya o‘sib kelayotgan avlodni ijtimoiy hayot va ishlab chiqarish sharoitlariga jalb etish, ular bilan eskirayotgan va hayotdan chiqayotganlarini almashtirishning amaliy ehtiyojidan kelib chiqqan. Natijada bolalar katta bo‘ladilar, o‘z hayotlari va mehnat qobiliyatini yo‘qotayotgan katta avlod hayotini ta’minlaydilar.

2. Tarbiya — doimiy, zarur va umumiy kategoriya. U insoniyat jamiyati yuzaga kelishi bilan birga paydo bo‘ladi va jamiyatning o‘zi yashar ekan, u ham mavjud bo‘ladi. U jamiyatning mavjudligi va doimiyligi, uning ishlab chiqarish kuchlarini tayyorlash va insonni rivojlantirishni ta’minlashning muhim vositasi hisoblanganligi uchun ham zarurdir. Unda qonuniy o‘zaro bog‘liqliklar va bu hodisaning boshqa ijtimoiy hodisalar bilan

o‘zaro bog‘liqliklari aks ettiriladi. Tarbiya, o‘qitishning bir qismi sifatida, ta‘limni ham o‘z ichiga oladi.

3. Tarbiya — ijtimoiy-tarixiy rivojlanishning har bir bosqichida o‘zining vazifasi, mazmuni va shakllari bo‘yicha aniq tarixiy xususiyatga ega bo‘ladi. U jamiyat hayoti xususiyati va tashkil etilishi bilan bog‘liq bo‘lganligi uchun o‘z davrining ijtimoiy qarama-qarshiliklarini aks ettiradi. Sinfli jamiyatda turli sinflar, qatlamlar va guruhlarda bolalarni tarbiyalashning asosiy tendensiyalari ba‘zan qarama-qarshi bo‘ladi.

4. O‘sib kelayotgan avlodni tarbiyalash — ularning ijtimoiy tajriba asosiy elementlarini o‘zlashtirishlari hisobiga, ularni katta avlod ijtimoiy munosabatlariga, munosabatlar tizimiga va ijtimoiy zarur faoliyatiga jalb etishlari jarayoni va natijasi asosida amalga oshiriladi. Kattalar va bolalar o‘zaro ijtimoiy munosabatlari va o‘zaro aloqalari, ta‘sirlari har doim ularni bolalar yoki kattalar anglab yetishlaridan qat’iy nazar, tarbiyaviy yoki tarbiyalovchi hisoblanadi. Eng umumiy shakllarida bu o‘zaro munosabatlar, bolalar hayoti, sog‘ligi va oziqalanishlarini ta‘minlashga, jamiyatda ularning o‘rnini va ularning ruhiy holatini aniqlashga qaratilgan. Kattalar bolalar bilan o‘zlarining tarbiyaviy munosabatlarini anglab yetishlari va bolalarda u yoki bu sifatlarini shakllantirish maqsadlarini o‘z oldilariga qo‘yar ekanlar, ularning munosabatlari yanada pedagogik, anglab yetilgan maqsadga yo‘naltirilgan tus oladi.

Kattalarning ijtimoiy hodisa sifatida tarbiya xususiyatlarini anglab yetishlari asosida jamiyatda bolalar va jamiyat manfaatlari yo‘lida tarbiyalash qonunlaridan tushunilgan va maqsadga muvofiq foydalanishga intilish yuzaga keladi. Katta avlod tarbiyalash munosabatlari tajribalarini umumlashtirishga, ularda namoyon bo‘ladigan tendensiyalar, aloqalar, qonunlarni o‘rganishga, ulardan shaxsni shakllantirish maqsadlarida foydalanishga ongli ravishda murojaat etadi.

Mana shu asosda pedagogika — tarbiya qonunlari to‘g‘risidagi va bolalar hayoti, faoliyatini ongli ravishda hamda maqsadga muvofiq boshqarish maqsadlarida, ulardan foydalanish to‘g‘risidagi fan yuzaga keladi.

Shunday qilib, tarbiya — ijtimoiy hodisa — jamiyat va individning hayotini ta'minlash usuli sifatida zarurdir. U ma'lum tarzda shakllangan ijtimoiy munosabatlar va jamiyat hayot tarzi natijasidagi aniq tarixiy sharoitlarda amalga oshiriladi. Uni amalga oshirishning asosiy mezonlari shaxsning xususiyatlari va sifatлари hayot talablariga mos kelish darajasi hisoblanadi. Tarbiya ijtimoiy hodisa sifatida butun ijtimoiy hayotning tabiiy bir qismidir. Shuning uchun uning qarama-qarshiliklari ijtimoiy hayotning eng umumiy qarama-qarshiliklarining ifodasidir. Tarbiya aks ettiradigan bunday qarama-qarshiliklar qatoriga qotib va eskirib qolgan ishlab chiqarish munosabatlarining, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishni ortga surishi natijasida yuzaga keluvchi qarama-qarshiliklar kiradi. Bu qarama-qarshiliklar ijtimoiy tarbiya yada o'sib kelayotgan avlodni tayyorlashga konservativ yondashishlar mustahkam o'rnashib olishi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bizning jamiyatimizda mustaqillik davrigacha ijtimoiy hayot va ishlab chiqarish kuchlarining faqat davlat mulkchiligi asosida tashkil etilishi ishlab chiqarish o'sishini ortga surishga olib keldi. Davlat mulkchiligi va rejalashtirilishi ustunligi ijodiy shaxs faolligi va tashabbuskorligiga, ko'pincha, to'sqinlik qiladi. Xalq ta'limi tizimida bu o'zining mazmuni, shakli va metodlari qandaydir rasmiylashish hamda bir xilligi bilan ifodalanadi.

Tarbiyadagi boshqa bir qarama-qarshilik hayot talablari va shaxsning ijtimoiy hayotga va ishlab chiqarish faoliyatiga tayyorgarligi darajasi o'rtasida yuzaga keladi. Hayot talablarini anglab yetish, mana shu talablar asosida tarbiya mazmunini va tashkil etilishini ko'ra bilish ilmiy-texnik taraqqiyot keskin rivojlanishidan ortda qoladi. Ushbu qarama-qarshilik chuqurlashib borgan sari o'sib kelayotgan avlodni zamonaviy tayyorlashga xalaqit qiluvchi „qalpoq“ va konservativ holatlarni o'z vaqtida aniqlash hamda yo'qotish zarur bo'ladi. Uni hal etish ta'lim va tarbiya mazmunini muntazam va mos ravishda hal etishni, ta'lim va tarbiya metodlarini hayot talablariga javob bera oladigan qilishni talab etadi. Mana shu holat ijtimoiy hayot yangi sharoitlari va unga bolalarni tayyorlash bilan uning eskirib qolgan usullari o'rtasidagi qarama-qarshilik hisoblanadi.

Tarbiyadagi uchinchi qarama-qarshilik — insondagi mavjud tabiat kuchlari, inson tabiati rivojlanishi, uning cheklanmagan imkoniyatlari bilan jamiyat ijtimoiy hayotidagi bu rivojlanish cheklovi sabab bo‘luvchi, dasturlashtiruvchi sharoitlar o‘rtasida yuzaga keladi.

Erkinlikni cheklovchi avtoritar jamiyat iste’dodlarni so‘ndiradi, odamlarni buzadi, iltifotli mansabdorlarga va befarq rasmiyatchilarga, ishlab chiqarish jarayonining bir ortiqcha qismiga, ijtimoiy hayotda to‘siqqa aylantiradi. Demokratik jamiyat esa moddiy-texnik bazasini rivojlantira borib, turli ijtimoiy munosabatlarni takomillashtirib, har bir inson shaxsining ijtimoiy hayot talablariga mos va o‘zida mavjud tabiiy kuch, iste’dod va qobiliyatlarga nisbatan rivojlanishiga haqiqiy sharoit yaratadi.

Tarbiyaning to‘rtinchi qarama-qarshiligi — bolaning faol tabiati, uning ijtimoiy hayotda, turli munosabatlarda, muomalalarda ishtirok etishga intilishi bilan hayot jarayonida amaliy, haqiqiy ishtirok etish uchun tajriba, bilim, malaka va ko‘nikmalari yetishmasligi va uning tabiiy hamda ijtimoiy yetuk emasligi o‘rtasida kuzatiladi. Ushbu qarama-qarshilik bolalar uchun idrok etishga, tarbiya jarayonida faol ishtirok etishga haqiqiy harakatlantiruvchi kuch, rag‘bat hisoblanadi. U bolani faqat tarbiyaviy o‘zaro munosabatlar obyekti sifatida emas, balki subyekti sifatida ham ijtimoiy hayotda ishtirok etishga ta‘lim-tarbiyaviy tayyorlashga sabab bo‘ladi.

4.5. Tarbiya tizimini ijtimoiylashtirish

Tarbiya tizimining rivojlanishi uchta jarayonning rivojlanishida aks ettiriladi: ijtimoiylashtirish, o‘zini tarbiyalash va kasbiy ta‘sir ko‘rsatish. Bu jarayonlar uch asosiy subyektlar shaxsi bilan shakllanuvchi — jamiyat, individning o‘zi va pedagogning bir obyekt bilan o‘zaro munosabatlari davomida amalga oshiriladi.

Jamiyat to‘g‘risida to‘xtalib o‘tamiz. „Ijtimoiylashtirish“ tushunchasi tarbiya nazariyasida juda keng foydalaniladi. Tadqiqotchilar uni qadriyatli ko‘rsatmalari va tarbiyalash tamoyillariga

qarab tushuntiradilar. Hatto bu borada ma'lum an'analar yuzaga kelgan, katta ilmiy material ham to'plangan. Sotsiologik va psixologik adabiyotlarda ijtimoiylashtirish juda faol tahlil qilinadi. Shu bilan birga, ijtimoiy hayotda jamiyat va shaxs rolini talqin qilish, albatta, qarama-qarshi bo'lgan ijtimoiylashtirish konsepsiyasining shakllanishiga olib keladi. Qattiq ijtimoiylashtirish deb ataluvchi konsepsiya tarafdorlari, funksional maktab vakillari bu jarayonni shaxsni ijtimoiy tizimga to'la jalb etish sifatida belgilaydi. Sotsiologiya ijtimoiylashtirishni tahlil qilishda „moslashish“, „qulaylik“, „tenglik“ kabi muvozanat tushunchalariga tayanadi. Ularning tadqiqotlaridagi asosiy vazifa — individlarni ijtimoiy muhitga moslashtirish hisoblanadi.

Bu konsepsiyaga „yangi insonparvarlashtirish“ tarafdorlari qarshi chiqadi. Ular ijtimoiylashtirishda o'z qobiliyatlari va layoqatlarini yaratuvchi shaxsni hamda shaxsning o'zini amalga oshirishi va o'zini namoyon etishiga to'sqinlik qilayotgan elementlarni tanqidiy yengishni ko'radilar.

Biroq, birinchi holatda, ma'lum tarzda ishlab chiqilgan muhitga ta'sir ko'rsatish to'g'risida gap yuritilayotgan bo'lsa, ikkinchi holatda, „ijtimoiylashtirish va shaxs“ tushunchalarini to'la adashtirish sodir bo'lmoqda. Ta'lim tizimidagi ijtimoiylashtirish deyarli chiqarib tashlashga, uning o'zini tarbiyalash bilan almashtirishga, tarbiyachi kasbiyligiga esa shakllanayotgan shaxsning mustaqilligini ta'minlash vazifasini yuklatishga harakat qilinmoqda. Birinchi nuqtayi nazar ijtimoiy hayot taraqqiy etgan asoslarni qayta ishlab chiqish muammosiga e'tiborni kuchaytiradi, ikkinchisi esa, madaniy ijodkorlik shaxsi ijodiy qobiliyatlariga erkinlik berishga qaratilgan.

Ma'lumki, bu ikki qarama-qarshi nuqtayi nazarlardan bi-rortasi ham amaliy hollarda tarbiya amaliyotini takomillash-tirishga olib kelmaydi. To'g'ri, shaxs ichki dunyosini ijtimoiy manfaatlar bilan to'la bog'lab qo'yishga yo'l qo'yish mumkin emas. Lekin baribir jamiyat insonga ta'sir ko'rsatadi va ta'sir ko'rsatishni hisobga olmay bo'lmaydi. Ijtimoiylashtirish — muhit, jamiyatning shaxsga ta'siri demakdir. Shu bilan birga, ta'sir ko'rsatish shaxsning tashkil topishida juda zarur hisoblanadi.

Jamiyat, umuman, alohida kuch — oʻziga xos insoniy munosabatlar va oʻzaro aloqalardir. Bu narsalar boʻlmasa, odam ham baribir muhitga juda moslasha oladigan hayvonligicha qoladi. Muomalalar davomida yuzaga keladigan insonlar munosabatlari mana shu jamiyat demakdir.

Biz ijtimoiylashtirish toʻgʻrisida gapirar ekanmiz, odam ham, guruh ham, biomuhit, kosmos ham inson koʻziga koʻrinib va uning qalbida aks etib, maqsadga muvofiq boʻlmasa ham, insonga maxsus emas, faqat tasodifiy (koʻrinishi boʻyicha, mohiyati boʻyicha esa muqarrar va qonuniy) taʼsir koʻrsatib shaxsni shakllantiradi. Haqiqatda koʻzga koʻrinmas taʼsir koʻrsatish nazorat qilib boʻlmaydigan jarayon. Muhitning u yoki bu elementlari qachon, qanday ketma-ketlikda, qanday nisbatlarda shaxs bilan munosabatlarga kirishishini bilib boʻlmaydi. Hatto ularning har birini aniqlash ham mumkin emas. Biroq muhit shaxs uchun shakllanib boʻlgan dunyoqarashiga yot boʻlgan faoliyat sharoitlari va tamoyillarini majbur qilishda quvonchni his etish qiyin boʻladi. Agarda dunyoqarashi shakllanmagan boʻlsa, unda ham odamdan noqulay muhit taʼsiridan qoniqishni talab qilib boʻlmaydi. Odam oʻzi oʻz hayotini tashkil etadi, u nima qilishi kerakligini oʻzi tanlaydi: dunyoga qarab agarda unda oʻz hayotini koʻrsa, xursand boʻladi. Biroq taqdir shaxsan tanlash imkoniyatini chegaralaydi. U boshqalar tomonidan amalga oshirilgan, avvalgi avlod tanlagan mavjud vaziyatni odam oldiga qoʻyadi, u bilan bahslashib boʻlmaydi. Uni meros kabi, shaxsiy turmushning bir qismi yoki asosi sifatida qabul qilish va mana shu tajribaga hurmat bilan munosabatda boʻlish kerak. Muhit oʻzida insonga monand axborotlarni yetkazadi, shaxs yuzaga kelishi toʻgʻrisida maʼlumotlar beradi, shu bilan birga, bu axborotlarni insonga majburlamaydi. Xohlovchilar uni oʻzlashtirishi mumkin. Shunda uning hayoti taqdirga qarshi boʻlib qolmaydi, taqdiri rivojlanishiga toʻsiq boʻlmaydi. Uning dunyoga munosabati, quvonchli yoki alamlı koʻrinishda boʻlishidan qatʼi nazar, mazmuni boʻyicha ancha chuqur boʻladi.

Shuning uchun jamiyat goʻyoki tabiiy ravishda bolaga oʻzining yaxshi tomonini namoyon etishga, unga „kulib boqish-

ga“ harakat qiladi. Mana shu hayotga kirib kelayotgan insonga o‘ziga xos munosabat faqat beg‘araz emas, balki jamiyatning g‘amxo‘rligi hamdir. U eng to‘g‘ri, asrlar davomida shakllangan tamoyillashtirish yo‘lidir. Faqatgina mana shu narsa shaxsning tabassum qilishiga olib kelishi mumkin. Individni muhitga jalb etib, insonning keng jamoa va hodisalar bilan munosabatlarda bo‘lishi imkoniyatini taqdim etishda, ularning javoblari shaxs uchun baholash shaxsiy mezonini ishlab chiqishda asosiy me‘yor bo‘lib qoladi — mana shunga ijtimoiylashtirish deyiladi. U kasbiy tarbiyaviy faoliyatdan ham iborat emas, balki nisbatan mustaqil jarayon hisoblanadi, shaxsga rol o‘yinini „qiyinlashtirish“ alohida vazifasini bajaradi. Mana shusiz u anglab yetilmagan bo‘lib, jamiyatda yakkalanib qoladi. Insonparvar bo‘lmagan yangi shaxsning faolligi sababsiz bostirilishi, individning layoqati, intilishlari hisobga olinmay ijtimoiy vazifalarni majburlash sodir bo‘ladigan insonga muhitning ta‘sir ko‘rsatishi bilan ijtimoiylashtirishga yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi. Ijtimoiylashtirish — bu shakllanayotgan shaxsning va uning kelajakda mumkin bo‘lgan shaklini belgilovchi birlikning o‘zaro aloqalari jarayonidir. „Insonparvarlashtirish“ tushunchasi, ko‘pincha, ma‘naviylashtirish doirasiga taalluqli deb tushuniladi.

Hozirgi kunda bu keng qo‘llaniladigan tushuncha, umumiy yo‘nalish ahamiyatiga ega. Insonparvarlashtirish asosiy vazifa sifatida qaralmoqda, uni hal etmay turib ijtimoiy taraqqiyot to‘g‘risida gapirish mumkin emas. Insonparvarlik — bu inson qanday bo‘lishi, uning mohiyati qandayligi to‘g‘risida o‘ylash va g‘amxo‘rlikdir. Bu o‘zini anglashdir va shu bilan bir vaqtda, mavjudlikni himoya qilishdir. Shaxsning qimmatini tasdiqlash, shaxsni faqatgina vosita sifatida qarashga har qanday urinishlarning muhimsizligi ifodasidir. Shundan so‘ng insonparvarlik shaxsni ijtimoiy shaxs sifatida qarashni ko‘zda tutadi. Ijtimoiy hayotda subyektning barqarorligini ta‘minlash mexanizmini shakllantirish — bu g‘oya demak. Har qanday ijtimoiy guruh, kattami yo kichikmi, hamda shaxs va jamiyat ozmi-ko‘pmi shakllangan o‘z g‘oyasini paydo qiladi. G‘oya obyektiv bo‘lmagan dunyo ko‘rinishini emas, balki g‘oya yetkazuvchi saqlanib

qolishi ta'minlanadigan doirada dunyoga qarash tizimini ishlab chiqishga yo'naltirilgan. Albatta, g'oya chuqur rivojlantirilgan bo'lsa, agar subyektning boshqa subyektlar bilan aloqasi hisobga olingan bo'lsa, unda bunday obyektiv ong ijtimoiy rivojlanish umumiy tendensiyasiga ham qarama-qarshilik qiladi, hatto deyarli mos kelishi mumkin. Lekin u bilan hech qachon batamom birday bo'la olmaydi, chunki jamiyat va uning alohida subyekt o'xshash bo'la olmaydi.

G'oyasiz, markazga intilgan yo'nalish subyektning mana shu bilimlar tizimimiz, ijtimoiy fikr umuman mavjud bo'lmaydi, ular markazga intilgan kuchlarni — entropiya kuchlarini, subyektning buzilishini yengish vositalari hisoblanadi. G'oyalar doirasida asosiy ijtimoiy qadriyatlar to'g'risidagi bilim yuzaga keladi, ishlab chiqiladi. Bu bilimlar ma'naviy madaniyat shakllanishi uchun asos bo'lib qoladi, uning yordamida g'oya doirasida mavjud qadriyatlar uchun xos bo'lgan egoistik aksent yo'qotiladi, insonparvarlashtirish to'g'risida tasavvurlar shakllantiriladi.

4.6. Tarbiya tizimiga pedagogik yondashuv

Ijtimoiylashtirish ta'siri va o'zini tarbiyalash, odatda, yana bir jarayonga — shaxsni tarbiyalash deb atalgan, ya'ni pedagogning kasbiy faoliyati bilan bog'liqdir. Ushbu faoliyatning mohiyati — ijtimoiylashtirish, o'zini tarbiyalash jarayonlarini boshqarishdan iborat. Haqiqatan ham, siyosiy va pedagogik jarayonlarda o'xshashliklar ko'p. Ularning ikkisi ham ko'plab omillarga juda bog'liq. Siyosatning „imkoniyatlar san'ati“ kabi tushunchasi pedagogikaga ham mos keladi. Ko'pincha, bunday imkoniyat hajmi bilib turib oshirib yuboriladi, ba'zan, aksincha, kamaytiriladi. Ba'zan insoniyat hamjamiyati ma'naviy hayotining yuksak obro'li odamlari go'yo „tarbiya to'g'risidagi masalani bekor qiladilar“. Masalan, L. N. Tolstoy shunday yozadi: „Tarbiya, biz o'qitish, tarbiyalashni xohlamas ekanmiz, murakkab va qiyinligicha qoladi. Agarda boshqalarni biz faqat o'zimiz orqali tarbiyalashimiz mumkinligini tushunib olsak, unda tarbiya masalasi yo'qoladi va hayot to'g'risidagi masala qoladi: O'zim qanday

yashashim kerak!“ Bunday tarbiya to‘g‘risidagi masala shunga qaramay yechilmay qoladi. Hatto „O‘zimiz qanday yashashimiz kerak!“ degan savolni his etishga e‘tiborni jalb etib ham biz boshqa savollardan xoli bo‘lmaymiz: „Odamlar orasida qanday yashash kerak?“, „O‘z hayot talablarini o‘zganing hayot talablari bilan mos kelishi qobiliyatiga qanday qilib ega bo‘lish mumkin?“ Oxirgi savolni hal etishda, odam (birinchi navbatda, bola, lekin ba‘zida kattalar ham) ichki va tashqi ta‘sirni tizimlashtirishga, ularga mos ravishda javob qaytarib, shaxs shakllanishini tushunishga yordam beruvchi pedagog, o‘qituvchi ko‘magiga muhtoj bo‘ladi.

O‘qituvchiga zamonaviy talablar, asosan, uch oliy vazifani qamrab oladi. Ular: 1) fan bo‘yicha; 2) pedagogik; 3) oldindan berilgan samara bilan mos ravishda o‘qish jarayonini loyihalashtira bilish malakalariga ega bo‘lish shartidan iborat.

Ushbu vaziyatda o‘qituvchi haqida gap boradi. Agarda tarbiyachi o‘qitish bo‘yicha uy vazifalarini bajara olmaydi deb, hisoblasak, unga kamroq talablar qo‘yish kerak. Lekin shu yerda bir gapni aytib o‘tish lozim. „Bolaning aqliy rivojlanishi asosi bo‘lib xizmat qiluvchi, uning jismoniy rivojlanishi shartlari bilan tanish bo‘lmagan ayol aniq va to‘g‘ri harakat qila olmaydi, — deb yozadi K. Setkin. — O‘qitish texnik metodlarini bilmagan ayol bolaning o‘n marta o‘z onasi bo‘lsa ham (hatto shunday mumkin bo‘lmagan holatda ham) haqiqiy insonni tarbiyalay olmaydi, bola tarbiyasini unga ishonib bo‘lmaydi“.

Shunday qilib, Klara Setkin nuqtayi nazaridan ona qanchalik mehribon, bolasini sevadigan va sevimli odam bo‘lmasin, „o‘qitish texnik metodlari“ni bilmas ekan, bola tarbiyasi jarayonidan chetlashtirilishi kerak. Bu nuqtayi nazarda tarbiya masalasiga kasbiy tayyorgarlikni talab etuvchi juda muhim ish sifatida qaralmoqda. Tarbiyachi bu yerda yaqqol o‘qitish vazifasini ham bajaradi. Kasbiy tarbiyachi zarurmi? Albatta, chunki murakkab tizim — tarbiyalash tizimi faoliyati to‘g‘risida gap bormoqda, u tizim turli subyektlari harakatlariga rahbarlik qilishi va boshqarishi kerak. Tarbiyachi inson hayotida baxtli bolalik rolini tushunib, individni shakllantirish jarayonini madaniyatga, ijti-

moiy hayot qarama-qarshiliklariga va bilimga yo'naltirishi zarur. Natijada bola va hayot ittifoqi yanada keng va chuqur bo'lishiga yordam berib, bu ittifoqning buzilmasligi maqsadini ko'zlash kerak. Inson rivojlanishi jarayonini maksimal evolutsion, minimal inqirozli qilish — pedagogning san'ati mana shundan iborat.

Kasbiy tarbiyachi shakllanayotgan shaxs oldida ma'lum majburiyatlarga ega bo'lgani holda, jamiyat oldida ham shunday mas'uliyatga ega bo'ladi. Jamiyat, asosan, yangi insonning o'sishi jarayonini ta'minlaydi, Shuning uchun u yangi a'zosi ijtimoiy munosabatlarga qodir, yuzaga kelgan munosabatlar tuzilishida yashay olishga va keraklicha rivojlana olishga tayyor bo'lishiga ishonishga haqlidir.

Turli milliy madaniyatlar doirasida pedagogika an'anaviy ravishda faqat jamiyat oldida va aksincha, faqat shaxs oldida ancha mas'uliyatliroq sifatida tushunilishi mumkin. Haqiqatda esa, kasbiy, ya'ni pedagogik ta'sir ko'rsatishni takomillashtirishni faqatgina ikkala manfaatdor taraflar talab va ehtiyojlariga yo'naltirishda amalga oshiriladi. Munosabatlar maqsadlari qanchalik ta'sirchan bo'lmasin, pedagog ular bilan o'z ishida tarbiyalanuvchi qiziqishlari, huquq-erkinligini poymol qilishini oqlab bo'lmaydi. Pedagogik ta'sir ko'rsatishning maqsadi — jamiyat manfaatlarini maksimal hisobga olib, shaxsning maksimal mumkin bo'lgan rivojlanishini ta'minlashdan iborat. Jamiyat tomonidan ijodiy individuallikka ehtiyoj sezilsa, unda pedagogning vazifasi osonlashadi, chunki ushbu holatda ijtimoiylashtirish va pedagogik ta'sir ko'rsatish jarayoni bir yo'nalishda boradi. Jamiyat shaxs qobiliyatlarini cheklamaydigan, uning o'sishiga to'siq bo'lmaydigan bunday vaziyatni qurish zarur bo'ladi. Bunday vaziyat muvofiqli pedagogik jarayonning majburiy sharti hisoblanadi. Shaxs rivojlanishining eng erta bosqichlarida uning jamiyat ehtiyojlariga munosabati shakllana boshlaydi. Bu munosabat tarbiyalanuvchining birinchi pedagoglari — ota-onalarining ortiqcha e'tiborliliklari sababli egoistik ko'rinish olishi mumkin.

Ko'pchilik ota-onalar o'z bolalarining barcha talablarini bajarishga harakat qiladilar va to'laqonli hayotga tayyorlashning asosiy yo'li mana shundan iborat deb hisoblaydilar. Bunday tar-

biyachilar jamiyat oldidagi o‘z mas’uliyatlari to‘g‘risidagi tasavvurlarini yo‘qotadilar. Ba‘zan bu holatni hattoki anglab yetishgan bo‘lsa ham, bolaga mehr qo‘ygan tarbiyachilarni xavotirga solmaydi, ular faqat o‘z vazifalarini faqat bir yoqlama tushunadilar — ovqat, yana ovqat berish va yana berish. Biroq tarbiyachining jamiyatga nisbatan mas’uliyatsizligi oxir-oqibat tarbiyalanuvchining halokatiga olib keladi, chunki o‘zini amalga oshirishga kam moslashgan iste’molchini yaratadi, shunday qilib u to‘la hayotga tayyor bo‘lmaydi.

Shunday qilib, kasbiy tarbiyachi shaxs oldida ham, jamiyat oldida ham javobgar hisoblanadi. Bu majburiyatlarni buzganda tarbiyachi ijtimoiy hayot buzilishi va shaxsning inqiroziga sabab bo‘ladi.

Inson ruhiyati asosi deb haqli ravishda hisoblanuvchi odamning mustaqil va oqilona harakatlarni amalga oshirishga qobiliyati ijtimoiy muhitda juda ko‘p sonli omillar bilan shakllantiriladi. Shuning uchun u hech qachon faqat kasbiy tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish natijasi sifatida qaralishi mumkin emas. Pedagoglik kasbi o‘zi ustida mustaqil ishlashida tarbiyalanuvchining ehtiyojlarini e’tiborsiz qoldirmay, bolani yuzaki ta’sirlardan himoya qilib va zehni rivojlantira borib, tarbiyalanuvchilar bilan munosabatlarda me’yorni topishida ifodalanadi.

Pestolotsi insoniylik mohiyati ichki yo‘nalganlik va faqat harakat qilish emas, balki harakat qilmaslik erkinligi bo‘lmaganda normal amalga oshirilishi mumkin emas, deb aytadi. Falsafiy nuqtayi nazardan bu tushunarli: harakat o‘z qarama-qarshiligidagi holatda o‘z o‘lchamini topadi. Sotsiologiyada esa madaniyat tushunchasi orqali ijtimoiy harakat o‘lchamini aks ettiradi. Shaxs munosabati va tahlil bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan bosqichlar orqali rivojlanadi. Bola atrofida gildardan uzoqlashishga ehtiyoj his etadigan davr o‘z tarbiyalanuvchisini chindan yaxshi ko‘radigan tarbiyachilar tomonidan ba‘zan tushunib yetilmaydi. Bunday holatda ko‘pchilik tarbiyaning takomillashishiga yordam bermaydi. Ba’zida esa mehribon pedagog o‘z tarbiyalanuvchilari bilan munosabatlarga doimiy tayyorgarligi bilan, odatda, faqat jismoniy emas, balki anglab yetilmagan intellektual, emotsional

tinchlikka ehtiyoji qoniqtirilmaganligi sababli yuzaga keluvchi ulardagi norozilik hissini keltirib chiqaradi. O'qituvchini ham, o'quvchini ham o'z ishidan ko'ngli qolishidan saqlash uchun tarbiya butun hayoti davomida faqat kasbiy vazifaga qaratilmasligi kerak. Tarbiyalanuvchiga pedagog bilan munosabatlardan tinchlik, dam olish zarur bo'lsa, o'qituvchi shaxsining normal rivojlanishi uchun unga ham xuddi shu kerak.

Pedagogik mehnat mazmunini aniqlashda biz pedagog — bu munosabat jarayonida shakllanayotgan shaxs va jamiyat ijtimoiylashishi va o'zini tarbiyalash jarayoni o'rtasida nizolarga yo'l qo'ymaslik maqsadini qo'yuvchi odamdir, degan fikrdan kelib chiqamiz. Pedagogik faoliyat rivojlana borgan sari mana Shu maqsadga erishishning ko'plab vositalari ishlab chiqilgan. Asta-sekinlik bilan ular jamlanib, yagona kasbiy faoliyat ichida ikkita faoliyat turini tashkil qiladi:

- 1) rivojlantiruvchi faoliyat;
- 2) muvofiqlashtiruvchi, tartibga keltiruvchi, bir tizimga soluvchi faoliyat.

Rivojlantiruvchi faoliyat kasbiy-tarbiyaviy faoliyatning yuqorida aytilgan maqsadini bajarishga bevosita yo'naltirilmagan. Bu tarbiya muammosini o'rganuvchi ko'plab tadqiqotchilar tarbiyalash so'zining „asl mazmuni“da o'qitishga kiritmasliklariga olib keladi. Biroq bundan boshqa nuqtayi nazar ham mavjud. Bu nuqtayi nazar o'qitishni rivojlantiruvchi faoliyatni tarbiyalash faoliyatining bir qismi va hatto rivojlantiruvchi faoliyatning atributi sifatida qaraydi. Bola tug'ilgandan boshlab qisman potensial, qisman aktuallashtirilgan shaxs hisoblanadi. Tug'ilgan bolaga nisbatan jamiyat ma'lum xususiyatdagi talab ishlab chiqadi. Lekin jamiyat bola bilan o'zaro munosabatlarga kirishadi, jamiyatda ushbu individga u katta bo'lganida qo'yiladigan talablar, ehtiyojlarning murakkab zanjirini shaxs va jamiyat munosabatlari „dis-petcheri“ bo'lmish pedagog esdan chiqarmasligi kerak. To'g'ri, o'zaro munosabatlarga shaxsni tayyorlar ekan, pedagog uni rivojlantirmasligi mumkin emas va to'playotgan bilimlarini tizimlashtirishga yordam bermasligi ham mumkin emas. Faqat rivojlantirish, o'qitish yoki uyg'unlashtirish, insonparvarlikka

mos, ijtimoiy qoidalarga yo'naltirilgan kasbiy tarbiya ortda qolishi va butun kasbiy faoliyat muvafaqqiyatsizlikka uchrashi mumkin.

Tarbiyani o'qitishdan alohida qarab, biz bu jarayonni faqat mustaqillikdan emas, balki mavjud subyektdan ham mahrum etamiz. Qaysi pedagog tarbiyalanuvchini rivojlantirmay, bilimlarini boyitmay, ya'ni uni o'qitmay dars berishi, qoida, me'yori, sifat haqida tasavvur berishi mumkin?!

Hozirgi kunda ta'limsiz o'zini jamiyatda teng huquqli davogari deb his etish qiyin. Shu bilan bir vaqtda ilmlilik — bu anglab yetiladigan „yashirin (patent)“ bilimlarga asoslangan shaxsning holati. Biroq o'qitishsiz jamiyatda shaxs o'zaro munosabatlarini samarali yo'lga qo'yish mumkin emas, degan fikrni to'g'ri deb hisoblab, biz uni aniqlab olishimiz kerak: „Kasbiy pedagog faoliyatining tabiiy bir qismi, elementi sifatida o'qitish qanday bo'lishi kerak?“ Ta'lim, bilimlar yetkazish jarayoni sifatida o'qitish jamiyat bilan aloqalar o'rnatish jarayoniga, ijtimoiy qoidalarni o'zlashtirish va ijtimoiy-ma'naviy ishonchlarini shakllantirish jarayoniga nisbatan qarama-qarshi bo'lmasligi kerak.

O'qitish — bu tarbiyaning muhim bir qismi. Bundan ikki ming yil avvalroq Platon tarbiyalovchi ta'limi to'g'risida fikr yuritgan. O'qitishning chegaradan chiqib ketgan „tarbiyaviyligi“, ko'pincha, uning axborotlar yetkazish imkoniyatlarining pasayishiga, ortiqcha nasihatgo'ylik, g'oyaviylikka olib keladi. Ta'lim tarbiyadan ajralishdir, lekin tarbiya doirasida rivojlantirish, bilimlar, tasavvurlar, ko'nikmalar berish vazifasini bajarishi kerak. Mana shu yo'nalishda muammolar ko'p.

4.7. Tarbiya tizimida innovatsiyalar

Maktabda innovatsiyalar masalasini muhokama etganda tarbiya tizimlarida innovatsiyalar tashkil topishi to'g'risidagi masalalarni gapirib o'tmay bo'lmaydi. Lekin buning uchun, avvalo, tarbiyaviy tizimning ichki tushunchasini kiritamiz. Shundan keyin tarbiyaviy tizimni falsafiy va texnologik jihatlarida ko'rib chiqishda innovatsiyalar yuzaga kelishini o'rganamiz.

Shunday qilib, pedagogikada „tarbiya“ kategoriyasining bir vaqtda bir necha tushunchalari mavjud tarbiyani o‘rganayotgan avlodga tarbiyani eng muhim ijtimoiy tajribalarni yetkazish bo‘yicha maxsus tashkil etilgan jarayon sifatida tushunish eng keng tarqalgan tushunchalardan hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, har qanday tarbiya jarayonining asosi, haqiqatda, o‘qitish hisoblanadi, degan xulosaga kelish to‘g‘ri bo‘ladi. Ushbu holatda tarbiya jarayoni didaktik vositalar bilan ko‘rina boshlaydi. Tarbiya tizimi tushunchasining o‘zi esa, o‘zining avtonomligi va ko‘rib chiqish o‘ziga xosligini yo‘qotadi va didaktika ichiga „tortib kiritilgan“ bo‘lib qoladi.

Tarbiya jarayoni o‘zining o‘ziga xosligini „saqlab qolish“ uchun „Tarbiya, tarbiya... tarbiya!“ monografiya hammualliflari V. A. Karakovskiy, Novikova, Selivanovalar mashhur estoniyalik pedagog va psixolog O. Y. Laymete taklif etgan uning boshqa tushunchasidan foydalanadilar. Agarda tarbiya jarayonini „Laymete bo‘yicha“ qaraydigan bo‘lsak, unda tarbiya tizimi didaktikadan iborat bo‘lmaydi, balki bir tomondan psixologo-pedagogik, boshqa tomondan esa, ijtimoiy-pedagogik tizimdan iborat bo‘ladi.

Bu, o‘z navbatida, tarbiya tizimi o‘quvchilarga faqat didaktik sifatida emas (o‘qituvchilar, darslar, darsliklar, uy vazifalari orqali), balki ijtimoiy omil sifatida ham, bolalarning atrof-muhitga jalb etilganligi orqali ham ta‘sir ko‘rsatadi; ota-onalar, o‘qituvchilar va bolalar o‘rtasida yuzaga keladigan munosabatlar orqali, har bir ta‘lim muassasalarida tashkil topadigan ma‘lum psixologik muhit orqali ta‘sir ko‘rsatadi.

„Didaktik tizim“ tushunchasi pedagogikada ancha qadimdan shakllangan. Maktabning didaktik tizimi ta‘lim maqsadlari, o‘qish mazmuni, uni tashkil etishning metod va shakllari orqali ifodalanadi. Albatta, tarbiyaviy maqsadlar o‘rganilayotgan material mazmuni, uni yetkazish shakli va metodlari kabilarni belgilash orqali o‘qitish jarayonida ham amalga oshiriladi. Lekin tarbiyaning ikkinchi tushunchasi mantig‘ida didaktik tizimning o‘zi tarbiyaviy tizimning didaktik tizimida ishtirok etadi, ya‘ni uning tizimi hisoblanadi.

Ta'lim muassasining tarbiyaviy vazifasi, birinchi navbatda, o'quvchilarda, o'zini shu dunyoda anglab yetish, boshqalar orasida o'z o'rnini topish bilan dunyoga, madaniyatga, atrof-muhitga qadriyatlarni shakllantirishdan iborat. Lekin mana shu vazifani faqat o'qitish jarayonida amalga oshirib bo'lmaydi: u individual manfaatlarini qondirish bilan bog'liq dam olish doirasidagi o'yin, mehnat, ijodiy faoliyat bilan ham bog'liq. Shunday qilib, xususan, tarbiya tizimi innovatsiyalarini o'rganish imkoniyati paydo bo'ladi. Uni yaratish va rivojlantirish jarayonida har gal qator aniq masalalarni hal etish kerak bo'ladi.

Yuqorida nomlari keltirilgan mualliflar ularning beshtasini alohida urg'u bilan ko'rsatadilar:

1. Bolalarda dunyoning yaxlit va ilmiy asoslangan ko'rinishini shakllantirish.

2. Fuqarolik o'zini anglashni, vatani taqdiri uchun javobgarlikni shakllantirish.

3. Bolalarni umuminsoniy qadriyatlarga jalb etish, ular orasida mana shu qadriyatlarga mos bo'lgan xulqni shakllantirish.

4. O'sib kelayotgan kelajak avlodda, shaxs xususiyatlari sifatida „ijodkorlik“ni shakllantirish.

5. O'z-o'zini anglashni shakllantirish, o'zini amalga oshirishda bolaga yordam ko'rsatish.

Albatta, bu masalalar ro'yxatini davom ettirish mumkin. Lekin har qanday holatda ham, mana shu vazifalarning o'zi yuqorida sanab o'tilgan tarbiyalash vazifalarining „alohidaligini“ ko'rsatadi.

Yuqorida bayon etilgan didaktik qarashlarning turli jihatlarida innovatsiyalar yuzaga kelishi va shakllanishi imkoniyatlarini chuqur muhokama qilish kabi, ushbu masalada tarbiya tizimini falsafiy va texnologik jihatlarda ko'rib chiqishda tarbiyaviy innovatsiyalarni qo'llab o'rganamiz.

Tarbiya tizimini ko'rib chiqishning falsafiy jihati tarbiyaning mazmun-maqсадlarini asoslashni, uni konkretlashtirish va tarbiyaning kerakli mazmuni bilan aloqasini asoslab berishni ko'zda tutadi. Biz avval aytganimizdek, bugungi kun qarashlari ostida, tarbiya tizimida ikki turlicha bo'lgan konseptual (ko'p jihatdan

qarama-qarshi) yondashishlar mavjud. Birinchi yondashish tarbiya — bu bola shaxsiga o‘ziga xos mazmunga ega bo‘lgan (falsafiy-pedagogik, g‘oyaviy, psixologik-pedagogik, ma‘naviy va b.), ijtimoiy belgilangan va maqsadga muvofiq ta‘sir ko‘rsatishga asoslanadi. Bunday tarbiya ma‘lum shakllarda (frontal, guruhli, individual) va ma‘lum metodlar bilan amalga oshiriladi.

„Tarbiya ta‘sir ko‘rsatish sifatida“ paradigmasida pedagog barcha choralar bilan samarali tarbiyaviy ta‘sir ko‘rsatishga erishishi kerak. U (pedagog) o‘zi beixtiyor, bolalar va ota-onalarning teng qimmatli ishtirokisiz, mana shu tizimda asosiy subyekt bo‘lib qoladi, chunki bolalar „olib boruvchilar“ rolda ishtirok etadilar. Va, albatta, tarbiyada teng huquqli sherik hisoblanmaydilar. Bu yerda bola „tarbiya predmeti“ sifatida ishtirok etadi va bolaning faolligi sifatida subyektivlik to‘g‘risidagi murojaat har gal „kerakligini faol o‘zlashtirish“ yoki adaptiv faollik deb ataluvchi xususiyatga ega bo‘ladi.

Bu yondashish biz ilgari keltirib chiqargan ijtimoiylashtirish kategoriyasi bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri bog‘liq, bunda biz tarixiy ishlab chiqilgan ijtimoiy qoidalarni, qadriyatlar, munosabatlar, ma‘naviy va moddiy madaniyat bilan munosabat usullarining inson tomonidan o‘zlashtirilishi jarayonini tushunamiz. Umumiy qabul qilingan tip asosida aytadigan bo‘lsak, bolani tarbiyalash (mana shu tushuntirilishda) — uni kattalar dunyosiga olib kirish, umumiy qonunlar bo‘yicha „birga kabi“ yashashga o‘rgatish demakdir.

Shunday qilib, ijtimoiylashtirish insonning „adaptik faollik“ qobiliyatiga ega bo‘lishini ko‘zda tutadi va maqsadga muvofiq jarayonlar (o‘qitish va tarbiyalash) maktabgacha, maktab, maxsus kasb-hunar muassasalarida hamda tasodifiy omillar (oila, ommaviy axborot vositalari, san‘at bilan muloqot qilish) ta‘siri ostida amalga oshiriladi.

Bu ta‘sir ko‘rsatish tarbiya tizimi (yoki ijtimoiylashtirish) insonparvarlikka zid kabi baholanishi mumkin emas. Unda o‘qituvchi va bolalar o‘rtasida insonparvarlik munosabatlari mavjud bo‘lishi, gumanitar qadriyatlar targ‘ib qilinishi, guruhli va individual ijodkorlik elementlari tatbiq qilinishi mumkin.

Bundan tashqari, ta'sir ko'rsatishning tarbiya tizimi tarbiya jarayoniga demokratik qadriyatlar va qoidalar kiritishi kerak (atrof-hayotdagi o'zgarishlar ortidan): hayotni tashkil etish demokratik usullarini o'zlashtirish (bolalar hamjamiyatidan boshlab), boshqalarga nisbatan huquq va majburiyatlarini o'zlashtirishga amal qilish. Lekin tarbiya bilan bog'liq bu yondashish muhit bilan bog'liq bo'lib chiqmoqda. Chunki bolaning xulqi va hayoti bu holatda to'laligicha tashqi kuchlar bilan belgilanadi. Va unda tanlovni amalga oshirish imkoniyati qolmaydi. Yetkazish kerak bo'lgan qandaydir tarbiyaviy mazmun, mana shu tarbiyaviy standartdan kelib chiquvchi ijtimoiy-pedagogik-nazariy tarbiya, bularning barchasi bolaning ichki „xohlayman“ istagiga emas, balki tashqi „kerak“ talabiga yo'naltirilgan metodlarni talab etadi. Shuning uchun ushbu tarbiyaviy tizim qandaydir jazo va majburlashsiz mavjud bo'lishi mumkin emas. Tarbiyadan boshqa yondashish insonparvarlik tarbiyaviy tizimini yaratish bilan bog'liq. Bu yondashish, birinchi navbatda, biz ilgari bo'limda batafsil ko'rib chiqqan individuallashtirish jarayoni bilan mos keladi (lekin uni bola ijtimoiylashtirish masalalarini iloji boricha yaxshi o'zlashtirib olishi maqsadi bilan bog'liq yondashish bilan adashtirish kerak emas). Yana bir bor eslatib o'tamiz, individuallashtirish — bizning tushunishimizcha — bu bolada mavjud yoki o'zining individual tajribasida egalagan yagona, alohida va o'ziga xosligini ta'minlab turish va rivojlantirish bo'yicha kattalarning hamda bolaning o'zining faoliyati.

Individuallashtirish, birinchidan, birlamchi asosiy ehtiyojlarini individual yo'naltirilgan yordam ko'rsatishni ko'zda tutadi. Busiz tabiiy „o'zligini“ his etish mumkin emas. Ikkinchidan, aynan mana shu individ uchun xos bo'lgan tarbiya bergan (meros bo'lib o'tgan) jismoniy, intellektual, emotsional qobiliyatlar imkoniyatlarni maksimal, erkin amalga oshirish uchun sharoitlar yaratishini ko'zda tutadi. Va nihoyat, individuallashtirishning uchinchi belgisi, asosiy xislati — avtonom ma'naviy o'zini qurishda, o'zini ijodiy gavdalantirishda, „moslashuvchan bo'lmagan faollik“, hayotiy o'z yo'lini tanlashdagi qobiliyatini rivojlantirishda insonga yordam ko'rsatishdir.

Shaxsni individuallashtirish uning „o‘zligini“ rivojlantirishdir, shunday qilib, keng ma’noda insonparvarlik tarbiyaviy tizimini tashkil etadi. Tarbiyada bunday yondashishning maqsadi, bolalarga ularning „subyektiv mavjudliklarini“ tashkil etishda yordam ko‘rsatish hisoblanadi. Buning uchun ushbu tarbiyaviy tizimda, insonga o‘zini anglash va o‘zini amalga oshirishda yordam beruvchi maxsus vositalar ishlab chiqiladi. Endi faqat pedagog emas, balki bolalarning o‘zlari ham insonparvarlik tarbiyaviy tizimining subyektini hisoblanadi (bola, asosan, tarbiya obyekti hisoblangan ta’sir ko‘rsatish tarbiyaviy tizimidan uning asosiy farqi ham mana shundan iborat).

Ushbu paradigmadagi pedagoglar ham, bolalar ham maktab oldida turgan maqsadlarini birgalikda aniqlashtiradilar, ularni amaliy vazifalar darajasiga ko‘taradilar va hamkorlikdagi faoliyatda amalga oshiradilar. Maktab insonparvarlik tarbiyaviy tizimi samaraliligining muhim sharti bolalar va kattalarni umumiy jamoaga birlashtirish hisoblanadi (lekin o‘z vazifalari bo‘yicha turlicha bo‘lsa ham: bolalar, pedagoglar, ota-onalar). Bolalar va kattalarning o‘zaro munosabatlari ma’lum munosabatlarni yuzaga keltiradi, ular, birinchi navbatda, tizimning tarbiyaviy imkoniyatlarini belgilaydi.

Munosabatlar pedagoglar alohida g‘amxo‘rlik bo‘lib qoladi. Har qanday insonparvarlik tarbiyaviy tizimi aniq tizim hisoblanadi. Uning tashkil topishi, faoliyati va rivojlanishida muhit, faqat tashqi ta’sir ko‘rsatuvchi omil sifatida emas, balki ushbu tizimning o‘zining tarkibiy qismida katta rol o‘ynaydi.

Tarbiyaviy tizimlar ikki turini taqqoslash, tahlil qilish yakunida ta’sir ko‘rsatish ta’lim tizimi va insonparvarlik tarbiya tizimi o‘zining predmeti mazmunida ham farq qilishini alohida aytib o‘tamiz.

Birinchi tizim, avvalo, dunyoning ijtimoiy ko‘rinishini o‘rganadi. Ikkinchi tizim o‘zini-o‘zi o‘rganish usulini o‘rganadi. Ma’lum ijtimoiy qoidalarni, qadriyatlarni, munosabatlarni yetkazib ta’sir ko‘rsatish tarbiya tizimi bolalarda o‘zini anglashga qobiliyatni rivojlantirish masalasini o‘z oldiga qo‘ymaydi — bu uning predmeti hisoblanmaydi.

Insonparvarlik tarbiyaviy tizimi — bu boshqa gap. Inson tanlab olish subyekti sifatida ishtirok etar ekan, u bu tanlovni o'ziga nisbatan amalga oshirishi ko'zda tutiladi, demak, o'zini anglash jarayonisiz bu tizimni amalga oshirish mumkin emas. Shuning uchun turli insonparvarlik tarbiyaviy tizimlari hozirgi kunda aynan mana shu yo'nalishda rivojlanmoqda. Innovatsiya (anglagan holda, umuman, yangilikni kiritish sifatida) ishchi (amaliy) tushunchasini eslab, aniq misolda tarbiya tizimini falsafiy jihatdan qarashda innovatsiya qanday shakllanishini ko'rsatamiz.

Taqdim etilgan yondashishlarning har birida, innovatsiya yondashishlardan birini aniqlashtirish hisoblansa ham, har gal qandaydir yangi g'oya bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, tarbiya insonparvarlik paradigmasini muhokama qilib O. S. Gazman, birinchi navbatda, tarbiya maqsadini o'zini rivojlantirish va pedagogik yordam ko'rsatish g'oyasi bilan bog'laydi. Ko'pchilik hozirgi zamon mualliflari insonparvarlik paradigmasini o'rganishlarida shaxs rivojlanishiga amal qilib o'zini rivojlantirishga (yoki o'zining „o'zligini“ rivojlantirishga) turli tomonlardan yondashadilar. Ba'zi mualliflar ushbu so'zning keng ma'nosidan kelib chiqadilar: o'zini umumiylikka yetkazish, barcha odamlar uchun xosliklar, hammaga mos kelish, ya'ni u yoki bu sotsial ideologik talablarning kontekstidan chetga chiqadilar, umuminsoniylikning o'zini rivojlantirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydilar. Mualliflarning ikkinchi guruhi esa, o'z diqqatini boshqacha qaratadilar: inson o'zining individualligini, alohidaliligini, o'zining „o'zligini“ rivojlantiradi (bu, ko'pincha, umuminsoniylikni namoyon etish individual ifodalangan usullarini o'z ichiga oladi).

Shunday qilib, pedagogik yordam ishi, erkinlik, ijodkorlik, kattalar va bola o'rtasida haqiqiy demokratiya va insonparvarlikda yuzaga keladigan tarbiya boshqa madaniyatga kiradi. Tarbiya maqsadini pedagogik yordam sifatida, mana shu umuman yangicha tushunish, mazmuni bo'yicha tarbiya tizimi falsafiy jihatdan qaralganda, innovatsiya hisoblanadi. U mana shu maqsadga mos yangi tarbiya texnologiyasini ishlab chiqishga olib keladi.

Tarbiya texnologiyasi deganda biz tarbiyaning ma'lum maqsadlariga erishishga qaratilgan maxsus pedagogik uslublar tizimini tushunamiz. Har qanday tarbiya metodikasi tarbiya texnologiyalaridan tashkil topadi. Masalan, jamoani rejalashtirish, o'smirlar bilan aloqa o'rnatish, pedagogik diagnostika texnologiyasi va boshqalar. Agar texnologiya — bu tarbiya metodikasining yakunlangan qismi bo'lsa (uning birligi), uslub esa, o'z navbatida, bu umumiy yoki shaxsiy pedagogik madaniyatda qayd etilgan tarbiya texnologiyasiga nisbatan yakunlangan elementdir. Agarda uslub biror-bir tarbiya masalasi bilan barqaror bog'liq bo'lsa, u oddiy tarbiyaviy texnologiya bo'lib qoladi. Masalan, sinfni mikroguruhlariga bo'lish (qiziqishi bo'yicha, qur'a tashlash bo'yicha, yetakchilari bo'yicha), hamkorlikdagi faoliyatda o'yin rollarini yaratish usullari, guruhning muhokamada so'zga chiqish tartibi va boshqalar — bularning barchasi tarbiyaning aniq uslublariga misollar. Lekin ulardan hech biri qandaydir aniq tarbiyaviy masala bilan to'g'ridan to'g'ri bog'liq emas. Shuning uchun mana shu uslublarni turli xil texnologiyalarga kiritish mumkin.

Mikroguruhlariga ajratish uslubini jamoa bo'lib maqsadni belgilashda ham, hamkorlikda rejalashtirish va umumiy ishlarni bajarish texnologiyasida ham qo'llash mumkin, Shuningdek, guruhli tahlilni tashkil qilish usuli sifatida ham, muloqot reytingida mashqlar o'tkazish uslubi sifatida ham qo'llash mumkin. Shunga mos ravishda ishlab chiqilayotgan pedagogik yordam texnologiyalari ham ilgari ma'lum bo'lgan uslublar yo'nalishidan iborat bo'lishi mumkin, lekin ularning ma'lum tartibda tuzilgan ketma-ketliklari yangi tarbiya vazifalariga javob bera boshlashi mumkin. Pedagogik yordam texnologiyasi — bu o'sib borayotgan odamning boshqalardan o'zining farqini anglab yetishiga yordam beruvchi o'z kuchi — jismoniy, intellektual, ma'naviy, ijodiy vositalardan foydalanishi tizimidir.

Bu ta'lim olishda mustaqil va muvafaqqiyatli ilgari borishi, shaxsiy hayot yo'li va hayot mazmunini tanlashi uchun zarurdir.

Ushbu texnologiyani amalga oshirish o'quvchining savolidan boshlanadi: „Men kim bo'laman?“, „Qanday bo'lishim kerak?“ Pedagog bilan birgalikda mana shu savollarni muhokama

qilish yana boshqa bir mustaqil savolni ham keltirib chiqaradi: „Qanday yashash kerak?“ Maxsus tashkil etilgan maslahatlar orqali aynan mana shu o‘quvchiga xos bo‘lgan individual hayot tarzi asta-sekin tuziladi, intellektual, emotsional, jismoniy yuklamalar qulay rejimi tanlanadi.

O‘quvchi pedagog yordamida muvafaqqiyat va baxtsizliklarga bardosh berishning o‘zi uchun mos usullarini topadi, mehnat faoliyatining mos turini aniqlaydi, bo‘sh vaqtini, uzluksiz ish shakllari, odamlar bilan munosabatlar xususiyatlarini belgilaydi.

„Pedagogik yordam“ tushunchasining semantik ma‘nosi, birinchi navbatda, faqatgina biror narsaga kamroq ega bo‘lgan odamgagina yordam ko‘rsatish va qo‘llab-quvvatlash mumkinligidan iborat. Shuning uchun bolaning o‘zida biror narsani bilish istagi paydo bo‘lsa va bu yo‘lda uning oldida qiyinchiliklar paydo bo‘lsa, pedagogik yordam harakatga keladi.

Shunday qilib pedagogik yordam texnologiyasi, birinchi navbatda, vaziyatga javob qaytarishdan iborat bo‘ladi. O‘z navbatida, bu texnologiya turli uslublardan iborat. Ulardan biri — baholash algoritmik uslub hisoblanadi.

Bola faoliyatini tuzatish va baholash munosabati: „yaxshiyomon“, „to‘g‘ri-noto‘g‘ri“, „mumkin-mumkin emas“ kabilar ma‘lum yosh bosqichida belgilar xulqi doirasini belgilaydi. Bu uslub o‘qituvchi obro‘si hali juda kuchli bo‘lmagan kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar uchun ancha samarali bo‘ladi.

Pedagogik yordam texnologiyasini amalga oshirish uchun yangi bir uslub — ijtimoiy ko‘nikmalar kursini kiritish maqsadga muvofiq. Ushbu kurs yetuk madaniyat, ijtimoiy munosabatlar, shaharlararo munosabatlar, qaror qabul qilish, o‘zini anglash kabi fanlardan iborat bo‘lishi mumkin. Ushbu ikki fan — akademik emas, balki laboratoriya-amaliy mashg‘ulotlar yoki o‘zini namoyon etish va o‘zaro aloqalar hamda hamkorlik tajribasi uchun jamoani ijodkorlik bo‘yicha mashg‘ulotlar ko‘rinishida qurilishi juda muhim.

Pedagogik yordamni amalga oshirishdan keyingi uslub — bolalar jamoasini yaratish va o‘zini boshqarishda pedagogning yordami hisoblanadi.

Shu yerda bizga ma'lum bo'lgan eski oppozitsiyaga qaytamiz: jamoa va shaxs. Lekin ushbu holatda biz bolalar jamoasini tashkil etishni o'z maqsadimiz sifatida emas, balki har bir o'quvchining ijtimoiy, ijodiy o'zini amalga oshirishi sharti sifatida qaraymiz. O'zini boshqarish buyruq bo'yicha yuzaga kelmaydi, balki bolalar va o'smirlar qiziqishlari hamda maktab fuqarosi huquqlari, o'z manfaatlarini o'zaro himoya qilishlari ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Ushbu o'zini boshqarish (aynan mana shu yerda pedagogning yordami kerak) maktab doirasida bolalar qiziqishlarini birlashtiruvchi bo'lganida va maktabning o'zi fuqarolik jamiyati sifatida qurilganda paydo bo'ladi.

Agarda diskoteka o'tkazish, sayohatga borish yoki qandaydir tanlovlar o'tkazish uchun o'smirlar birlashishni xohlasalar, mana shu vaziyatda o'zini boshqarish lokal tajribasi paydo bo'ladi. Kattalar esa bu vaziyatda yordamchi bo'lib qolishlari mumkin. O'zini boshqarishda qoidalar ishlab chiqarish majburiy element hisoblanadi. Bolalarning o'zlari yaratadigan qoidalar, qonunlar, huquq qoidalarining muhim ahamiyatga egaligi pedagogikada ancha avval payqalgan. Bolalarning o'zlari yaratgan qoidalar ularni birlashtiradi. Maktab hayoti muammolarini yanada demokratik hal etishga imkon beradi. Lekin asosiysi, bunday qoidalar erkinlik va mas'uliyatlilik doirasini belgilab beradi. Ushbu holatni intizomlilikni rivojlantirishning kuchli vositasi sifatida tushunib, ko'pchilik maktablar o'zlarining qonunlarini, o'rtoqlik nizomlarini, vijdon kodekslarini yaratmoqdalar. Ammo ushbu uslubning ham ma'lum xavfli tomonlari mavjud. Pedagog ba'zi bolalar boshqalar ustidan nazoratchi bo'lib qolmasliklarini kuzatib borishi zarur. Bunday holatda bolalar jamoasida adovat ham yuzaga kelishi va bolalar qonunni bajaruvchilar va ularga qarshi kuzatuvchilarga ajralib qolishlari mumkin. Shunday qilib, yuqorida tasvirlangan uslublar to'plami (ularning ro'yxati, albatta, davom ettirilishi mumkin) yangi maqsad — pedagogik yordam uchun texnologiyani belgilab beradi. Va mana shu mazmunda innovatsion texnologiyadan iborat bo'ladi.

Umuman olganda, har qanday tarbiya tizimining yangilinishi innovatsiyalar hisobiga amalga oshiriladi. Bu esa ikki —

revolutsion va evolutsion yo'l bilan sodir bo'lishi mumkin. Inqilobiy yo'l, odatda, maktab hayotida, jamiyat hayotidagi favqulodda vaziyatlar bilan kelib chiqadi. Ikkinchi yo'l — tarbiya tizimini samarali pedagogik boshqarish bilan mumkin bo'ladi, chunki yangilanish mexanizmlari tizimning o'zida mavjuddir. Tizimning holati va faoliyati to'g'risida yaxshi yetkazilib turiladigan obyektiv axborotlar, pedagoglar va o'quvchilar jamoasining doimiy ijodiy izlanishiga yo'nalgan ishlari ta'lim tizimi yangilanishini rejali va boshqariladigan qiladi. Innovatsion maktab tashkil topishining didaktik jihatini tahlil qilish quyidagi xulosalarga kelishga imkon beradi:

Innovatsion maktab tashkil topishi jarayonini didaktik ko'rib chiqish uchta turlicha jihatlar orqali amalga oshiriladi:

a) falsafiy-metodologik (o'qitish maqsadlari);

b) nazariy (o'qitish mazmuni, o'qitish jarayoni tuzilishi va qonuniyatlari);

d) texnologiya (o'qitish jarayoni qoidalar tamoyili).

Didaktik qarashning falsafiy-metodologik jihati quyidagidan iborat: u yoki bu ijtimoiy buyurtmaning mazmunidan qat'i nazar, maqsadlarni aniqlashtirish jarayoni har doim ma'lum pedagogik strategiyani tanlash bilan berilishi kerak. Ijtimoiy buyurtmadan o'qitish jarayonini tashkil etishning aniq maqsadlariga o'tish jarayonida haqiqatda ishtirok etuvchilar barchalari: olim-didaktiklar, maktab ma'muriyati, birinchi navbatda esa, yangi ta'lim modellarini ishlab chiquvchi innovatsion maktablar o'qituvchilari shunday tanlovni amalga oshirishga majburlar.

Turli pedagogik strategiyalardan tanlab olishning to'rtta yo'nalishi mavjud:

1. Bugungi ta'lim sohasining yaxlit eng yuksak vazifalari;

2. O'qitish va rivojlantirish jarayonlari nisbati;

3. Ta'lim mazmuni konsepsiyasi ma'lum turiga yo'nalganligi;

4. Inson madaniyati tuzilishi to'g'risida tasavvur.

Ushbu ma'lum pedagogik strategiyani tanlash ilmiy obyektiv vazifalar bilan umuman hal etilishi mumkin emas. U har bir aniq innovatsion guruhning umumiy dunyoqarashi bilan,

metodologik, falsafiy, antropologik qarashlari bilan bog‘liq. Didaktik qarash falsafiy-metodologik jihatida maktabning innovatsionligi g‘oyaning o‘zi umuman yangiligidan tashqari, maktabda maqsadni shakllantirish jarayoni mavjudligi qayd etilganligidan ham iborat bo‘lishi mumkin. Maqsadni shakllantirish innovatsion maktabning mavjudligiga sabab bo‘ladi va o‘z navbatida, o‘qitishning o‘zi u sababli bo‘ladi.

Innovatsion maktabning tashkil topishi didaktik qarash (o‘qitish mazmuni, o‘qitish jarayoni tuzilishi va qonuniyatlari) nazorat jihatlari quyidagilardan iborat: zamonaviy ta‘lim vaziyatlari sharoitlarida deyarli har bir maktabda variantiv qismini aniqlash hisobiga boshlash, keyin esa, invariant asosini aniqlashtirib, shaxsiy pedagogik strategiyasini ishlab chiqish imkoniyatiga ega. Ya‘ni zamonaviy asosiy o‘quv rejasi faqatgina turli innovatsiyalar yuzaga kelishiga yordam beruvchi omil sifatida emas, balki haqiqiy rag‘batlantirish sifatida ham amal qila boshlaydi.

O‘qitish nazariyasi (o‘qitish jarayoni tuzilishi va qonuniyatlari), o‘qitish mazmunidan farqli ravishda, innovatsiyalar yuzaga kelishi uchun imkoniyat hisoblanmaydi. Lekin innovatsion maktab tashkil topishini didaktik qarashda texnologik jihatida yuzaga keladigan innovatsiyalar uchun cheklovchi rolda ishtirok etishi mumkin.

Innovatsion maktab tashkil topishini didaktik qarashdagi texnologik jihat quyidagilardan iborat:

O‘qitish mazmuni va texnologiyasida o‘zaro bog‘liqlik mavjud. O‘qitish mazmunidagi o‘zgarish (misol uchun o‘quvchi fikrlarini tashkil etuvchi sxemalar kiritish) darhol mana shu mazmunni yetkazib berishga qodir yangi pedagogik texnologiyani ishlab chiqishni talab qiladi. Va aksincha, ma‘lum texnologiyalar o‘qitish mazmuni hajmining o‘ziga xos chegaralovchilarini ilgari suradi, masalan, davomiyligi va qamrab olish kengligi. Aniq pedagogik texnologiyalar ko‘rinishida berilgan har qanday innovatsiyalar didaktik qarash texnologik jihatida, bir tomondan, o‘qitish nazariyasi va mavjud maqsadlar bilan cheklangan, ikkinchi tomondan esa, ushbu innovatsion texnologiya

„mos“ keladigan yondashish xususiyati (texnoizlanish) bilan cheklangan. Innovatsion maktab tashkil topishini didaktik qarash turli jihatlariga o‘xshash tarbiyaviy tizim tashkil topishini falsafiy va texnologik jihatlarida qaraladigan innovatsiyalarni o‘rga-nish ham mavjud.

Ommaviy sinfdan tashqari ish formalari pedagogik jamoa orqali har bir bolaga ta’sir ko‘rsatishga imkon beradi. Ular bolalarda boshqalarni tushunish, jamoada bir-biriga ta’sir ko‘rsa-tish, tengloshlari va kattalar bilan hamkorlik qilish malakala-rining rivojlanishiga yordam beradi.

Sinfdan tashqari ishning ana shu ommaviy shakllarini ikkita katta guruhga ajratish mumkin. Bu guruhlar bolalar faoliyati-ning xarakteri bilan farq qiladi.

Birinchi guruh — frontal shakllar. Bolalarning faoliyati „yo-nimda“, „yonida“ prinsipi bo‘yicha tashkil etiladi, ya’ni ular bir-birlari bilan o‘zaro ta’sirda bo‘lmaydilar, har bir bola aynan bir xil ishni mustaqil ravishda bajaradi. Pedagog har bir bolaga bir yo‘la ta’sir ko‘rsatadi. Cheklangan bolalar bilangina teskari aloqa o‘rnatiladi. Sinfning hammasi bilan o‘tkaziladigan tarbi-yaviy mashg‘ulotlarning ko‘pchiligi „yonida“ prinsipi bo‘yicha tashkil etilgan.

Bolalarning sinfdan tashqari faoliyatini tashkil etish shakl-larining ikkinchi guruhi „birga“, „birgalikda“ prinsipi bilan xa-rakterlanadi. Umumiy maqsadga erishish uchun har bir ishti-rokchi o‘z rolini bajaradi va umumiy natijaga o‘z hissasini qo‘-shadi. Hammaning xatti-harakatlari muvaffaqiyati har bir ishti-rokchining harakatiga bog‘liq. Ishning bunday tashkil etilishi ja-rayonida bolalar bir-birlari bilan yaqin hamkorlikda ish ko‘rishga majbur bo‘ladilar. Bunday faoliyat jamoaviy faoliyat nomini olgan, tarbiyaviy ish esa, jamoaviy tarbiyaviy ishlar deb nom-lanadi. Pedagog har bir bolaga alohida ta’sir ko‘rsatmaydi, balki bolalar o‘rtasidagi o‘zaro aloqaga ta’sir etadi, bu esa pedagog bilan o‘quvchilar o‘rtasidagi teskari aloqaning yaxshilanishiga yordam beradi. Bolalarning juft-juft, kichik guruhlarda, sinfdagi faoliyati „birgalikda“ prinsipi bo‘yicha tashkil etilishi mumkin. Har bir yo‘nalishning o‘z afzalliklari va kamchiliklari bor.

Birinchi guruh pedagog uchun tashkil etishda oddiyligi bilan farq qiladi, lekin jamoa o‘zaro ta’sir malakalarini kamroq shakllantiradi. Ikkinchi guruh bolalarda hamkorlik, bir-biriga yordam berish, mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish malakalarini rivojlantirish uchun tengi yo‘q. Biroq kichik yoshdagi o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga ko‘ra (ular boshqa kishida teng huquqli insonni ko‘rolmaydilar, kelishib olishni, birga bo‘lishni bilmaydilar) jamoa shakllarini tashkil etish pedagogdan ko‘p vaqt va muayyan tashkilotchilik malakalarini talab etadi. Uning pedagog uchun murakkabligi ham mana shunda.

Ikkala yo‘nalish o‘zaro bog‘langan va bir-birini to‘ldiradi, shu sababli quyida biz har bir yondashuv imkoniyatlarini aniq bir shakl misolida qarab chiqamiz.

Umumsinf tarbiyaviy mashg‘ulotni tayyorlash. Faraz qilaylik, algoritmik muvofiq bolalar jamoasini o‘rganish bosqichi tugallangan va pedagog mashg‘ulotning mana shu shaklini tanlagan. Birinchi navbatda, mashg‘ulotning mazmuni belgilanadi, unga muvofiq mazkur sinf uchun dolzarb bo‘lgan mashg‘ulot mavzusi tanlanadi va mashg‘ulot g‘oyasi ifodalanadi. Pedagog o‘zidan fikran shunday deb so‘rashi kerak: „Mazkur mavzuni ochild borish orqali bolalarga tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish natijasida nimaga ega bo‘lishni istayman?“ Umumsinf tarbiyaviy mashg‘ulotining mazmuni rivojlantirish, to‘g‘rilash, shakllantirish vazifalarini aks ettirishi kerak. Ta’lim berish vazifasi umumiy vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Boshqacha so‘z bilan aytganda „... haqidagi ma’lumotlarni bayon qilish“ tarbiyaviy mashg‘ulotning maqsadi bo‘lishi mumkin emas (vazifalardan biri bo‘lishi mumkin). Pedagog sinfdan tashqari mashg‘ulotning maqsadi va vazifalarini qanchalik aniq ifodalasa, uning istalgan natijalar haqidagi tasavvuri ham aniq bo‘ladi. Faqat shundan keyingina mashg‘ulotning mazmunini, metodlarni, vositalarni tanlashga kirishish mumkin. Mashg‘ulotning mavzusi, mazmuniga alohida ahamiyat berib, uning maqsadini ifodalashga normal yondashadigan yoki uni e’tibordan chetda qoldiradigan pedagoglar noto‘g‘ri ish yuritadilar. Bunday holda tarbiyaviy ishning maqsadga yo‘naltirilganligi va tizimlilik yo‘qoladi.

Mashg'ulot modelini tayyorlash natijalari umumsinf tarbiyaviy mashg'uloti konspektida aks ettiriladi. U quyidagi tuzilishda bo'ladi:

- 1) mashg'ulotning nomi;
- 2) maqsadi va vazifalari;
- 3) jihozlanishi;
- 4) o'tkazish shakli;
- 5) mashg'ulotning borishi.

Mashg'ulotning nomida sinfdan tashqari mashg'ulotning mavzusi aks ettiriladi. U faqat aks etib qolmay, shakl bo'yicha lo'nda qilib ifodalangan, jozibali bo'lishi lozim.

Vazifalar juda aniq bo'lib, mazkur mazmuni aks ettirishi kerak. Ular universal xarakterda bo'lmasligi lozim. Masalan, „Jonajon shahriga muhabbat uyg'otish“ vazifasi o'rniga „Shahar tarixiga qiziqishni oshirish“, „Bolalarda shahar yubileyiga tayyorgarlik ishlariga o'z hissasini qo'shish istagini uyg'otish“, „Bolalarda shaharning o'tmishdagi mashhur kishilariga nisbatan hurmat hissi shakllanishiga yordam berish“ kabi vazifalarni qo'yish yaxshi natija beradi.

Sinfdan tashqari mashg'ulotning jihozlanishiga turli vositalar: qo'llanmalar, o'yinchoqlar, videofilmlar, diapozitivlar, adabiyotlar va boshqalar kiradi. Adabiy manbaning nominigina emas, balki uning muallifi, nashr etilgan joyi va yili ko'rsatilishi kerak.

Sinf mashg'ulotlari ekskursiya, viktorina, konkur, spektakl va hokazo shaklda o'tkazilishi mumkin. Bunday holda mashg'ulot rejasida uni o'tkazish shakli „Matematik viktorina“, „Fantaziyachilar konkursi“, „Hayvonot bog'iga ekskursiya“ kabi nomlar bilan birlashtiriladi. Agar sinf mashg'uloti o'zida birorta o'tkazish shakllarini birlashtirsa, unda bolalarni joylashtirish usuli ko'rsatiladi: aylana, jamoalar va hokazo.

Mashg'ulotning borishida uning mazmuni, tarbiya metodlari tavsif etiladi va pedagogning mashg'ulotni birinchi shaxs nomidan batafsil, izchillik bilan bayon qilishidan iborat bo'lishi mumkin yoki (pedagogning shaxsiga qarab) asosiy mazmuni kartochkalarda ifodalangan tezisli plandan tashkil topishi mumkin. Mashg'ulotning borishini modellashtirishda uning davomiy-

ligi va strukturasi hisobga olish zarur. Sinf tarbiyaviy mashg'uloti olti yoshlilar uchun 15 — 20 daqiqadan o'n-o'n bir yoshlilar uchun 1 — 2 soatgacha davom etishi mumkin.

Mazmuni va metodlari bo'yicha xilma-xil bo'lgan sinf mashg'ulotlarini samarali o'tkazish maqsadida uning asosiy to'rt bosqichdan iborat bo'lishiga amal qilish ma'qul:

1. **Tashkiliy qism** (0,5 — 3 daqiqa).

Pedagogik maqsad: bolalarni o'quv faoliyatidan faoliyatning boshqa turiga ko'chirish, ana shu faoliyat turiga qiziqtirish, ijobiy his-tuyg'ular uyg'otish.

Tipik xatolar: darsning boshlanishini aynan takrorlash, uning vaqt jihatidan uzoq davom etishi.

Tavsiyalar: tashkiliy qismda kutilmagan holatni yuzaga keltirish, ya'ni topishmoqlar, muammoli masalalar, o'yin momenti, tovush yozuvlari va hokazolardan foydalanish; bolalarni uyushtirish shakllarini o'zgartirish; bolalarni boshqa xonaga, binoga (biologiya, fizika, musiqa sinflariga, kutubxonaga, maktab muzeyiga) o'tkazish yoki ularni sinfda gilamcha, aylana shaklda joylashtirish bolalarning darsdan tashqari faoliyati samarali ko'chishiga yordam beradi. Bu bo'lajak mashg'ulotga qiziqish, ijobiy his-tuyg'ular uyg'otadi.

2. **Kirish qismi** (butun mashg'ulot vaqtining 1/5 qismidan 1/3 qismigacha).

Pedagogik maqsad: bolalarni faollashtirish, ularni tarbiyaviy ta'sirga moyil qilish. Pedagog o'zining pedagogik prognozi haqiqatda bolalarning imkoniyatlari, shaxsiy sifatlari, mazkur mavzu yuzasidan xabardorlik darajasi, emotsional kayfiyati, faollik, qiziqish darajasi bilan qanchalik mos tushishini aniqlaydi. Bu bosqichda pedagogdan bolalarni qiziqtirishgina emas, balki mashg'ulotning borishi davomida unga qanday tuzatishlar kiritishi kerakligi va tuzatishlar qanday xarakterda bo'lishini aniqlash talab etiladi. Masalan, pedagog o'zi ma'lum qiladigan narsalarning yangiligiga umid bog'lab, hikoyani rejalashtirgan edi, ammo kirish suhbat bolalarning bu muammoni bilishini ko'rsatdi. Bunday holda pedagog hikoyani suhbat yoki o'yin vaziyati bilan almashtirishi zarur. Shunday qilib, kirish qismining maq-

sadi bolaning shaxsiy tajribasidan mashgʻulot mavzusiga „koʻprik tashlash“dan iborat.

Tipik xato: pedagogning kutilmaganda bolalarning taʼsirlanishidan (bolalar pedagog kutayotgan narsani aytmasligi yoki qilmasligi mumkin) qoʻrqqani tufayli bu bosqichni inkor etishi. Pedagog mashgʻulotning kirish qismini bolalarning faolligiga emas, balki shaxsiy faollik asosiga quradi, teskari aloqani mensimay, bolalarga passiv tinglovchilar rolini beradi. U bolalarning emotsional kayfiyatini eʼtiborga olmaydi.

Tavsiyalar: kirish qismi mashgʻulotning mazmuniga qarab bilish xarakteridagi kirish suhbatidan, estetik va axloqiy mashgʻulotlar yoki aqlni „charxlab olish“ topshiriqlaridan (viktorina, konkurs va h. k.) iborat boʻlishi mumkin.

Birinchi holatda savollar, ikkinchisida esa, topshiriqlar bolalar uchun qiziqarli boʻlib qolmay, pedagogga oʻquvchilarning tayyorlangan materialni idrok qilishga tayyorligi haqida axborot berishi kerak. Kirish qismida pedagog bolalarning boʻlgʻusi mashgʻulot haqidagi dastlabki tasavvurlarini shakllantiradi, ularning faoliyatini tashkil etadi, yaʼni baholash tizimi bilan tanishtiradi, mashgʻulot rejasini maʼlum qiladi, ularni jamoalarga boʻladi. Baholashning anʼanaviy tizimida pedagog aniq mezonlarni berishi, zarur qoidalarni tushuntirishi kerak.

Bolalar jamoalarga boʻlinganda ularning xatti-harakatlarini raqobat asosiga emas, balki hamkorlik asosiga qurish lozim. Buning uchun quyidagi usul samaralidir: jamoalarga toʻgʻri javoblar uchun ochkolar oʻrniga qirqib ajratilgan rasmning boʻlakchalari tarqatiladi. Mashgʻulotning yakuniy qismida bu boʻlaklardan umumiy rasm yigʻiladi hamda ballar miqdori emas, balki umumiy natija muhimligi ayon boʻlib qoladi.

Mashgʻulotning kirish qismida bolalarni faollashtirishning turli-tuman metodlari hamda vositalaridan: muammoli suhbat, rebus, krassvord, topqirlik va chaqqonlikka doir topshiriqlar va hokazolardan foydalanish mumkin.

3. Mashgʻulotning asosiy qismi — vaqt jihatidan eng davomli boʻlishi kerak (mashgʻulotning 2/4, 1/3 dan sal koʻproq qismi).

Pedagogik maqsad: mashgʻulotning asosiy gʻoyasini amalga oshirish.

Tipik xatolar: bolalarning qisman yoki butunlay passivligida pedagogning faolligi. Metodlarning bir xilligi — faqat hikoya yoki suhbat. Koʻrgazmalilikning yoʻqligi, foydalaniladigan tarbiya vositalarining juda ham kamligi. Ongni shakllantirish metodlarining xulq-atvorni shakllantirish metodlaridan ustunligi. Darsning oʻquv muhiti yaratilishi. Ibratlik, oʻrgatish, nasihatgoʻylik qilish.

Metodik tavsiyalar: agar bolalar maksimal ravishda faol boʻlsalar, mashgʻulotning rivojlantiruvchi, toʻgʻrilovchi, shakllantiruvchi, tarbiyalovchi, taʼlim beruvchi vazifalarini amalga oshirishda tarbiyaviy samara yuqori boʻladi. Sinfdan tashqari mashgʻulotda bolalarni faollashtirishda darsdan farq qiladigan alohida emotsional muhitni yaratish birinchi darajali ahamiyatga ega. Masalan, bolalardan qoʻllarini koʻtarish, oʻrnilaridan turish talab etilmaydi. Intizomni saqlab turish uchun alohida qoidalar joriy qilinadi. Bir masala yuzasidan bir necha oʻquvchi oʻz fikrini bildirishi eng qulaydir. Pedagogning nutqida „toʻgʻri“, „balli“, „ofarin“ deb baholaydigan fikrlarning boʻlmasligi, baholar oʻrniga xayrixohlik, his-hayajon, pedagogning his-tuygʻularini ifodalovchi, qoyil qolish bilan aytilgan „Ha“, „Juda qiziqarli“, „Yangi xabaring uchun rahmat“, „Shundaymi?“, „Buni qarang-a!“ kabi iboralardan foydalanish iliq, xayrixohlik muhitining yaratilishiga yordam beradi.

Agar pedagog xulq-atvorni shakllantirishning xilma-xil metodlaridan iloji boricha koʻp foydalansa, vaziyatni, oʻyinni tarbiyalovchi mashqlar, oʻrgatish, topshiriqlar berish, mashgʻulotga turli xil faoliyat turlari: mehnat, ijodiy ishlar, sport elementlari va hokazolarni kiritsa, samaradorligi shuncha oshib boradi. Pedagog turli faoliyat turlarini tashkil etishda bolalarni jamoalarga birlashtirar ekan, ularni bir-birlari bilan erkin muomalada boʻladigan qilib joylashtirishi, vazifalarni esa har bir ishtirokchi oʻzi uchun alohida emas, balki oʻzini jamoaning bir qismi deb his etadigan qilib taqsimlashi kerak. Topshiriqni bajarish uchun vaqt berishda jamoaga uni bajarishni muhokama qilishiga bir necha daqiqa vaqt ajratish va jamoa vakilidan tay-

yorligini so‘rash lozim. Shunday qilingan taqdiridagina bolalarda faoliyatning umumiy maqsadi, xilma-xil vazifalar va hamkorlik uchun sabab (motiv)lar bo‘ladi.

Ongni shakllantirish metodlari bolalarda e‘tiqodning, amaliy-axloqiy tushunchalarning tarkib topishiga yordam berishi kerak. Bu maqsadlarda hikoya metodini o‘quvchining axboroti, ma‘ruzasi tarzida o‘zgartirish, tez-tez munozaradan foydalanish yaxshi samara beradi.

Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarning ommaviy shakllarida bolalarni munozara qoidalariga o‘rgatish lozim:

a) shuni yodda tutingki, bahslashuvchilar haqiqatni izlaydilar, ammo uni turlicha tasavvur qiladilar; bahsda umumiy mazmunni aniqlash, keyin esa qarashlardagi farqni oydinlashtirish va bunga hurmat bilan munosabatda bo‘lish kerak;

b) munozaraning maqsadi — tomonlardan birining haqligini aniqlash emas, balki haqiqatni qaror toptirishdir;

d) haqiqatni opponent shaxsiga ayblar qo‘yish bilan emas, balki dalillar yordamida qidirish zarur;

e) so‘zlovchini avval hurmat bilan tinglash, keyin esa o‘z nuqtayi nazarini bildirish lozim.

4. *Mashg‘ulotning yakuniy qismi.*

Pedagogik maqsad: bolalarning egallagan tajribalarini o‘zlarining maktabdan tashqi hayotlarida amalda qo‘llashga moyil qilish (xohish uyg‘otish) va mashg‘ulot qanchalik muvaffaq bo‘lganligini aniqlash. Shunday qilib, yakunlovchi qism pedagogning bolaga boshqa muhitda tarbiyaviy ta‘sir ko‘rsatishiga imkon beradi.

Tipik xatolar: bu qism umuman inkor qilinadi yoki „Yoqdimi?“, „Yangidan nimalarni bilib oldingiz?“ qabilidagi ikki savoldan iborat bo‘lib qoladi.

Tavsiyalar: dastlabki natijalarni aniqlash uchun krossvord, kichik viktorina, berilgan savolga uzoq o‘ylamay tez javob qaytarish, o‘yin vaziyatlari kabi bolalarni qiziqtiradigan test xarakteridagi nazorat topshiriqlari, bolalarning egallash tajribalarini shaxsiy hayotlarida qo‘llashga doir turlicha tavsiyalar berish. Bu mazkur muammoga doir kitoblarni ko‘rsatish, bolalarning

mashg'ulotda egallagan bilim, malaka va ko'nikmalarini qo'llashi mumkin bo'lgan vaziyatlarni muho-kama qilish bo'lishi mumkin. Hosil qilingan tajribani qo'llashga doir bolalarga maslahatlar: ular o'z yaqinlariga nimalarni gapirib berishlari, mazkur mavzu yuzasidan nimalar haqida so'rashi mumkin; qayerga borish, u yerda nimalarga e'tibor berish, qanday o'yinlar o'ynash, mustaqil ravishda nimalar qilish va hokazo. Yakunlovchi qismda mashg'ulot mavzusini kelgusida yana yoritib borish zarurati bormi, bor bo'lsa, buni qanday yo'l bilan amalga oshirish mumkinligini aniqlash maqsadga muvofiqdir. Mashg'ulotning yakunlovchi qismidan pedagog bundan keyingi sinf mashg'ulotlarini o'tkazishda bolalar tashabbusini rivojlantirish uchun ham foydalanishi mumkin.

Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarning individual va ommaviy shakllari, agar ularni tashkil etish va o'tkazishda ota-onalar bevosita ishtirok etsalar, bolalarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishda ancha samarali bo'ladi.

4.8. Iste'dodli bolalarni aniqlash va ularni tarbiyalash

Iste'dodning o'z vaqtida namoyon bo'lishi tarbiyaga va qo'llab-quvvatlashga bog'liqdir. Har qanday jamiyatga iste'dodli shaxslar zarur. Shu nuqtayi nazardan iste'dodli bolalarni aniqlash, tarbiyalash va o'qitish respublikaning bo'lajak aql-zakovatli va ijodiy fikrlovchi kuchlarini tayyorlashning yagona manbayidir.

Ijodiy qobiliyatlar rivojini samarali amalga oshirish uchun o'quvchilar iste'dodini aniq tahlil etish, bolalarning o'ziga xos psixologik jihatlarini va fazilatlarini hisobga olish zarur.

Turli yoshdagi iste'dodli o'quvchilarni namoyon etishda hozirgi kunda, avvalo, maktab pedagogika jamoasi ruhiy-diaagnostika tajribalaridan unumli foydalanishlari zarur. Bunda „Respublika Iste'dod Markazi“ xodimlari bilan hamkorlik qilish muhim ahamiyatga ega. Iste'dod markazi xodimlarining faoliyati tajribasidan foydalanish, ularning iste'dodni aniqlashga mo'ljallangan psixologik tadbirlarini pedagogik tajribalar bilan ham-

ohang ishlab chiqish lozim. Yoshlar iste'dodining namoyon bo'lishida qobiliyatlarni aniq tahlil etish, bolaning o'ziga xos fazilatlarini hisobga olish ijodiy qobiliyatlar rivojini samarali amalga oshirish uchun zarur. Qobiliyatlarni rivojlantirish daraja va bosqichlari yangicha munosabatlar bilan bog'liq bo'ladi.

Qobiliyat ma'lum bir darajada istalgan o'quvchida shakllangan bo'lishi mumkin. Bu esa tashkil etilgan tarbiya va o'quv jarayoni sharoitlarida rivojlantiriladi.

O'quvchi yoshlar qobiliyatini rivojlantirish maqsadida iste'dod va iqtidorni ongli rag'batlatirish, mukammallik uchun sharoit yaratish, ularning ijobiy qiziqishlari rang-barangligini oshirish, turli ko'rgazmali tadbirlarda ishtirok ettirish, olimpiadalar, tanlovlar, uchrashuvlarga jalb etish lozim.

Iste'dodli bolalarning taniqli olimlar laboratoriyalarida shug'ullanishi, shoir, yozuvchi, rassom kabi san'at namoyondalari bilan hamkorlik qilishni tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

Bolalar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda oila va muhitning ahamiyati yuksak. Ayniqsa, respublikaning qishloq joylarida iqtidorli bolalarni izlash, topish va ularning ta'lim-tarbiyasini muntazam ravishda to'g'ri yo'lga qo'yish muhimdir.

Iste'dodli bolalarni joylarning hududiy xususiyatlarini hisobga olib, ijodiy kamol toptirishda diagnostik uslubiyatlar, o'quv rejalari va o'quv-uslubiy, tarbiya va ta'lim dasturlari bilan ta'minlash lozim.

Shuningdek, iqtidorli bolalarni izlash, topish va tarbiyalash uchun zamonaviy moddiy-texnik va moliyaviy jihatdan to'liq ta'minot zarur.

Iste'dodli bolalar salomatligini muhofaza qilish uchun ularni ruhiy zarbalardan asrash yo'llarini aniqlash, ruhan yordam ko'rsatish, ruhiy hayajonlanish holatlarini o'rganish — ularning ijodiy qobiliyatlari rivoji uchun sharoit yaratish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish darkor.

Ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun Xalq ta'limi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirliklari xodimlari, yetakchi olimlar va mutaxassislar, ijodkorlar, amaliyotchi o'qituvchilar, to'garak rahbarlaridan iborat Respublika metodik kengashi tuzilishi lozim.

Turli yoshdagi guruhlarda iste'dodlarni qidirishning umumiy dasturi zarur. Ommaviy o'quv yurtlarida bo'lganidek, maktabdan tashqari ta'lim muassasalarida ham bu borada o'quv dasturi rejalarini ishlab chiqish kerak bo'ladi.

Iste'dodli bolalarni aniqlash, tarbiyalash va o'qitishni ta'minlash quyidagi omillarga bog'liq:

— ushbu aniqlashning ijtimoiy ahamiyati respublikaning zakovati, ijodkorligi, kuch-qudratini tayyorlashning istiqboli bilan bog'liqligini tushunishga;

— ruhiy diagnostik uslubiyat, uslubiy materiallari bo'lgani holda turli yoshdagi guruhlarda aniqlashning umumiy dasturlari yaratilishiga;

— iste'dodli bolalar (maxsus tayyorlangan rejalar, dasturlar va ilmiy asoslangan uslubiyat va hokazo bo'yicha) bilan ishlash uchun ixtisoslashgan muassasalarning yagona tarmog'ini targ'ib etishga;

— ommaviy o'quv yurtlarida iste'dodli bolalar bilan ishlash uchun zarur o'quv-dasturiy qo'llanmalarini ishlab chiqishga;

— joylarda maxsus guruhlar tomonidan ishlab chiqilgan xalq ta'limi, davlat va jamoat muassasalari, ijodiy uyushmalar tomonidan tasdiqlangan dasturlarga (bu dasturlarda iste'dodli bolalar bilan ishlashning istiqbollari va bosqichlari, o'z hududida bunday faoliyat va ko'pgina boshqa tadbirlar uchun mablag' ajratish, ularni ta'minlashga);

— qo'yilgan vazifalarni hal qilishga keng jamoatchilik diqqatini jalb qilishga, respublika metodik kengashining tuzilishiga (bu kengash tarkibiga Xalq ta'limi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirliklari, xalq ta'limi boshqaruv organlari xodimlari, yetakchi olimlari va mutaxassislari, ijodiy uyushmalar, amaliyotchi o'qituvchi, maktabdan tashqari ta'lim muassasalari to'garak rahbarlari kiradilar);

— ilmiy tadqiqotlar maktablar uchun me'yoriy hujjatlar, sinf ishlanmalari majmuyiga, iste'dodli o'quvchilar haqida ma'lumotlar manbayini yaratishga, ularni o'qitish va tarbiyalashning (tabaqalashtirish, individuallashtirish, insonparvarlashtirish) yagona uslubiy asosini yaratishga bog'liq.

Iste'dodli va iqtidorli bolalarning o'qituvchi hamda tarbiyachilari alohida iste'dodlar uchun turlicha o'quv reja va dasturlariga ega bo'lishlari maqsadga muvofiq. Iqtidorli bolalar va iste'dodli yoshlarni aniqlash va o'qitish uslubiyati, psixologik-pedagogik va tashkiliy sharoitlarini yaratish, maxsus o'quv dasturlari va tizimli pedagogik texnologiyalar ishlab chiqish uchun eng yaxshi pedagog va olimlarning faol ishtirokini ta'minlash lozim.

Iqtidorli bolalar va iste'dodli yoshlarni chet ellarda umumiy va kasbiy jihatdan tayyorgarlikdan o'tkazishga qaratilgan sobit-qadam faoliyatni amalga oshirish kerak. Akademik litseylarning o'quvchilariga, birinchi navbatda, iqtidorli, yuksak iste'dod sohiblariga, bilimning tegishli sohalari va fanning aniq yo'nalishlari bo'yicha o'z tabiiy qobiliyatlarini namoyon etish va rivojlantirish, o'zlaridagi noyob iste'dodni ro'yobga chiqarish uchun keng imkoniyatlar yaratish lozim.

Savol va topshiriqlar

1. Tarbiya texnologiyasini izohlang.
2. Tarbiya tizimini ijtimoiylashtirish deganda nimani tushunasiz?
3. Tarbiya tamoyillarini izohlang.
4. Innovatsiya tushunchasiga ta'rif bering.
5. Pedagogik yordam deganda nimani tushunasiz?
7. Iste'dodli bolalarni aniqlash yo'llari nimalardan iborat?
8. Ijodiy qobiliyat deganda nimani tushunasiz?

